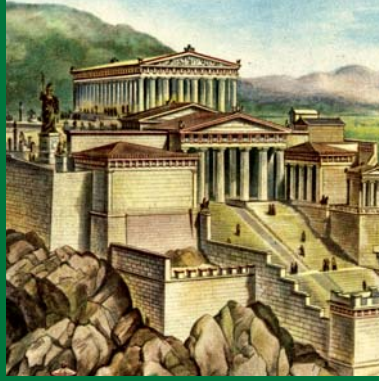
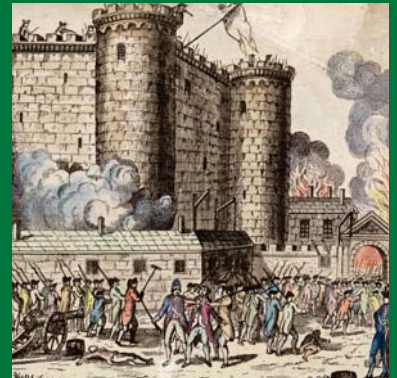
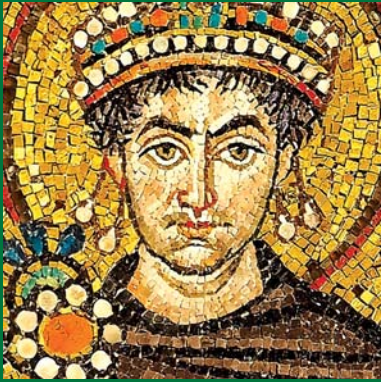

ÜMUMİ TARİX

10

Dörslik

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni

*Musiqisi Üzeyir Hacıbəylinin,
sözləri Əhməd Cavadındır.*

Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadirikiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!
Minlərlə can qurban oldu!
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!

Sən olasan gülüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!

Namusunu hifz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gəncələr müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!

HEYDƏR ƏLİYEV
AZƏRBAYCAN XALQININ ÜMUMMİLLİ LİDERİ

Təvəkkül Əliyev, R v  en Hətəmov, Niyaməddin Quliyev, Pərviz Ağalarov,
Şamil  mrahov, Faiq Babayev, El  en Qasimov,
Kamran  sədov, Elnur Hüseynov

ÜMUMİ TARİX

10

Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün
 mumi tarix fənni üzrə
D RSLİK

Bu n  rl  bağlı irad və təkliflərinizi
info@eastwest.az və derslik@edu.gov.az
elektron ünvanlarına g nd rm yiniz xahiş olunur.
 m kda lı ınız üçün əvvəlcədən təşəkkür edirik!

 ARQ-QƏRB
BAKİ 2018

Mündəricat

QƏDİM DÖVR

1. İbtidai icma cəmiyyəti	7
2. Qədim Misir və İkiçayarası (Mesopotamiya)	12
3. Qədim İran və Hindistan	17
4. Böyük Hun imperiyası və Qədim Çin	22
5. Qədim Yunanıstan və Roma	27
6. Mədəniyyət	33

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR

7. Qafqaz, Ön Asiya, Hindistan və Çin	41
8. Türk dövlətləri	46
9. Türk cəmiyyətinin quruluşu	51
10. Ərəblər. İslam dini. Xilafət	55
11. Qərbi Avropa	60
12. Bizans imperiyası və slavyanlar	66
13. Mədəniyyət	71

KLASSİK ORTA ƏSRLƏR

14. Səlcuq və Osmanlı imperiyaları	77
15. Böyük Monqol imperiyası. Qızıl Ordu	82
16. Teymurilər dövləti. Hindistan və Çin	87
17. Şərqə doğru səlib yürüşləri. Avropada şəhərlərin inkişafı	92
18. Qərbi Avropada mərkəzləşdirilmiş dövlətlərin yaranması	99
19. Mədəniyyət	104

SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRÜN BAŞLANGICI

20. Avropada reformasiya. İlk burjua respublikası	109
21. İngiltərə və Fransa	114
22. Böyük coğrafi kəşflər və müstəmləkə işğalları. ABŞ-in yaranması	119
23. Rusiya dövləti	124
24. Osmanlı dövləti	129
25. Çin, Hindistan və Mərkəzi Asiya	135
26. Mədəniyyət	140
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	144

Şerti işarələr:

Sual və tapşırıqlar

Sual

Tapşırıq

İzahlar

Mənbə

Maraqlıdır

Açar sözlər

Giriş

Tarix keçmişdə insanların necə yaşadıklarını, onların həyatında hansı hadisələrin baş verdiyini öyrənən elmdir. Alimlər ilk insanın meydana gəlməsindən şəhərlərin, dövlətlərin və yazının yaranmasınadək olan mərhələni ibtidai dövr adlandırırlar. Bundan sonrakı mərhələ isə dünyanın müxtəlif ölkələrində, münbit çay vadilərində meydana gələn ilk sivilizasiyaların yaranma və inkişafı dövrü kimi səciyyələndirilir. Elmi ədəbiyyatda insan cəmiyyətinin tarixi, bir qayda olaraq, dörd dövrə ayrılır: Qədim dünya, Orta əsrlər, Yeni və Müasir – Ən yeni tarix.

Qədim yaşayış məskənləri uzaq minilliklərdə, o cümlədən yazıyaqədərki dövrdə yaşamış insanların həyat “izlərini” qoruyub saxlamışdır. Bu abidələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən tikili qalıqları, əmək alətləri, silahlar, məişət əşyaları, sümükdən yonulmuş kiçik heykəllər və s. maddi mənbələrdir. Bunlardan əlavə, daş lövhə, qaya və gil qabların üzərinə çəkilmiş təsvirlər də qədim insanların gündəlik həyat tərzini, məşğuliyyəti, adət və ənənələri haqqında təsəvvür yaradır. Maddi mənbələr əsasında cəmiyyətin tarixini öyrənən elm arxeologiya (yunanca *arxoyos* – qədim, *loqos* – söz, təlim mənasını verir) adlanır. Arxeoloqlar qazıntı işləri aparır, yaşayış məskəni və ya qəbir abidələrindən topladıqları maddi dəlilləri təhlil edir, müasir texnoloji üsul və cihazlardan istifadə etməklə onların dövrünü müəyyənləşdirirlər. Lakin bu maddi mənbələr qədim insanların həyatı barədə tam məlumat vermək imkanına malik deyil. Qədim dövrdə və Orta əsrlərdə onları yazılı mənbələr tamamlayır. Dünyada ən qədim yazı e.ə. IV minilliyin sonlarında Misirdə və İkiçayarasında meydana gəlmişdir. Ən yaxın keçmiş hazırda yazı ilə yanaşı, həm də audiovizual və rəqəmsal resurslar, sənədlər əsasında öyrənilir.

Tarixi araşdırmalarda Epiqrafika, Numizmatika, Xronologiya və s. köməkçi fənlərdən də istifadə olunur. *Epiqrafika* (yunanca *epiqraf* – yazı sözündəndir) daş, metal və s. əşyalar üzərindəki yazıları, *numizmatika* isə (latınca *numizma* – sikkə sözündəndir) metal pul zərbi və tədavülünün tarixini öyrənir. *Etnoqrafiya* və *etnologiya* (yunan dilində *ethnos* – xalq deməkdir) müxtəlif xalqların mənşəyini, adət-ənənələrini, təsərrüfat və məişət həyatını tədqiq edir. İnsanın yaranmasını və inkişafını öyrənən elm *antropologiya* (yunan dilində *antropos* – insan deməkdir) adlanır. Bu elm müxtəlif sahələrə – tarixi, siyasi, iqtisadi, fiziki antropologiyaya ayrılır. Zamanın ölçülməsi haqqında elm olan *xronologiya* (yunanca *xronos* – zaman sözündəndir) tarixi hadisələri ardıcılıqla izləməyə imkan verir. Babil, Afina, Roma kimi qədim şəhərlərdə hər il baş verən mühüm tarixi hadisələri qələmə alıb xronologiyasını tərtib edirdilər. Bu gün biz dövlət müstəqilliyimizin ildönümünü, ad günümüzü, məktəbimizin yaranma tarixini qeyd edirik. Bunlar da xronologiyası olan tarixdir.

“İlkin rəqəm” mənasını verən **era** xronologiyada tarixin başlanğıc anını və həmin andan bu günə qədər ötən müddəti bildirir. Məsələn, xristian erası İsa peyğəmbərin anadan olmasından indiyədək olan dövrü, müsəlman erası isə Məhəmməd peyğəmbər və tərəfdarlarının Məkkədən Mədinəyə köçürülməsindən (hicrətdən) ötən müddəti bildirir. İllərin İsa peyğəmbərlə bağlı sayılması “miladi”, hicrətlə bağlı hesablanması “hicri təqvim” adlanır.

Dərslərdə son elmi nailiyyətlərdən qaynaqlanan bir sıra yeni materiallar öz əksini tapmış, bəzi tarixi hadisə və proseslər ənənəvi dərslərdən fərqli şərh edilmişdir. Bu, interaktiv təlimə, şagirdlərin aşağı sınıflarda qazandıqları bilikləri daha da dərinləşdirməsinə imkan verəcəkdir.

QƏDİM DÖVR

Qədim dünya tarixi ən qədim dövrlərdən bizim eranın V əsrinədək olan mərhələni əhatə edir. Uzun zaman – iki milyon ildən artıq bir müddətdə insanlar ibtidai icma quruluşunda yaşamışlar. Bu, bəşər tarixində ən uzun sürən dövr idi. İbtidai insanlar əmək alətlərini təkmilləşdirir, əmək vərdişləri qazanır və əmək sayəsində özləri də inkişaf edirdilər. Mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçilməsi, metalın kəşfi, ictimai əmək bölgüsü məhsuldarlığın artmasına və cəmiyyətdə təbəqələşmənin dərinləşməsinə səbəb olmuş, nəticədə 6–7 min il əvvəl ibtidai icma quruluşu dağılmağa başlamışdır. Bu zaman Qədim Şərqi məhsuldar çay vadilərində əkinçilik sürətlə inkişaf edir, yeni-yeni yaşayış məskənləri yaranırdı. Misir və İkiçayarasında ilk sivilizasiyaların təşəkkül tapması da bu dövrdə baş vermişdir. Erkən quldar dövlətlərin yaranması, yazının icad edilməsi bəşəriyyətin sonrakı inkişafına güclü təkan oldu. Digər Qədim Şərqi ölkələrində və Aralıq dənizi sahillərində də dövlətlər meydana gəldi. E.ə. I minillikdə Balkan yarımadasında yunan şəhər-dövlətləri yarandı. Apennin yarımadasında, Tibr çayı sahillərində isə Roma respublikası təşəkkül tapdı. Quldarlıq ibtidai icma cəmiyyəti ilə müqayisədə yeni, irəliyə atılan bir addım idi. Qulların və yoxsulların əməyi sayəsində səhralar, bataqlıqlar tarla və bağlara çevrilmiş, şəhər və qalalar tikilmiş, yollar çəkilmişdi. Qədim dünya mədəniyyətinin yaranmasında müxtəlif dövlətlərin ərazisində yaşayan ayrı-ayrı xalqların xidməti olmuşdur.

Çatalhöyük. Arxeoloji qazıntı sahəsi

AÇAR SÖZLƏR

- ilk insan
- əmək alətləri
- ibtidai icma
- "Ağıllı insan"
- əkinçilik
- maldarlıq
- qəbilə icması

Ötən əsrin 30-cu illərində arxeoloq Luis Liki Şərqi Afrikadakı Olduvay dərəsində ibtidai insanların qalıqlarına rast gəldi. Təxminən 2 milyon il əvvəl kiçik qruplar halında həyat sürən, daşdan sadə alətlər hazırlaya bilən bu insanları alimlər "bacarıqlı insan" adlandırdılar.

İnsanın yaranışı haqqında nəzəriyyə* və fikirlər. Cəmiyyət tarixi Yer kürəsində ilk insanın meydana gəlməsi ilə başlanır. Lakin bunun nə vaxt, necə və harada baş verdiyi həmişə mübahisələrə səbəb olub. İlk insanın yaranması ilə bağlı əfsanəvi, dini, *təkamül**, kosmik nəzəriyyələr və fikirlər var. İbtidai dövrdə bir çox qəbilə və tayfalar ayrı-ayrı heyvanları (ayı, canavar, maral, ilan və s.) öz əcdadları hesab edirdilər. Məsələn, qədim türklərin əcdadı boz qurd sayılırdı. Bəzi xalqların əfsanələrinə görə, tanrılar ilk insanları gildən yaratmış, digərlərinin təsəvvürlərinə görə, onlar torpaqdan, sudan törənmiş və yaxud göylərdən gəlmişlər. İnsanın yaranışı dini kitablarda da təsvir olunur.

Elmi əsaslara söykənən təkamül nəzəriyyəsinə görə bütün canlılar, o cümlədən də insan davamlı inkişaf, dəyişiklik nəticəsində formalaşmışdır. Arxeoloqlar dünyanın müxtəlif yerlərində bir neçə qədim insan növünün qalıqlarını aşkar etmişlər. Hələlik bu qalıqlar arasında birbaşa əlaqə və keçidi, bir növün başqa insan növünə çevrildiyini göstərən əsas sübutlar tapılmamışdır. İnsanın Yer kürəsinə kosmosdan, başqa planetlərdən gəlməsi haqqında fikirlər də mövcuddur.

İnsanın yaranması haqqında hansı nəzəriyyəyə üstünlük verirsiniz?

İbtidai insanlar, qədim düşərgələr. İbtidai icma cəmiyyət tarixinin ən uzunmüddətli dövrüdür. Alimlər onu Daş, Tunc və Dəmir dövrünə ayırırlar. Daş dövrünün özü Paleolit, Mezolit və Neolit dövrlərinə bölünür. Yunan dilindən "*paleos*" – qədim, "*mezos*" – orta, "*neos*" – yeni, "*lit*" isə daş mənasını verir.

Təxminən iki milyon il əvvəl ən qədim insanlar Afrikadan Asiya və Avropaya yayılmağa başlamışlar. Azərbaycanda Azıx mağarasında və Gürcüstanda Borçalı (indiki Dmanisi) mahalındakı qədim insan düşərgəsinə aparılan tədqiqatlar Cənubi Qafqazın da bu areala

* **Nəzəriyyə** – ərəb dilində görmək, baxmaq sözündən olub, müəyyən bir hadisənin şərhinə və izahına yönəldilmiş baxış, ideya, təsəvvürlər toplusu

* **Təkamül** – biologiyada ayrı-ayrı növlərin tarixi inkişafını təhlil edən nəzəriyyə

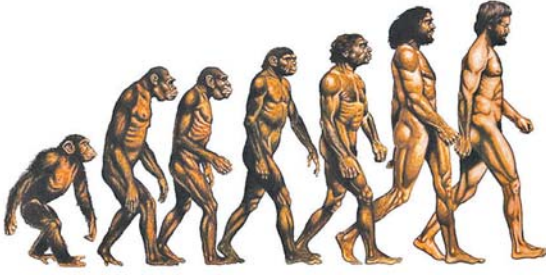
Yusif Yusifovun "Qədim Şərq tarixi" əsərindən

Şumer və Akkad əsətlərində dünyanın və insanın yaranışı, bununla əlaqədar tanrıların əməlləri əks olunmuşdur. Əfsanəyə görə, göydə və yer altında tanrıların sayı getdikcə artır, ərzaq isə çatışmırdı. Buna görə də onlar kömək üçün su və müdriklik tanrısı Enkiyə müraciət edirlər. Enki baş tanrı Enlil və Şəma tanrısı An ilə birlikdə Şumer panteonunda ali üçlüyə daxil idi. O, gildən tanrılara oxşar güclü, ağıllı kişi və qadın yaratdı. Lakin onlara əbədi həyat vermədi. İnsanlar tanrıları yeməklə təmin etməli və daim onların itaətində durmalı idilər.

"Tövrət" və "Quran"da da ilk insanın torpaq və sudan yaradılması qeyd olunur. Bu dini müddəa İkiçayarası əfsanələrinin təsiri altında meydana gəlmişdi.

Daşdan düzəldilmiş əmək alətləri

Təkamül nəzəriyyəsinə görə insanların fiziki inkişafı

Ocaq onun ətrafına toplaşan insanları bir-birinə yaxınlaşdırdı. Dünyada oddan istifadənin 1,5 milyon il əvvələ aid edilən ən qədim izinə Şərqi Afrikada təsadüf olunmuşdur.

İbtidai insanları heyvanlardan fərqləndirən əsas əlamətlər hansılar idi?

100 min il əvvəl Yer kürəsində iqlim kəskin dəyişdi: soyuqlar düşdü, sonuncu böyük buzlaşma dövrü başladı. Avropa, Asiya və Amerikanın şimalı on min illər boyu davam edən qalın buz qatı ilə örtüldü. Yayda qısa müddətə buzlar əriyir, yerdə bitki örtüyü əmələ gəlirdi. Yalnız soyuğa davamlı bezi heyvanlar – mamont, kərgədan, bizon, mağara ayısı, şimal maralları, qılınçdış pələnglər bu iqlimə uyğunlaşa bildilər. Ovçuluq belə sərt şəraitdə yaşayan və daha dözümlü olan insanların – neandertalların başlıca peşəsinə çevrildi. Onların sümüklərinə ilk dəfə 1856-cı ildə Almaniyaadakı Neandertal vadisində rast gəlinmişdir.

Bir çox alimlərin nəslə kəsilmiş insan növünə aid etdikləri neandertallar Orta Paleolit dövründə Mustye mədəniyyətinin daşıyıcıları idilər. Onlar, əsasən, təbii mağaralarda yaşayırdı, iri heyvanları ovlayırdı, dəridən paltar geyinirdi, öz kollektivlərinin xəstə və yaşlı üzvlərinə qayğı göstərirdi, ölümləri dəfn edirdilər. Bu qədim insanlarda artıq axirət dünyası haqqında ilk təsəvvürlər formalaşmışdı.

Orta və Üst Paleolit dövrlərinin kəsişməsində neandertallar bir müddət yeni insan növü – “Ağıllı insan” (Homo sapiens) adlandırılan kromanyonlarla yanaşı həyat sürsələr də, hələlik məlum olmayan səbəblərə görə məhv oldular. Maraqlıdır ki, onların son sığınacaqlarından biri Azərbaycan ərazisində – Naxçıvan diyarında yerləşən Qazma mağara düşərgəsi olmuşdur.

Təxminən 40 min il əvvəl meydana gələn, əsas məşğuliyyətləri yeməkləmə və ovçuluq olan kromanyonlar (bu ad Fransadakı Kro-Manyon mağarasının adı ilə bağlıdır)

Kromanyonların düşərgəsi

daxil olduğunu təsdiq etmişdir. Artıq dik, ayaq üstə gəzən qədim insanlar daşdan qaşov, bıçaq, nizə uc hazırlaya bildirdilər. Əmək aləti düzəltmək və onu təkmilləşdirmək ibtidai insanın inkişafında mühüm hadisə idi. Oddan istifadə onların həyatını xeyli dəyişdi: odun köməyi ilə soyuq mağaralar isidilir, yemək bişirilir, vəhşi heyvanlar ovlanırdı.

müasir insanın birbaşa əcdadları hesab olunurlar. Onlar xarici görünüşcə və beyin tutumlarının həcminə görə indiki insanlara bənzəyirdilər. Paleolit dövrünün sonlarında incəsənətin meydana gəlməsi də onların fəaliyyəti ilə əlaqədar idi. Bu qədim insanlar mağara divarlarına heyvan təsvirləri çəkirdi, sümükdən müxtəlif fiqurlar düzəldirdilər.

İlk əkinçilər və maldarlar. Buzlaşma dövrü, təxminən, 12 min il əvvəl başa çatdı. Qədim insanların ovladıqları bir sıra iri heyvanların nəsli kəsildi. Xırda və cəld heyvanları isə nizə ilə ovlamaq çətin idi. Buna görə də daha mükəmməl silah – ox və kaman icad olundu. Bu, Mezolit dövrünün ən böyük ixtiralarından biri idi. Onun köməyi ilə mahir ovçular heyvan və quşları uzaq məsafədən sərrast vura bildirdilər. Ox və kamanın icad edilməsi ovçulara daha çox heyvan ovlamağa imkan verdi. Azuqə ehtiyatı artıq olanda onlar bu heyvanların bir qismini xüsusi hasarlanmış sığınacaqlara salır və bəsləyirdilər. Süd verən, əti, yunu və dərisi istifadə olunan heyvanlar əhliləşdirilirdi. Artıq daim ov etməyə ehtiyac yox idi. İnsanlar zəruri olan məhsulları özləri istehsal etməyə başlamışdılar.

Daş dövrü insanların əldə etdikləri nailiyyətlərin hansı əhəmiyyəti var idi?

1994-cü ildə alman arxeoloqu Klaus Şmidt Türkiyə ərazisində – Anadoluda Göbəkli-təpə adlı yerdə qədim və maraqlı bir abidəyə rast gəlmişdi. Bu, 12 min il əvvəl, yeni Mezolit dövründə inşa olunmuş ən qədim məbəd kompleksinin qalıqları idi. Təəccüb doğuran o idi ki, hələ insanların ev tikə, sadə gil qablar düzəldə bilmədikləri, ovçuluq və yemtoplama ilə məşğul olduqları bir zamanda qədim Anadolu əhalisi öz tanrılarının şərəfinə belə möhtəşəm məbəd ucaltmışdılar. Burada iri lay daşların üzərinə qaban, şir, tülkü, ilan, quş və b. heyvan rəsmləri çəkilmişdi. Tədqiqatçıların fikrincə, gözü, ağız və surəti olmayan bu təsvirlər tanrıları əks etdirir. E.ə. VIII minilliyin əvvəllərində insanlar Göbəkli-təpədəki məbədin üstünü daş və çınqılla örtərək oranı tərk etmişlər. Yəqin ki, bu, qonşu ərazilərdəki məhsuldar torpaqlarda əkinçiliyin meydana gəlməsi ilə bağlı idi.

Ön Asiyanın münbit çay vadilərində yabani buğda və arpa bitirdi. Bölgənin qədim sakinləri onları dən daşlarında əzir, su ilə qarışdırıb xəmir halına salır, sonra qızdırılmış daş lövhələrin üzərində çörək bişirirdilər. Qadınlar müşahidə edib görmüşdürlər ki, yerə düşən dən tezliklə cücərib böyüyür və sünbülə çevrilir. Onlar ucu ayrı ağac və ya sümük toxa ilə torpağı yumşaldıb dənli bitkilər əkib-becərməyə başladılar. Beləliklə, əkinçilik yarandı. Artıq insanlar yem dalınca başqa yerlərə getmir, əkin sahələrinin yanında çiy kərpicdən tikdikləri kiçik evlərdə yaşayırdılar.

Türkiyə ərazisində yerləşən Çatalhöyük dünyanın ən qədim əkinçilik məskənlərindəndir. Burada həyat Neolit dövrünün erkən çağlarında başlamışdır. E.ə. VI minilliyin əvvəllərində

Göbəkli-təpə məbədi
(Şanlıurfa, Türkiyə)

Neolit dövrünə aid divar rəsmləri
(Çatalhöyük, Türkiyə)

Qədim əkinçilik məskənində arxeoloji qazıntılar
(Düzən Qarabağ, Azərbaycan)

isə Çatalhöyükdə beş minə yaxın adam yaşayırdı. Onlar mal-qara saxlayır, alqı-satqı ilə məşğul olur, dənli bitkilər, alma, badam yetişdirir, ağac, sümük və çay daşlarından alətlər düzəldirdilər.

📌 *Ən qədim əkinçilik məskəni Çatalhöyüklə Göbəklitəpə məbədini məkan baxımından dəyərləndirin. Bu abidələrin Ön Asiya, o cümlədən türk dünyası üçün müsbət cəhətlərini qeyd edin.*

Əkinçilik və maldarlıq inkişaf etdikcə insanlar mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçdilər. Neolit dövründə baş verən bu hadisə qədim insanların həyatında mühüm addım idi. Buna görə də alimlər onu “Neolit inqilabı” adlandırırlar.

Bu dövrdə sənətkarlıq da inkişaf edirdi. İnsanlar artıq daşı deşməyi və cilamağı bacarır, toxuculuq və gön-dəri emalı ilə məşğul olurdular. Mahir ustalar əmək alətləri, silah, qab və s. hazırlayırdı, onları əkinçi və maldarların istehsal etdikləri məhsullarla dəyişirdilər. Gildən qablar düzəldilir, naxışlanır və xüsusi yerdə – dulus kürələrində bişirilirdi. E.ə. IV minillikdə dulus çarxının ixtira edilməsi daha hamar və gözəl qablar hazırlamağa imkan yaratdı. Həmin minilliyin sonlarında sənətkarlar misə (ilk metal olan misin emalına Eneolit – Mis-Daş dövründə başlanılmışdır) qurğuşun, qalay və s. maddələr qatmaqla yeni metal – tunc əldə etdilər. Tuncdan hazırlanan əmək alətləri məhsuldarlığı daha da artırırdı.

Gil qab və tunc xəncər (Tunc dövrü)

İbtidai icmalar. Tarixəqədərki dövrün başa çatması. Tarixdə insanların ilk birliyi “ulu icma” olmuşdur. Azuqə toplamaq, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün kortəbii meydana çıxan bu birlik möhkəm və daimi deyildi. Paleolit dövrünün son mərhələsində ulu icmanı *nəsli icma*, yəni *qəbilə icması* əvəz etdi. Yaxın qohumlar, ailələr bu icmada ana xətti ilə (anaxaqanlıq) birləşdilər. Burada yaşayış yerləri, əmək alətləri, azuqə bütün icmaya mənsub idi. Qəbilənin başında onun yaşlı və təcrübəli üzvləri – ağsaqqallar dururdular. Onlar qəbilə üzvləri arasında bərabərliyi, qədim adətləri qoruyur, müəyyən edilmiş qaydalara əməl olunmasına nəzarət edirdilər. Qədim yaşayış məskənlərində aparılan arxeoloji qazıntılar qəbilə icmalarının tərkibinin 100-150 nəfərdən ibarət olduğunu göstərmişdir.

📌 *Qəbilə icması ilə ulu icma arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyənləşdirin.*

Saxsı nehrə. Son Tunc dövrü
(Zəyəmçay nekropolu,
Azərbaycan)

Qəbilə icması Tunc dövrünün əvvəllərinə qədər insanların əsas birlik forması olaraq qaldı. Bu dövrdə təsərrüfatın yüksəlişi, toxa əkinçiliyinin xış əkinçiliyi ilə əvəzlənməsi, böyük ictimai əmək bölgüsü ibtidai cəmiyyətin quruluşuna da təsir göstərdi. Anaxaqanlıq ataxaqanlıq əvəz etdi. İcmalardan təşkil olunan tayfalar birləşib tayfa ittifaqları yaratdılar. Qəbilə icmasının həyatında dəyişiklik baş verdi. Yeni yaranan kəndlərdə birgə yaşayan qonşular arasında əlaqələr möhkəmləndi. Əkin yerləri, mal-qara otlaqları onların ümumi mülkiyyətində idi. Belə şəraitdə qəbilə icmasını qonşuluq icması əvəz etdi. Ümumi ərazilərdə yaşayan icmalar onu birgə qorumaq haqqında öhdəlik götürdülər. Cəmiyyətdə hərbi başçıların rolu artdı. Onlar icma üzvləri tərəfindən seçilir və hakimiyyətə gətirilirdilər. Belə idarəçilik “hərbi demokratiya” adlanırdı.

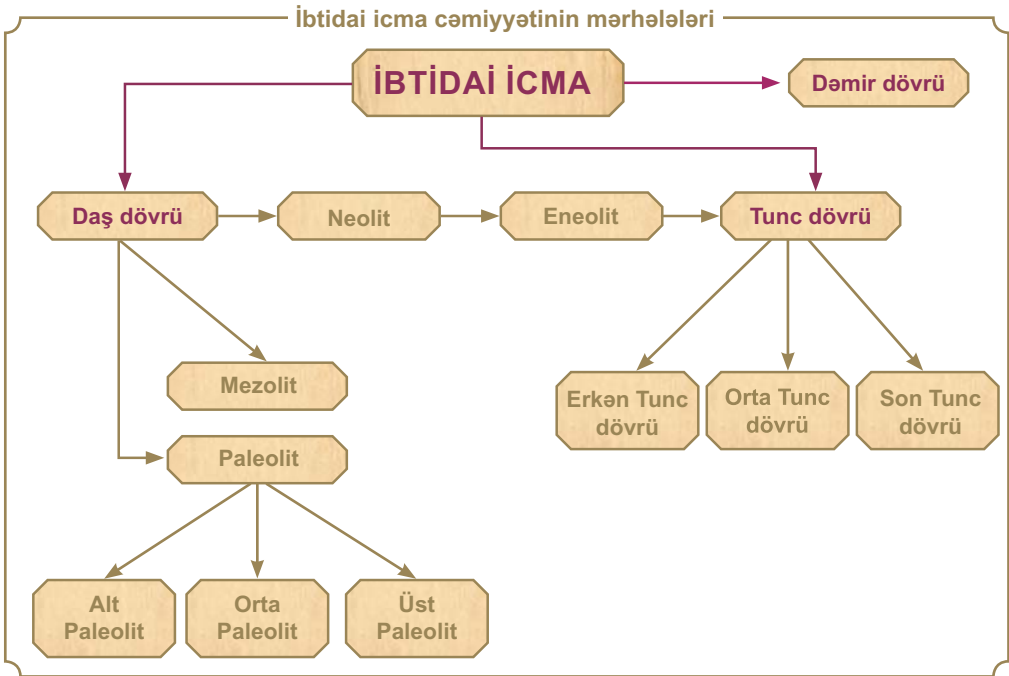

Ağsaqqallar şurası icmaya məxsus torpaq mülkiyyətindən iri ailələrə torpaq payları ayırırdı. Bu pay tədricən ailənin xüsusi mülkiyyətinə keçirdi. Məhsul da bütün icmaya deyil, ailəyə çatırdı. Bacarıqlı ailələr var-dövlət toplayır, digərləri isə yoxsullaşırdı. Beləliklə, mülki bərabərsizlik yaranırdı.

🔗 Mülki bərabərsizlik dedikdə nə başa düşürsünüz?

E.ə. IV–III minilliklərdə Qədim Şərqi bir çox ölkələrində yeni formalaşan yuxarı təbəqə – ayanlar əvvəl hərbi əsirləri, sonralar isə öz tayfalarının yoxsul üzvlərini qula çevirməyə başladılar. Tədricən quldar və qullar sinfi, quldar dövlətlər meydana gəldi. Tarixəqədərki dövr başa çatdı. Cəmiyyət tarixinin ibtidaidən sonrakı ən yüksək pilləsi olan sivilizasiyaya keçid başlandı. Əvvəlcə tuncun, e.ə. I minilliyin əvvəllərində isə onu sıxışdıran dəmirin emalı qədim *sivilizasiyaların** texniki inkişafına əsaslı təkan verdi.

* **Sivilizasiya** bəşəriyyətin ibtidai icmadan sonrakı maddi və mənəvi mədəniyyətinin daha yüksək inkişaf mərhələsidir.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Tunc dövründə Azərbaycan hansı özünəməxsus yol keçmişdir?
2. İbtidai icma dövründə dünyada baş vermiş hadisələri dövr baxımından əlaqələndirib izah edin.
3. İbtidai icma quruluşunun dağılmasına səbəb olan amilləri şərh edin.
4. İbtidai insanların dini görüşlərini müasir dini baxışlarla əlaqəli təhlil edin.
5. İbtidai icma dövründə dünyada və Azərbaycanda baş verən oxşar prosesləri sadalayıb başvermə səbəblərini izah edin.
6. İbtidai icma quruluşunun xüsusiyyətlərini sxem və cədvəllər şəklində təqdim edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Nil
- firon
- III Tutmos
- II Ramzes
- Ptolemeylər
- Şumer
- Babil
- Aşşur
- Hammurapi
- Aşşurbanipal

Nilin töhfəsi. E.ə. V əsrdə yaşamış qədim yunan tarixçisi Herodot Misiri "Nilin töhfəsi" adlandırmışdı. Nil çayı ətrafındakı torpaqlara münbitlik bəxş etmiş, vahid dövlətin təşəkkülü üçün əlverişli şərait yaratmışdı.

Misirililərin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Əkin üçün suyun vacibliyini başa düşən misirilər arxlar çəkir, bəndlər (damba) salır, su anbarları düzəldirdilər. Əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da inkişaf edirdi. Nil vadisinin sakinləri qamış (papiirus) qayıqlar vasitəsilə bir-biri ilə əlaqə saxlayır, məhsul mübadiləsi edirdilər. Həyat şəraitinin yaxşılaşması əhalinin sayının artmasına, icmaların yaranmasına səbəb oldu. İcmaların yerləşdiyi ərazi iri yaşayış məskənlərinə, mübadilə məntəqələri isə tədricən şəhərlərə çevrildi. İri yaşayış məntəqələrinin, şəhərlərin meydana gəldiyi, idarə sisteminin və hakimiyyətin formalaşdığı ərazilərdə ilk dövlətlər yarandı.

🔗 Sizcə, nə üçün Misir "Nilin töhfəsi" adlandırılırdı? Misirin təbii-coğrafi şəraiti onun təsərrüfatına necə təsir göstərirdi?

Vahid Misir dövlətinin yaranması və onun qüdrətli çağları.

Misirdə əvvəllər 40-a yaxın dövlət mövcud idi. Onların arasında gedən mübarizələrdə bir dövlət digərini məğlub edib ərazisini özünə birləşdirir, bununla da dövlətlərin sayı azalır, əraziləri böyüyürdü. E.ə. IV minilliyin II yarısında Nil çayı ətrafında iki dövlət – Yuxarı (Cənub) Misir və Aşağı (Şimal) Misir dövlətləri formalaşdı. Təqribən e.ə. 3000-ci ildə Yuxarı Misir hökmdarı Mina Aşağı Misirə qalib gələrək ölkəni vahid dövlət halında birləşdirdi. Memfis şəhəri onun paytaxtı seçildi.

🔗 Vahid Misir dövlətinin yaranmasının misirilər üçün əhəmiyyəti nə idi?

Qədim Misirdə hökmdarı – *firon* (qədim misirililərin dilində *böyük ev* – saray) adlandırılırdılar. O, qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idi.

Qədim Misir

Yuxarı Misirin Aşağı Misir üzərində qələbəsini əks etdirən təsvir

Firon ölkəni idarə etmək üçün ali məmur (*çati*) və digər vəzifəli şəxsləri təyin edirdi. Ordu Firona tabe idi. O, baş komandan sayılırdı.

Qədim Misirin 3000 illik dövlətçilik tarixi Qədim, Orta və Yeni şahlıq dövrlərinə bölünür. Hər bir dövr öz xüsusiyyəti ilə seçiyələnirdi. Qədim və Orta şahlıq dövrlərində təsərrüfat və mədəniyyət sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə edilsə də, Misir dövləti siyasi qüdrətinin zirvəsinə Yeni şahlıq dövründə (e.ə. XVI – e.ə. XI əsrlər) yüksəldi.

Misir ehramlarının və Sfinksin ilk fotosəkli. 1851-ci il

Yeni şahlıq dövründə Misir hərbi-siyasi gücünə və ərazisinə görə ən qüdrətli və böyük dövlət olmuş, imperiyaya çevrilmişdir. İrimiqyaslı yürüslərə I Tutmos başlamış, işğallar isə III Tutmosun hakimiyyəti dövründə daha da genişlənməmişdi. O, Mitanni və Babil dövlətlərinə qalib gələrək Suriya, Fələstin və Finikiyanı Misirə birləşdirmişdi. Bu qələbələrindən görə tarixçilər III Tutmosu "Qədim dünyanın Napoleonu" adlandırırlar.

III Tutmos

? *İmperiyanın xüsusiyyətlərini müəyyən edin?*

! *III Tutmosun dövründə Misirin imperiyaya çevrildiyini faktlarla əsaslandırın.*

Yeni şahlıq dövrünün sonuncu qüdrətli hökmdarı II Ramzes (e.ə. XIII əsr) olmuşdur. O, Misirin Ön Asiyadakı mövqelərini, nüfuzunu bərpa etmək üçün hakimiyyətinin ilk illərində hetlərlə mübarizəyə başlamış, lakin onlar arasında uzun müddət davam edən bu müharibə sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələnmişdi. Bu, tarixdə ilk beynəlxalq müqavilə sayılır.

Qədim Misirin tənəzzülü. E.ə. I minillikdə Misirdə mərkəzi hakimiyyət zəifləməyə başladı. Hakimiyyət uğrunda gedən mübarizələr, hakim sülalələrin tez-tez dəyişməsi fironların nüfuzunun aşağı düşməsinə səbəb oldu. İşğal edilmiş ərazilər Misirdən ayrıldı. E.ə. 525-ci ildə Əhəməni dövləti Misiri işğal edib öz əyalətinə çevirdi. Bununla da Qədim Misirdə yerli sülalələrin hakimiyyətinə son qoyuldu. E.ə. 332-ci ildə Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü ilə Misir iranlıların hakimiyyətindən azad olsa da, müstəqillik qazanmadı. Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının dağıldığı dövrdə Misirdə yunan-Makedoniya mənşəli Ptolemeylər sülaləsinin (e.ə. 323 – e.ə. 30-cu illər) hakimiyyəti başlandı. Qədim misirlilər bir daha hakimiyyətə gələ bilmədilər.

İkiçayarası (Mesopotamiya). Şumerlər İkiçayarasının yerli sakinləri olmamışlar. Bir çox alimlər onları Altay dağlarından köç etmiş qədim türk tayfaları hesab edirlər.

Şumerlər Mesopotamiyaya e.ə. VII–VI minilliklər arası gəlmiş və bölgənin cənub hissəsində məskunlaşmışdılar. Burada nə meşə, nə metal, nə də tikinti daşı var idi. Nil çayından fərqli olaraq, Fərat və Dəclə çaylarının daşqınları dağıdıcı təsirə malik idi: ərazinin çox hissəsi suyun altında qalırdı. Şumerlərin gəlişi ilə vəziyyət kəskin şəkildə dəyişdi. Çaylarda bəndlərin qurulması, suvarma kanallarının çəkilməsi əkinçiliyin inkişafına şərait yaratdı və ərazini çiçəklənən diyara çevirdi. Çayların, kanalların ətrafında yaranan kiçik yaşayış məskənləri zaman keçdikcə şəhərlərə çevrildi. Hər şəhərin öz tanrısı və onun şərəfinə ucaldılmış məbədi – zikkuratu var idi.

İlk vaxtlarda şəhərləri tanrıların adından danışan **en** adlı kahinlər idarə edirdilər.

Şumerlərin ilk şəhəri – Eredü e.ə. IV minilliyin sonunda meydana gəlmişdir. Eredudan sonra bir-birinin ardınca **Ur***, Uruk, Laqaş, Kiş, Nippur və s. şəhərlər yaranmışdır. Artıq e.ə. IV minilliyin sonunda Uruk şəhərində şumerlərin ilk yazıları – piktoqramlar (şekli yazı) var idi. E.ə. III minilliyin birinci yarısında şəhərlər idarəetmə orqanları, qanunları, ordusu olan inkişaf etmiş şəhər-dövlətlərə çevrildi. Bu dövrdən etibarən hərbi başçıların nüfuzu artmağa başladı, az sonra onlar hökmdara (Luqal) çevrildilər. Bunun əsas səbəbi şəhər-dövlətlər arasında yaranan toqquşmalar idi.

Hökmdarlar dövlətin başçısı olmaqla yanaşı, ordu komandanı və baş kahin vəzifəsini də öz əllərinə almışdılar. Əsrlərlə davam edən müharibələr şumerlərin bir xalq kimi azalmasına, şəhər-dövlətlərin isə zəifləməsinə səbəb oldu.

E.ə. III minilliyin birinci yarısında baş verən aramsız müharibələrdə əvvəlcə Uruk, sonra Ur və Kiş şəhər-dövlətləri müəyyən üstünlük qazansalar da, onların heç biri uzunmüddətli möhkəm hakimiyyət yarada bilmədilər. Şumer hökmdarları döyüşkən **samiləri*** sıraları seyrəlmiş ordularına getdikcə daha çox cəlb edirdilər. Sami döyüşçülərindən biri Sarqon e.ə. XXIV əsrdə Uruk hökmdarını öldürərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Sarqon (Şarrukin) Akkad şəhərini öz dövlətinin paytaxtı elan edib iqamətgahını bura köçürdü. **Sami tayfalarından güclü ordu yaradan Sarqon zəifləmiş Şumer dövlətlərini bir-birinin ardınca məğlub edib İkiçayarasını ilk dəfə vahid dövlətdə birləşdirdi.**

🗨 *Böyük mədəniyyət yaratsalar da, şumerlərin bir xalq kimi tarixdən yox olmalarının səbəbini nədə görürsünüz? Tarixdən tamamilə getmiş daha hansı xalqı (xalqları) tanıyırsınız?*

* Ur – “Tövrat”a görə, İbrahim peyğəmbərin anadan olduğu şəhər

Şumerin töhfələri

Tarixdə ilk dəfə mixi yazı sistemini, təkər – nəqliyyat, tunc alətlər, rəngli şüşə, altmışlıq hesablama sistemi (indiki dövrdə də istifadə olunur), astronomiya, riyaziyyat və həndəsə, məktəb və dərsliklər, ilin dəqiq ölçülməsi və aylara bölünməsi, məhkəmə sistemi, gəmiqayırma və digər elmi, texniki və iqtisadi yenilikləri şumerlər yaratmışlar. Dünyanın Babil-Aşşur mədəniyyəti kimi tanıdığı elmi nailiyyətlərin arxasında şumerlərin dayandığı sonralar məlum oldu.

🗨 *Altmışlıq sistem hazırkı dövrdə harada (yaxud hansı cihazda) istifadə olunur?*

* Sami tayfaları – Ərəbistan yarımadasında yaşayan müasir ərəb və yəhudi xalqlarının əcdadları

Akkad dövləti bütün Mesopotamiyanı bir əsrədək öz hakimiyyəti altında saxlaya bilməmişdi. E.ə. XXII əsrin əvvəllərində Akkad dövləti kuti tayfaları tərəfindən süquta uğradıldıqdan sonra şumerlər tarixdə sonuncu dəfə göründülər. Ur şəhər-dövlətinin üçüncü sülaləsi İkiçayarasında ən güclü dövlət oldu. Lakin e.ə. 2003-cü ildə Elam dövləti və su tayfalarının birgə hücumu nəticəsində Ur dövləti süqut etdi. Bununla da Şumer şəhər-dövlətlərinin mövcudluğuna son qoyuldu.

Babil. Babil Fərat çayının sahilində yerləşən qədim şumer şəhərinin yerində yaranmışdır. Şəhərin adı şumer dilində **kadinqir**, yəni “Tanrının qapısı” adlanırdı. E.ə. III minilliyin sonunda bu şəhəri ələ keçirən *amorey** – sami tayfaları onun adını öz dillərinə hərfi tərcümə edərək Babil – “İlahinin, tanrının qapısı” adlandırmışdılar. E.ə. 1894-cü ildə Babil şəhəri dövlətə çevrildi. Dövlətin əsası amorey tayfa başçısı Sumuabum tərəfindən qoyulmuşdu. Görkəmli dövlət xadimi, bacarıqlı diplomat olan Hammurapinin hakimiyyət illəri qədim Babil dövlətinin ən qüdrətli dövrü olmuşdur.

Hammurapi bütün İkiçayarasını Babilin hakimiyyəti altında birləşdirdi və bundan sonra İkiçayarası Babilistan adlandırıldı. Hammurapi ölkənin inkişafı üçün mühüm işlər görmüşdü. Torpaqların suvarılması, su yolları ilə ticarət əlaqələri Hammurapinin daima diqqətində olmuş, onun əmri ilə yeni kanallar çəkilmişdi. İkiçayarasını öz hakimiyyəti altına almış Hammurapi bütün ölkə üçün vahid qanunlar külliyyatı tərtib etmişdi. Hammurapinin qanunlar külliyyatı mixi yazılarda akkad dilində yazılmışdı. Qanunları hazırlayarkən Hammurapi şumer hüquq məcəllələrindən və qanunlarından istifadə etmişdir. Qanunların əsas hissəsi məhkəmə, xüsusi mülkiyyətin qorunması, ailə-nikah münasibətləri, mülki və cinayət hüququ məsələlərinə həsr olunmuşdur. Qanunların tərtib olunmasında məqsəd mövcud olan hüquq qaydalarında islahat aparmaq yolu ilə onları vahid şəkə salmaq idi.

Lakin Hammurapinin varisləri Babilistanı mövcud olan sərhədlər çərçivəsində saxlaya bilmədilər. Hətə şahlığı ilə rəqabət apara bilməyən qədim Babil zəiflədi və əvvəlki qüdrətini itirdi. E.ə. I minillikdə güclənmiş Aşşur (Assuriya) dövləti Babilini öz tərkibinə birləşdirdi və Babil Aşşur hökmdarlarının təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunmağa başladı.

Hammurapinin qanunlarının sonrakı qanunvericiliklərə hansı təsiri oldu?

E.ə. 626-cı ildə Aşşur canişini Nabupalasar tabeçilikdən çıxaraq özünü müstəqil hökmdar elan etdi. Bu hadisə ilə Babilədə Yeni Şahlıq dövrü (e.ə. 626–539-cu illər) başladı. Nabupalasar bir neçə döyüşdə Aşşur ordularını məğlub edib Babilistanın əksər ərazilərini azad etdi. Midiya və Babil dövlətlərinin birgə hücumu nəticəsində əsrlər boyu Ön Asiyani öz əsarətində saxlayan Aşşur dövləti süqut etdi. Onun ərazilərini Midiya ilə bölüşdürən Babil İkiçayarasında hakim dövlətə çevrildi. Lakin e.ə. 539-cu ildə Əhəməni hökmdarı II Kir Babilin bir dövlət kimi varlığına son qoydu.

Aşşur (Assuriya). Aşşur dövləti öz adını e.ə. III minillikdə tanrı Aşşurun şərəfinə salınmış şəhərin adından götürmüşdü. Dəclə çayının sahilində yaranmış bu şəhərin əsasını Ərəbistan yarımadasından gəlmiş akkadlılarla eyni kökdən olan sami tayfaları qoymuşdular.

Qədim Şumer dastanı

Dünyanı su basması əfsanəsi e.ə. III minillikdə yaranmış "Gilgamesh" dastanında verilmişdir. Sonralar bu rəvayətlə bağlı məlumat "Tövrat" və başqa dini kitablarda da rast gəlinir.

* Amorey – Ərəbistan yarımadasının qərbindən gələn sami tayfalarına akkadların verdiyi ad

Aşşur dövlətinin ilk yüksəlişi e.ə. XIV əsrdən etibarən başlamışdır. Bu dövrdə ilk dəfə Misirə diplomatik əlaqələr quruldu. Aşşur hökmdarı Misir fironunu “mənim qardaşım”, özünü isə “Aşşur ölkəsinin hökmdarı” adlandırır. I Adadnirarinin hakimiyyəti vaxtında şəhər şurası dövlətin idarə olunmasında rolunu itirmiş, əvəzində hökmdar mütləq hakimə çevrilmişdi.

Dəmir dövrünün ilk imperiyası. E.ə IX əsrdə Aşşur dövlətinin növbəti yüksəlişi başladı. Bunun əsas səbəblərindən biri bu dövlətin ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirməsi idi.

E.ə. I minilliyin əvvəllərində dəmir emalının genişlənməsi tuncdan istehsal olunan alətlərə nisbətən daha keyfiyyətli əmək alətləri və silahlar düzəldilməsinə imkan verirdi.

🔗 Azərbaycanca və dünyada dəmirin kəşfi insanların həyatında hansı dəyişikliklərə səbəb oldu?

Mühüm ticarət yollarının Aşşurdan keçməsi, onun tacirlərinin Yaxın Şərqi iri şəhərlərində dayaq nöqtələrinin olması dəmirin alınmasını və ölkəyə daşınmasını artırırdı. Aşşur hökmdarları tabe etdikləri xalqlardan da xəracı dəmirlə ödəməyi tələb edirdilər. Aşşurun iqtisadi cəhətdən güclənməsi işğalçı müharibələrə başlanmasını üçün zəmin yaratdı.

🔗 Niyə Aşşur dəmir dövrünün ilk imperiyası adlandırılır? Bu imperiyanın özünəməxsus xüsusiyyətləri nə idi?

Əhalinin güclü müqaviməti ilə üzləşən aşşurlar ağılaşmaz amansızlıq göstərdilər. Tabə edilmiş əhalinin böyük əksəriyyətini ən vəhşi üsullarla məhv edir, şəhərləri özüllərinə qədər dağıdır, meyvə ağaclarını qırır, ölkənin bütün maddi sərvətlərini Aşşura daşıyırdılar. E.ə VIII əsrin ortalarında hakimiyyətə gələn III Tiqlatpalasar, ilk növbədə, qeyri-nizami qoşun hissələrini peşəkar ordu ilə əvəz etdi. Döyüş arabalarının yerini süvarilər aldılar. İlk dəfə olaraq mühəndis qoşun hissələri, kəşfiyyət və rabitə bölmələri yaradıldı. III Tiqlatpalasar Urartu dövlətini məğlub edib Ön Asiyada Aşşurun mövqelərini möhkəmləndirdi. Onun ən uğurlu addımlarından biri isə diplomatik yolla Babil taxtına sahib çıxması idi.

Aşşurun e.ə. VIII əsr tarixində digər görkəmli hökmdarı II Sarqon olmuşdur. O, e.ə. 720-ci ildə birləşmiş Suriya, Finikiya və Misir ordularına qalib gəlib Aşşurun qərb sərhədlərini Misirə qədər genişləndirmişdi. Aşşur imperiyasının sonuncu qüdrətli hökmdarı Aşşurbanipal idi. Onun dövründə Elam darmadağın edilmiş, paytaxtı Suz şəhəri qarət olunmuşdu.

Aşşurbanipaldan sonrakı hökmdarların dövründə başlanan üsyanlar, hakimiyyət uğrunda mübarizələr dövlətin dayaqlarını sarsıtdı. Aramsız müharibələrdən qüvvəsi tükənmiş Aşşur əzəli düşməni Babil və yenice qüvvələnən Midiyanın ona qarşı birləşmiş qüvvələri qarşısında tab gətirə bilmədi.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Misir və Mesopotamiyanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatında baş verən dəyişiklikləri məkan baxımından dəyərləndirin.
2. Misir və Mesopotamiyada dövlətlərin yaranması və inkişafı prosesini, geosiyasi dəyişiklikləri faktlarla izah edin.
3. Misir və Mesopotamiyada yaranmış dövlətlərin o dövrdə Azərbaycan ərazisində mövcud olan dövlətlərlə əlaqələrinin əhəmiyyətini sistemli şəkildə şərh edin.
4. Misir və Mesopotamiya tarixdə hansı izi qoya bildi?

AÇAR SÖZLƏR

- arilər
- fars
- II Kir
- I Dara
- Əhəmənilər
- Harappa mədəniyyəti
- kasta
- Aşoka

E.ə. II minilliyin son əsrlərində Avropada yaşayan xalqlar böyük axınlarla Cənuba və Şərqə doğru hərəkət etdilər. Bu tayfalar Yunanıstanda Mikena mədəniyyətinə ağır zərbə vurdular; Kiçik Asiyada qüdrətli Het dövlətini məğlub edib zəiflətdilər. "Dəniz xalqları" adlandırılan bu tayfaların qarşısını Misir dövləti böyük çətinliklə ala bildi.

Fars və hind xalqlarının yaranması. E.ə. II minillikdə Avropadan şərqi hərəkət edən xalqlar arasında ari tayfaları da olmuşdur. Hind və fars xalqları ari tayfalarının varisləri sayılır.

Köçəri-maldar həyat tərzini sürən ari tayfaları Şərqi Avropa çöllərində yaşayırdılar. Görünür, e.ə. II minillikdə Avropada kəskin iqlim dəyişikliyi baş verdiyindən arilər heyvandarlıq üçün əlverişli ərazilər tapmaq məqsədilə hərəkətə keçmiş, uzun bir yol qət etmiş, Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiyadan keçərək bir hissəsi İranda, digər hissəsi isə Hindistanda məskunlaşmışdı.

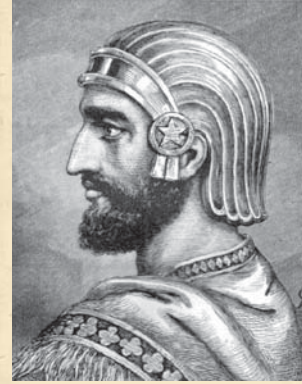
Arilərin gəlişinə qədər indiki İranda o dövrdə Elam dövləti mövcud idi. Burada müxtəlif dillərdə danışan tayfalar yaşayırdı. Zaman keçdikcə yerli əhali arilərin dillərini qəbul etmiş, nəticədə irandilli tayfalar yaranmışdır.

? *Fars dilində "mader" – ana, "pedər" – ata, "nou" – yeni, ingilis dilində isə "mother" – ana, "father" – ata, "new" – yeni kimi əsələnir. Sizcə, bu sözlərin kök və məna etibarilə eyniliyi nədən irəli gəlir?*

Belə irandilli tayfalardan biri də fars tayfaları idi. Farsların adı ilk dəfə e.ə. IX əsrdə Aşşur yazılarında çəkilir. E.ə. VIII əsrin sonlarında fars tayfalarının ittifaqı yaranmış, Əhəmən adlanan şəxs ittifaqın başçısı seçilmişdir. İttifaqın mərkəzi Pasarqad (qədim fars dilindən "Fars bağları") şəhəri idi.

Əhəməndən sonra hakimiyyətə gəlmiş, onun nəslindən olanlar (I Kir, I Kambiz, II Kir) özlərini Farsın şahı elan etsələr də, əslində, vilayət hakimi olmuş, əvvəlcə Aşşurun, sonra isə Kiaksarın hakimiyyəti dövründə Midiyanın tabeliyində yaşamışlar.

Əhəməni dövlətinin yaranması. Əhəmənilər nəslindən olan II Kir (Kuruş) Midiya hökmdarı Astiaqdan narazı olan qüvvələrlə gizli əlaqə yaradıb farsları üsyana qaldırdı və Astiaqı devirdi.

"...üçüncü il başlayanda Anşan hökmdarı Kir onun (Astiaqın) kiçik qulu ona qarşı qalxdı... Astiaq qoşununu toplayıb Kirə qarşı hərəkət etdi ki, onu tutsun... Astiaqın ordusu ona qarşı üsyan qaldırdı, onu (Astiaqı) tutub Kirə verdilər. ...Kir Ekbatanda, şah şəhərində gümüş, qızıl, sərvət və əhalini əsir tutub öz ölkəsinə apardı".

Babilistan hökmdarı
Nabonidin kitabəsindən

? *Sizcə, Babilistan hökmdarı Midiyada baş verən hadisələri nə üçün yaxından izləyirdi?*

E.ə. 550-ci ildə II Kir özünü Midiya dövlətinin hökmdarı elan etsə də, əslində, tarixdə yeni Əhəməni (fars) dövləti yarandı. Ekbatan paytaxt şəhəri kimi öz əhəmiyyətini saxlayırdı. Sonrakı dövrlərdə o da Əhəməni dövlətinin paytaxtlarından biri hesab olunurdu.

II Kirin midiyalı əyanlara vəzifələr verməsinin bir səbəbi də farsların hələ dövlət və inzibati idarə işlərini bilməmələri idi. Midiyalıların mədəniyyətini mənimsəyən farslar dövlət quruluşu və idarəetmə sistemini bütünlükdə Midiyadan götürmüşdülər.

II Kirin Midiya dövlətçiliyinə hörmətlə yanaşmasının səbəblərini müəyyənləşdirin.

Qısa vaxt ərzində Midiyanın tərkibinə daxil olan əraziləri öz hakimiyyətinə tabe edən II Kir e.ə. 547-ci ildə Kiçik Asiyada güclü dövlət sayılan Lidyanı, az sonra Kiçik Asiyada yerləşən yunan şəhərlərini işğal etdi. E.ə. 539-cu ildə fars ordusu Ön Asiyada müstəqilliyini saxlamış sonuncu dövlətə – Babil şahlığına qarşı hücumla başladı. Həmin ildə II Kir təntənə ilə Babilə daxil oldu. Babilin süqutundan sonra onun asılılığında olan Suriya, Fələstin, Finikiya könüllü olaraq Əhəməni dövlətinə tabe oldu. Əhəməni dövlətinin qərb sərhədləri Misirə qədər uzandı. II Kir vaxtilə Babil hökmdarlarının əsir götürüb zorla Babilistana köçürdüyü yəhudi xalqına öz vətənlərinə qayıtmağa və Qüds (Yerusəlim) məbədini bərpa etməyə icazə verdi.

Massaget hökmdarı Tomiris

E.ə. 530-cu ildə II Kir massaget tayfaları üzərinə yürüş etdi. Bu yürüş II Kir üçün faciəvi sonluqla nəticələndi. Qədim yunan tarixçisi Herodotun məlumatına görə, massaget hökmdarı Tomirisin başçılıq etdiyi döyüşdə fars ordusu darmadağın edilmiş, II Kir öldürülmüşdür.

Böyük dövlətlərə qalib gəlsə də, II Kirin massaget tayfalarına məğlub olmasının səbəbini nə ilə izah etmək olar?

II Kirin ölümündən sonra onun yerini böyük oğlu II Kambiz tutdu. II Kambiz tabe edilmiş xalqların çıxışlarını yatırdı, qardaşı Bardinin hakimiyyət iddialarına son qoyub onu edam etdirdi. Sonra vaxtilə atasının hazırladığı planı həyata keçirib Misiri işğal etdi.

Misirin qədim paytaxtı Memfisi tutan II Kambiz burada firon elan edildi. II Kambizin uzun müddət Misirdə qalması, Efiopiyaya uğursuz yürüşü İranda iğtişaşə səbəb oldu. E.ə. 522-ci ildə özünü II Kirin digər oğlu Bardi kimi qələmə verən kahin-maq Qaumata hakimiyyəti ələ keçirdi.

Nə üçün Qaumata özünü Bardi kimi qələmə verə bilmişdi?

Dövlət çevrilişi yolu ilə Əhəməni taxt-tacına sahib olmuş Qaumata narazı olan təbəqələri öz tərəfinə çəkməklə hakimiyyətini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Qaumatanın islahatları nəqli əyanların hakim mövqeyinin ləğvinə yönəlmişdi. Onların əmlakı müsadirə edilib azad icmalara qaytarılmışdı. Digər bir fərmanla o, Əhəməni imperiyasına daxil olan bütün xalqları 3 il müddətinə vergilərdən və hərbi mükəlləfiyyətlərdən azad etmişdi. Bu tədbirlər xalq kütlələri arasında Qaumatanın nüfuzunu artırmış və bütün ölkə onun hakimiyyətini qəbul etmişdi.

İranda baş verənlərdən xəbər tutan II Kambiz Misirdən geri qayıdarkən yolda vəfat etdi. II Kambizin ölüm xəbəri və varisinin olmaması fars əyanlarını təşəbbüsü öz üzərlərinə götürməyə vadar etdi. Çevriliş yolu ilə hakimiyyətə gəlmiş Qaumata 7 aydan sonra ələ çevriliş nəticəsində də devrilərək öldürüldü. Boş qalmış hökmdar taxtında kimin oturacağını da həmin əyanlar müəyyən etdilər. Onlar çevrilişin əsas təşkilatçısı, Əhəməni sülaləsinin kiçik qoluna mənsub olan I Daranı (Dəryavahuş) hökmdar seçdilər.

Niyə Qaumatanın hakimiyyəti ələ alması dövlət çevrilişi adlanır?

Bisütun abidəsi

Əhəməni imperiyasının ən qüdrətli dövrü. I Dara (e.ə. 522–486) hakimiyyətə gələn kimi Qaumatanın verdiyi fərmanları ləğv etdi. Bu, farsların tabeliyində olan xalqlar tərəfindən kəskin etirazla qarşılandı. E.ə. 522–521-ci illərdə Əhəməni imperiyasının əksər ərazilərində üsyanlar baş verdi. Şah çətinliklə də olsa, üsyanları yatıra bildi. I Daranın hakimiyyətinin ilk illərində baş vermiş hadisələr haqqında məlumatlara Bisütun (İran) qayaları üzərində üç dildə (elam, akkad, qədim fars) həkk olunmuş kitabədə rast gəlinmişdir. Bu yazılarda ilk dəfə zərdüştlük dininin əsas tanrısı sayılan Ahuramazdanın (Hörmüzd) adı çəkilir.

İmperiya daxilində sabitliyi bərpa edib, sərhədlərini möhkəmləndirən I Dara bir sıra islahatlar həyata keçirdi. O, satraplıqların (əyalətlərin) ərazilərini dəqiqləşdirib onları inzibati-vergi dairələrinə çevirdi. İmperiyada bütün məmurlar və satraplar (canişinlər) ancaq farslardan təyin edilirdi.

I Dara yeni ümumdövlət vergi sistemi yaratdı. Bütün satraplıqlarda münbitliyindən asılı olaraq əkilən torpaqların sahibləri dəqiq müəyyən edilmiş pul vergisi ödəməli idilər. İtaət altında olan ərazilərdəki məbədlər üzərinə də ilk dəfə olaraq vergi qoyuldu. Farslar isə hakim xalq kimi pul vergisindən azad edildilər. Vergilərin əsas ağırlığı iqtisadi cəhətdən daha inkişaf etmiş ölkələrin – Babil, Misir, Finikiya xalqlarının üzərinə düşdü.

Şah bütün imperiya üçün vahid pul sistemi yaratdı. Əsas pul vahidi *darik* adlanan qızıl pul (çəkisi 8,4 q) idi. Yeni paytaxt – Parsa (yunanca Persopol) şəhəri salındı. Ölkədə keçirilən islahatlar beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə və inkişafına səbəb oldu.

Darik, qızıl pul

🔗 I Daranın vergi və pul sahəsində keçirdiyi islahatların ölkə üçün əhəmiyyəti nə idi?

E.ə. 512-ci ildə I Dara Qara dənizin ətrafında yaşayan iskitlərə qarşı yürüş etdi. Geri çəkilən iskitlər "yandırılmış torpaq" taktikasından istifadə edərək İran ordusunu bir aydan çox arxalarınca "gəzdirdilər". Yorulub əldən düşmüş iranlıların yürüşü nəticəsiz qurtardı.

🔗 "Yandırılmış torpaq" taktikasını tətbiq edən dövlət üçün onun ziyanlı tərəfləri nədir?

I Daranın dövründə İran–Yunan müharibəsi başladı. Müharibəyə səbəb Kiçik Asiyada yerləşən yunan şəhərlərinin üsyan qalması oldu. E.ə. 500–493-cü illərdə İran ordusu Finikiya donanması ilə birlikdə üsyanları yatıra bildi. Bundan sonra Əhəməni hökmdarı Balkan yarımadasındakı yunan şəhər-dövlətlərinə qarşı yürüşə başladı. E.ə. 490-cı ildə Afinaya qarşı göndərilmiş İran ordusunun məğlub olması I Daranın dünyanı fəth etmək arzusuna son qoydu. Ondən sonra gələn Əhəməni şahları arasında onun qəddər bacarıqlı hökmdar olmadı. E.ə. IV əsrin sonlarında Əhəməni imperiyası tənəzzülə uğradı.

Makedoniya hökmdarı İsgəndərin hücumu imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. Makedoniyalı İsgəndərlə sonuncu Əhəməni şahı III Daranın orduları arasında e.ə. 331-ci ildə Qavqamela çölündə həlledici döyüş baş verdi. Əhəməni ordusunun məğlubiyyəti ilə bitən döyüşdən sonra ölkənin şərqinə qaçan III Dara yaxın adamları tərəfindən öldürüldü. Beləliklə, e.ə. 330-cu ildə Əhəməni dövləti süqut etdi.

Hindistan (e.ə. III – e.ə. I minillikdə). Arxeoloji qazıntılar Hindistanın qədim insanların formalaşdığı ərazilərdən biri olduğunu sübut edir. Daş dövrünün bütün mərhələlərinə aid tapıntılar Hindistanda insan cəmiyyətinin inkişafını izləməyə imkan verir. Lakin Hindistan yarımadasının böyüklüyü, müxtəlif coğrafi və iqlim şəraitinin mövcud olması burada yaşayan insan qruplarının müxtəlif səviyyədə inkişaf etməsinə gətirib çıxarmışdır. Belə ki Hindistanın cənub və şərq ərazilərindəki insanlar Neolit mədəniyyətində yaşadıkları halda, Hind çayı hövzəsində artıq Tunc dövrünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti mövcud idi.

Harappa mədəniyyəti. Arxeoloji qazıntılar e.ə. III minillikdə Hind çayı hövzəsində süni suvarmaya əsaslanan əkinçilik mədəniyyətinin, sənətkarlığın və ticarət əlaqələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyini göstərir. Artıq e.ə. III minilliyin birinci yarısında burada geniş əraziyə malik olan şəhərlər yaranmışdı. Onların arasında ərazisinə görə ən böyüyü Harappa şəhəri idi. Burada ikimərtəbəli evlər, ictimai binalar, dini ayinlər üçün istifadə olunan hovuz və möhürlər tapılmışdır. Harappa mədəniyyəti dövrünün digər böyük şəhəri sayılan Mohenco-Daroda əhalini içməli su ilə təchiz edən su kəməri, kanalizasiya sistemi olmuşdur. Harappalıların öz yazıları da olmuş, lakin bu yazıların sirri bu günə qədər də açılmamışdır. Harappalıları Mərkəzi Asiya və Mesopotamiya dövlətləri ilə ticarət əlaqələri saxlamışlar. Lakin e.ə. II minilliyin əvvəllərində Harappa mədəniyyəti tənəzzülə uğramış, məlum olmayan səbəblərdən əhali Hind çayı hövzəsini tərk edib Hindistanın içərilərinə köçmüşdür.

📌 Hindistanın o dövrdə Mesopotamiya ilə əlaqələrinin olmasını təsdiq edən faktları araşdırın.

E.ə. II minilliyin ikinci yarısında köçəri ari tayfalarının gəlməsi ilə Hindistanın tarixində yeni səhifə açıldı. Avropadan Hindistana qədər uzun bir yol keçmiş ari tayfaları yerli əhalini də özləri ilə apararaq Hindistanın şimal-qərbindən içərilərinə doğru irəliləmiş, cəngəlliklərlə əhatə olunmuş Qanq çayı hövzəsində məskunlaşmışlar. Yerli əhali onlarla qaynayıb-qarıxmış və nəticədə hind xalqı yaranmışdır.

E.ə. XI əsrdə hind-arilər dəmir emal etməyi öyrəndilər. Dəmir alətlərlə Qanqın ətrafındakı cəngəllikləri təmizləyən hindlilər əkin sahələri üçün şərait yaratdılar. Burada əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və sənətkarlıq da sürətlə inkişaf etməyə başladı.

📌 Təbii-coğrafi şəraitin əlverişli olmasının böyük sivilizasiyaların yaranmasına təsiri nədən ibarətdir?

Qədim hind əfsanəsindən səhnə

Qədim dünya tarixində özünəməxsus mədəniyyəti ilə seçilən ölkələrdən biri də Hindistandır. O, Hind çayının adı ilə belə adlandırılmışdır. Qədim hindlilər dünya mədəniyyəti xəzinəsinə "O" rəqəmini, şahmatı, "Mahabharata" və "Ramayana" poemalarını, Budda təlimini və bir sıra başqa töhfələr vermişlər.

Hinduizmdə fil başlı tanrı – "Qaneşa"

Hind xalqının formalaşdığı dövrdə hinduizm dini yarandı. Hinduizmin ən qədim müqəddəs qanunlar toplusu “Veda” (“biliklər”, “müdrilik”) adlanır. “Veda” yazılarında varlılar və kasıblar haqqında danışılır.

* **Kasta** – dəyişməyən irsi hüquq və vəzifələri olan insan təbəqələri

👉 Daha hansı xalqlar öz tanrılarını heyvanbaşı insan şəklində təsvir edirdilər?

Əkin sahələrinin xüsusi mülkiyyətə verilməsi əmlak və sosial bərabərsizliyi artırdı. Varlı, imtiyazlı insanların torpaqlarında qul kimi döyüşlərdə ələ keçirilmiş əsirlər işlədilir. Qulları “düşmən” adlandırırıldı. Əvvəllər tayfa başçıları – *racələr* tayfa üzvləri tərəfindən seçilirdilər. Sonralar irsən keçən bu vəzifə *racələri* tədricən hökmdarlara çevirdi. E.ə. XII–XI əsrlərdə Hindistanda 4 əsas *kasta** formalaşmışdı: *brahmanlar* – kahinlər, *kşatri* – döyüşçülər, *vayşi* – icmaçı kəndlilər, *şudra* – nökrələr.

👉 Kasta ilə ictimai siniflərin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.

Beləliklə, cəmiyyətdəki təbəqələşmə, hakimiyyətin ayrı-ayrı şəxslərin əlində cəmləşməsi və irsən ötürülməsi e.ə. I minillikdə Hindistanda dövlətlərin yaranmasına gətirib çıxardı. E.ə. VI əsrdə Hindistanın şimal-qərbinə (Hind çayı hövzəsinə) hücum edən I Daranın ordusu buradakı kiçik dövlət qurumlarını məğlub edərək ərazini Əhəməni dövlətinə birləşdirdi.

Əhəməni imperiyasına son qoyan Makedoniyalı İsgəndər e.ə. 327-ci ildə Hindistana yürüş etdi. Hindlilərin güclü müqavimətinə baxmayaraq, İsgəndər Hind çayı hövzəsindəki əraziləri öz hakimiyyətinə tabe etdi. İsgəndər Hindistanın digər ərazilərini də işğal etmək istəyirdi. Hindlilərin güclü müqaviməti ilə üzləşən, aramsız döyüşlərdən yorulmuş Makedoniya əsgərləri yürüşü davam etdirməkdən imtina etdilər. Əsgərlərinin qətiyyəti ni gören İsgəndər geri dönməyə məcbur oldu.

Çandraqupta ordusunun döyüş filləri

İsgəndərin ölümündən sonra Makedoniya imperiyasının dağıldığı dövrdə Hindistanda da yunan-Makedoniya işğalına qarşı mübarizə başladı. Bu mübarizədə Mauriya sülaləsindən olan Çandraqupta fərqlənirdi. O, Hind çayı hövzəsindəki ərazilərin bir hissəsini azad etməyə nail oldu. Mauriya sülaləsinin ən qüdrətli hökmdarı Aşoka e.ə. III əsrin ikinci yarısında Hindistanı vahid dövlətdə birləşdirdi. Bütün Hindistan üzərində hakimiyyətini möhkəmləndirən Aşoka bir sıra sahələrdə islahatlar apardı. İslahatlarını xalqa çatdırmaq üçün o, Hindistanın müxtəlif səmtlərində 33 kitabə qoydurmuşdu. Hindistanın tarixində buddizmin əsas himayədarı və təbliğçisi kimi də yadda qalmış Aşokanın vəfatından sonra dövlət zəiflədi. E.ə. 180-ci ildə Mauriya sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu və Hindistan yenidən ayrı-ayrı dövlətlərə parçalandı.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. İran və Hindistan mədəniyyətinə aid araşdırma aparıb təqdimat hazırlayın.
2. Əhəməni imperiyasının Azərbaycan və digər ölkələrə siyasi təsirini şərh edin.
3. Harappa mədəniyyəti nədən xəbər verir? Bu mədəniyyətin tarixi əhəmiyyətini izah edin.
4. İranda və dünyanın digər ölkələrində baş vermiş oxşar mədəni hadisə və prosesləri zaman baxımından dəyərləndirin. Bunun üçün sxem tərtib edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Mete xaqan
- nikah diplomatiyası
- “vuruşan padşahlıqlar”
- Sin Şixuandi
- Xan imperiyası

Teoman və Çin səddi. Qədimdə türklər Mərkəzi Asiyada, Altay dağları ətrafında və Yenisey çayı boyu ərazilərdə yaşayırdılar. Təsərrüfatda maldarlıq xüsusi yer tutduğundan onlar daim yeni otlaqlar axtarırdılar. E.ə. II minillikdə şərqdən-qərbə, qərbdən-şərqə doğru baş verən türk axınları və yerdəyişmələri çox böyük bir arealı əhatə etmişdir. Azərbaycan türkləri zaman-zaman bu əraziyə köç edən qohum tayfalarla qaynayıb-qarışmışlar. Bunu maddi-mədəniyyət abidələri (*bəngüdaşlar**, qayaüstü təsvirlər və s.), əfsanə və nağıllar, “Kitabi-Dədə Qorqud” kimi möhtəşəm xalq eposu aydın göstərir.

E.ə. I minilliyin ortalarında Altay dağlarının ətəklərində, Çindən şimalda yaşayan köçəri hun tayfaları daha da qüvvətləndi. Onlar iri tayfa ittifaqı halında birləşib geniş ərazilərə yayıldılar.

E.ə. 220-ci ildə Teoman hunların başçısı oldu. O, pərakəndə halda yaşayan türk tayfalarını vahid bayraq altında birləşdirib Asiya və ya Böyük Hun dövlətinin əsasını qoydu. Bu zaman Çində “vuruşan padşahlıqlar” dövrü yenice başa çatmış, Sin Şixuandi ölkəni birləşirmişdi. Bununla belə, Çində qarışıqlıq hələ də davam edirdi. Belə vəziyyətdən istifadə edən hunlar Çin üzərinə yürüşlərə başladılar. Teoman Çinin bəzi bölgələrini özünə tabe etdi. Bundan sonra da hun axınlarının ardı-arası kəsilmədi. Çin hökmdarı bu hücumların qarşısını almaq üçün qalalar tikirdi. Sonra həmin qalalar divarlar vasitəsilə bir-birinə birləşdirildi. Məşhur Böyük Çin səddinin əsası belə qoyuldu.

Orta əsrlərdə yadelli basqınlarından qorunmaq üçün daha hansı müdafiə sistemlərindən istifadə olunurdu?

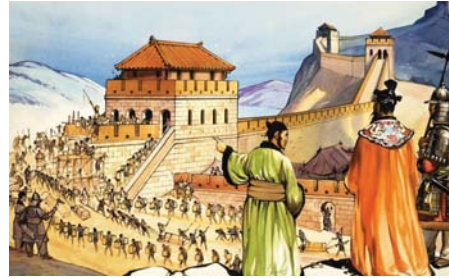
Mete xaqanın uğurları. E.ə. 209-cu ildə Böyük Hun dövlətində Mete xan atası Teomanın yerinə keçib özünü *tanhu** elan etdi. Hökmdarlığı 35 il sürən Mete xaqan öz cəsurluğu və ağıllı tədbirləri ilə böyük şöhrət qazandı. O, əvvəlcə ölkə daxilində sabitliyə

E.ə. III–II minilliklərdə Çin sivilizasiyası təşəkkül tapdı. E.ə. III əsrdə vahid dövlətin yaranması isə onun zirvəsi oldu. Onların şimal qonşuları olan hunlar Asiyada, Avropada güclü dövlətlər qurmuş qədim və qüdrətli türk tayfaları idi.

* **Bəngüdaş** – türk bahadırlarının xatirəsini əbədiləşdirmək üçün ucaldılan daş heykəl

Böyük Hun imperiyası

Böyük Çin səddinin inşası

* **Tanhu** – hun dilində “ucalıq”, “ululuq”, “hökmdar”. Sonralar “yabğu”, “kağan”, “xaqan” şəklinə düşmüşdür.

Mete xaqan (Oğuz xan) elçiləri qəbul edərkən

ordusu e.ə. 200-cü ildə Çin divarlarını aşıb bu ölkənin içərilərinə doğru irəlilədi. Pinçen şəhəri yaxınlığında çoxsaylı Çin hərbi dəstələri mühasirəyə alındı. Çin hökmdarı ağır şərtlərlə sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur oldu. Bu sazişə görə, Çinin şimal hissəsi hunların hakimiyyəti altına keçdi. Çin Mete xaqana vergi ödəməli, qızıl, ipək və pambıq parça göndərməli idi. Hunlar mühüm ticarət yollarına nəzarəti də öz əllərinə aldılar. Bu yolların üzərində 50-yə yaxın türk şəhəri (Kaşqar, Yarkənd və b.) var idi.

? *Sizcə, hunlar nə üçün məhz Çin üzərinə tez-tez yürüş edirdilər?*

Mete xaqanın dövründə Böyük Hun imperiyasının sərhədləri şərqdə Sakit okeana, qərbdə isə Xəzər dənizi və Ural dağlarına qədər uzanırdı. Ölkənin paytaxtı Ötükən şəhəri idi.

“Oğuz xan” dastanında Mete xaqan “Oğuz” adı ilə yad edilir, onun qəhrəmanlıqlarından bəhs olunur. Çin qaynaqlarında isə Mete “Tanrı qutu”, yəni Tanrının yer üzündə siyasi iqtidar hüququ verdiyi adam adlandırılır.

İmperiyanın parçalanması və süqutu. Çin hökmdarları hunların qələbəsi ilə barışmaq istəmir, vergi ödəməkdən boyun qaçırırdılar. Onlar hiyləyə əl ataraq hun döyüş taktikasını öyrənir, atlı döyüş dəstələri təşkil edirdilər. “Nikah diplomatiyası”ndan məharətlə istifadə olunurdu. Çin şahzadə qızlarını hun hökmdarlarına əvə verməklə onları ələ alırdılar. Hunlar arasında ədavət salır, onları daxili çəkişmələrə sövq edirdilər. Çinin bu siyasəti nəticəsində e.ə. I əsrin ortalarında Böyük Hun imperiyası iki yerə parçalandı. Eramızın I əsrinin əvvəllərində hunların birliyi və qüdrəti yenidən bərpa olunsada, bu, uzun çəkmədi. 48-ci ildə imperiya bir daha iki yerə bölündü. Şimal hunları bir əsrdən çox müstəqil yaşadılar. Bundan sonra onlar qonşu tayfalar tərəfindən qərbə doğru sıxışdırıldılar. Bu hunların bir hissəsi sonralar dəfələrlə Azərbaycana axınlar etmiş, burada qohum tayfalarla qaynayıb-qarışmışdılar. Avropada Hun dövlətini yaradan və “Attila hunları” kimi tanınanlar da həmin hunların nəslindən idilər.

Parçalanmadan sonra cənub hunları bir müddət öz daxili müstəqilliklərini saxladılar. Lakin 216-cı ildə Çin onların dövlət qurumunu ləğv etdi. Ərazilərini isə əyalətlərə bölərək Çin sərkərdələrinin idarəçiliyinə verdi.

? *Sizcə, böyük imperiyaların dağılmasının səbəbləri nə idi?*

nail oldu. Döyüşçülərinin sayı yüz minə çatan güclü ordu yaratdı. Əsgərlər döyüş təlimi keçir, uçan quşları nişan alaraq sərrast ox atmağı öyrəndilər. Ordusunun gücünə güvənən Mete xaqan Hun dövlətinin sərhədlərini genişləndirməyə başladı. Monqol və Tibet tayfalarını hunlara tabe etdi. Hun

Böyük Hun imperiyasının bayrağı

Çində erkən sivilisasiyanın təşəkkülü. Əsasən, dağlıq ölkə olan Çinin şərqində mülayim iqlimə və zəngin bitki örtüyünə malik düzənlik ərazilər yerləşirdi. Buradan iki böyük çay – Xuanxe və Yanszi çayları axırdı. İnsanların sıx məskunlaşdığı Xuanxe vadisi qədim Çin mədəniyyətinin beşiyi hesab olunur. Çinlilər güclü daşqınlara görə Xuanxeni “Çinin bəlası”, “Qəlbi kəderləndirən çay”, “Gəzən çay” adlandırırdılar. Buna baxmayaraq, əhali Xuanxe vadisində yaşayır, müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə məşğul olurdu. Bol suyu və münbit torpaqları olan bu vadiyə qədim sakinlərin əsas məşğuliyyəti əkinçilik idi. Sudan uzaqda yerləşən torpaqları suvarmaq üçün suvarma kanalları çəkirdi. Çində erkən sivilisasiya e.ə. III–II minilliklərdə Xuanxe vadisində meydana gəlmişdi. Arxeoloji qazıntılar göstərir ki, bu dövrdə Çində daş əmək alətləri ilə yanaşı, metaldan müxtəlif əşyalar düzəldilir, ipəkdən parça hazırlanır, yazıdan istifadə olunurdu. Ev və məbədlər gildən, ağacdan və kərpicdən tikilirdi. Təbiət hadisələri qarşısında aciz qalan çinlilər tanrılara sitayiş edir, insan və heyvanları onlara qurban verirdilər. Qəbir abidələrinin öyrənilməsi həmin dövrdə Çində təbəqələşmənin mövcud olduğunu və quldarlıq quruluşunun təşəkkül tapdığını təsdiq edir.

Çin təsərrüfatında ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Tut yarpağı ilə bəslənən ipəkqurdunun baramasından ipək parçalar toxunurdu. Metalışləmə və dulusçuluq sənəti yüksək inkişaf etmişdi. Hələ e.ə. II minillikdə Çində daş və sümüklə yanaşı, tuncdan da əmək alətləri və məişət əşyaları hazırlanırdı. Ağ rəngli gildən zərif qablar istehsal olunurdu.

E.ə. VI–V əsrlərdə dəmirin emalı Çində təsərrüfatın inkişafına təkən verdi. Suvarma kanallarının qazılması çəltik sahələrini genişləndirməyə şərait yaratdı. Dəmir ucluğu olan kotandan istifadə torpağın şumlanmasını asanlaşdırdı. Təsərrüfatda qul əməyindən geniş istifadə edilirdi.

İpəkqurdu üçün tut yarpaqlarının toplanması

🌿 Təbii-coğrafi şərait Çinin təsərrüfat sahələrinə necə təsir göstərdi?

Vahid Çin dövlətinin yaranması. E.ə. I minilliyin ortalarında Çindəki quldar dövlətlər bir-biri ilə qanlı müharibələr aparırdılar. Təsədüfi deyildi ki, e.ə. IV–III əsrlər Çin tarixində “vuruşan padşahlıqlar dövrü” adlanır. Uzun sürən bu mübarizə Sin sülaləsinin qələbəsi ilə başa çatdı. Ordunun yeni qaydada təşkili bu qələbədə çox mühüm rol oynadı: hücum edən dəstələrdə yalnız gənc döyüşçülər, müdafiədə isə yaşlılar vuruşurdular. Sin hökmdarı ölkəni vahid dövlətdə birləşdirdi və e.ə. 221-ci ildə özünü Sin Şixuandi – “Birinci Sin imperatoru” adlandırdı. Sin sülaləsinin adı sonralar bütün ölkəyə verildi.

Sin Şixuandi ölkədə vahid yazı, ölçü, çəki və pul sistemi tətbiq etdi. Bütün ölkə üçün vahid qanunlar qəbul olundu, ölkə vilayətlərə bölündü. Vilayət rəisləri imperatora tabe edildi. İmperatorun əleyhdarlarına amansız divan tutuldu. Böyük Çin səddi də Sin Şixuandinin dövründə inşa olunmağa başlanmışdı. Bu nəhəng səddin inşası sonrakı minillik boyu da davam etdirilmişdir. Onun hündürlüyü bəzi yerlərdə 10 metrə, uzunluğu isə ətrafa uzanan qolları ilə birlikdə 6 min kilometrə çatırdı. Lakin ölkəni möhkəmləndirmək üçün görülən bu tədbirlərə baxmayaraq, Sin Şixuandinin ölümündən sonra Sin imperiyası zəiflədi və süqut etdi.

🏰 Sin Şixuandinin yaratdığı dövlətin mərkəzləşmiş dövlət olduğunu sübut edin.

1974-cü ildə arxeoloqlar Sin Şixuandinin məqbərəsini aşkar etdilər. Bu məqbərəni Misir fironlarının ehamları ilə müqayisə etmək olar. Onu 720 min adam 37 il ərzində Li dağında inşa etmişdi. Əbədi yuxuda olan hökmdarı adam boyu hündürlüyündə gildən düzəldilmiş 7000-ə yaxın döyüşçü qoruyurdu.

Məqbərənin divarları və döşəməsi müxtəlif rəngli daş lövhələrlə örtülmüşdü. Burada hətta imperator sarayının kiçildilmiş maketi də düzəldilmişdi. Saray süni dağ və meşələrin, parlaq civə ilə doldurulmuş çay və göllərin arasında yerləşirdi. Qızıl və gümüşdən düzəldilmiş quşlar göldə "üzürdü". İmperatorla birlikdə onun arvadları, 10 bacısı, qulluqçuları və atları da məqbərədə basdırılmışdı.

Xan sülaləsi və Çində xalq üsyanları. E.ə. III əsrin sonlarında Çində Xan sülaləsi hakimiyyətə gəldi və 400 ildən artıq hökmanlıq etdi. Xan imperatorları Sin dövrünün idarəçilik üsullarını təkmilləşdirməyə, Çinin bütövlüyünü qorumağa, ölkəni şimal tayfalarının basqınlarından müdafiə etməyə çalışdılar. Onlar hətta işğalçı mühari-bələr aparmaqla ölkə ərazisini xeyli genişləndirməyə də nail olmuşdular. Xan dövründə Çin əhalisi vahid xalqa çevrildi. Əbəs yerə deyildir ki, çinlilər bu gün də özlərini "xan" adlandırırlar.

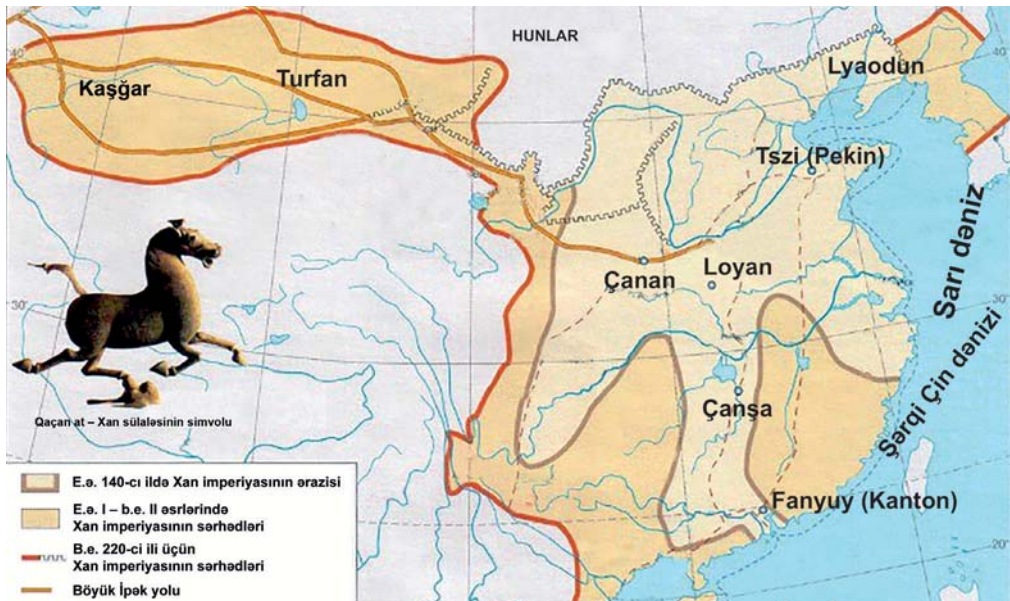
Xan sülaləsi dövründə kənd təsərrüfatının bərpasına yönəldilmiş tədbirlər öz bəhrəsini verdi. Tərk edilmiş kəndlər yenidən canlandı, boş torpaqlar istifadə olunmağa başlandı. Məhsul istehsalı artı.

Sin Şixuandi gəzintide

Gildən döyüşçü fiqurları.
E.ə. III əsr

Çin Xan imperiyası dövründə

E.ə. II əsrin sonlarında Çindən Şimali Afrika və İspaniyayadək çox böyük məsafədə ticarət yolları uzanırdı. Bu yolla uzaq ölkələrə, əsasən, ipək daşındığından onu Böyük İpək yolu adlandırırdılar. Bu yol Azərbaycandan da keçirdi. Çin orduları bu yoldan bəzən qarətçi yürüşlər məqsədilə də istifadə edirdilər.

🔗 Sizcə, Böyük İpək yolu ilə qərb ölkələrindən Çinə nə gətirilə bilərdi?

Xan imperatorlarının apardığı müharibələr zamanı ölkəyə çoxlu qul gətirilirdi. Hərbi əsirlərlə yanaşı, vergi və icarə haqqını verə bilməyən Çin kəndliləri də qula çevrilirdilər. Kəndlilərin və qulların ağır vəziyyəti onları üsyan qaldırmağa vadar edirdi.

Eramızın I əsrinin əvvəllərində Çində “Qırmızıqaşlılar” üsyanı baş verdi. Üsyançılar başqalarından fərqlənmək üçün qaşlarına qırmızı rəng çəkmişdilər. Bu üsyan amansızlıqla yatırıldı.

Eramızın 184-cü ilində ölkəni daha böyük üsyan – “Sarısarıqlılar” üsyanı bürüdü. Başlarına sarı sarıq bağlayan üsyançılara Çjan qardaşları başçılıq edirdi. Demək olar ki, bütün Çinə yayılan **bu üsyan 20 il davam etdi.** Sonda məğlub olmasına baxmayaraq, “Sarısarıqlılar” üsyanı padşah hakimiyyətini və quldarların hökmranlığını sarsıtdı. Xan sülaləsinin hakimiyyəti tezliklə devrildi və Çində quldarlıq quruluşu dağıldı.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mete xaqan Hun dövlətini gücləndirmək üçün hansı tədbirləri gördü?
2. Hunların e.ə. 200-cü il yürüşündən sonra Çinlə bağladıkları sazişin şərtləri nəyi sübut edir?
3. Böyük İpək yolunun əhəmiyyəti barədə danışın.
4. Hunlara qarşı mübarizədə Çinin yürütdüyü siyasətin mahiyyətini açıqlayın.
5. “Sarısarıqlılar” üsyanı nəticəsində Çində hansı dəyişikliklər baş verdi?

İmperator Van Manın islahatları sosial ziddiyyətləri dərinləşdirdi. Kim onun qanunlarını pozurdusa, bu barədə məlumat verməyən dörd qonşusu ilə birlikdə dövlət

quluna çevrilirdi. Həbs olunan azad adamlar da qullar kimi ən ağır işləri yerinə yetirməli idilər: yol çəkməli, kanal qazmalı, Böyük Çin səddinin inşasında iştirak etməli, səhərlər ətrafında divar ucaltmalı, metal əritməli idilər. Belə vəziyyətdə qullar kəndlilərlə birlikdə üsyana qalxdılar. Üsyana yoxsul Fan Çun başçılıq edirdi. Van Manın onlara qarşı göndərdiyi ordular məğlub oldu. Van Man cinayətkarları üsyançılara qarşı səfərbər etdi, hökmdar sarayındakı vəhşi heyvanları da (pələng, bəbir və s.) onların üzərinə buraxdı. Lakin Van Man devrildi. Xan əyanları üsyandan istifadə edib hakimiyyətə gəldilər. Əhəlinin vəziyyəti müvəqqəti olaraq yaxşılaşdı.

“Erkən Xan tarixi” əsərində “Qırmızıqaşlılar” üsyanı haqqında

🔗 Qulları və kəndliləri üsyana nə sövq edirdi?

AÇAR SÖZLƏR

- polis sistemi
- vətəndaş cəmiyyəti
- Solon
- respublika
- Milan fərmanı

Müasir siyasi və hüquqi mədəniyyət antik sivilizasiyanın – qədim yunanların və romalıların böyük irsinə və nailiyyətlərinə əsaslanır.

Polis sisteminin yaranması. Avropada dövlətçiliyin və sivilizasiyanın əsasları Krit adasında və Mikenə şəhərində yaranmış, bununla da qədim yunan tarixinin və mədəniyyətinin əsası qoyulmuşdur. Bunun məhz Avropanın cənub-şərqində meydana çıxması Şərq sivilizasiyasının təsiri ilə bağlı idi.

E.ə. XI–IX əsrlərdə Yunanıstanda erkən polislər – bərabərhüquqlu torpaq sahibkarlarının vətəndaş icmaları yarandı. E.ə. VIII–VII əsrlərdə onlar şəhər-dövlətlər səviyyəsinə yüksəldilər. Bu dövlətlərdə hakimiyyət artıq tamamilə demosu idarəetmədən uzaqlaşdırmış aristokratiyaya məxsus idi. Afinada ali siyasi və məhkəmə hakimiyyətini öz üzərinə götürmüş ağsaqqallar şurası aristokratlar arasından vəzifəyə şəxslər təyin edirdi.

Qədim Mikenanın təsviri

❓ *Xatırlayın, qədim Yunanıstanda aristokratiya və demos kimlərə deyildir?*

❓ *Afinada bərqərar olmuş idarəetmə formasını necə adlandırırdılar?*

Bəhs olunan dövrdə bütün Aralıq dənizi və Qara dəniz hövzələrində yunan koloniyaları salınmağa başlandı. Bu, yeni satış bazarlarının açılması ilə yanaşı, təsərrüfatın inkişafına da güclü təkan verdi. E.ə. VII əsrdə ölkədə ilk metal pullar zərb olundu. Bütün bunlar demosun təbəqələşməsinə gücləndirdi. Onların sıralarından çıxmış “yeni varlılar”ın hakimiyyətdə iştirak etmək tələbini irəli sürmələri aristokratların qəzəblənməsinə səbəb oldu. Kəndlilərin torpaqdan məhrum olmaları cəmiyyətdə daha da böyük gərginlik yaratdı. Belə ki torpaq sahəsinin itirilməsi vətəndaşlıqdan məhrum olmağa gətirib çıxara bilərdi. Borc köləliyi də yayılmışdı. Baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində demokratik hərəkət gücləndi. Demosun çıxışlarını aristokratlar cavabsız qoymadılar. Məsələn, e.ə. 621-ci ildə hakim Drakon Afinada olduqca sərt qanunlar məcləsi tərtib etdi.

❓ *Yunan koloniyalarının salınmasının iqtisadi, sosial və siyasi nəticələri nədən ibarət idi?*

Qədim Sparta. Sparta və Afina siyasi qarışıqlıqdan çıxmaq üçün polis inkişafının müxtəlif yollarını seçdilər. Dorilərin nəsiləri tərəfindən salınmış Sparta hərbişdirilmiş dövlət idi. Bu, Peloponnesin tabe edilmiş əhalisi üzərində onun ağalığını təmin edirdi. Spartada idarəetmənin əsasları qanunverici Likurq tərəfindən müəyyənləşdirilirdi. O, 30 nəfər ağsaqqaldan ibarət şurayı ali hakimiyyət orqanı təyin etmişdi. Şura mübahisələri həll edir və seçilmiş iki hökmdara göstəriş verirdi. Hökmdarlar ali sərkərdə və hakim kimi qalır, kahinlərin vəzifələrini yerinə yetirirdilər.

Hakimiyyət uğrunda rəqabəti aradan qaldırmaq üçün onun bölünməsi haqqında razılıq əldə olundu. Qanundan narazı qalan zadəganlar Likurqun ölümündən sonra sənədə bir bənd əlavə etdilər: "Əgər xalq (xalq yığıncağı – red.) yanlış qərar qəbul etsə, ağsaqqallar və hökmdarlar həmin qərarı ləğv edər və xalq yığıncağını buraxa bilərlər". Bu, Sparta'nın tam olaraq *oligarxiya** tipli polisə çevrilməsi demək idi.

* **Oliqarxiya** – "azlığın hakimiyyəti", qeyri-demokratik rejimin bir növü

📌 *Spartada oliqarxiya tipli idarəetmənin qurulmasının əsas səbəblərini müəyyən edin.*

Afinada polis inkişafı.

Afinada vətəndaşlıq, qanunçuluq və siyasi azadlıq prinsiplərinə əsaslanaraq tarixdə ilk demokratik dövlət quruldu. Onun yaranmasının əsası Solonun e.ə. VI əsrin əvvəllərindəki islahatları ilə qoyuldu.

* **Tiranlıq** – təkbaşına despotik hakimiyyətə əsaslanan və güc yolu ilə bərqərar olan dövlət hakimiyyəti forması

Solon islahatları zadəganların iqtisadi qüdrətini sarsıtdı və yoxsulların vəziyyətini nisbətən yüngülləşdirdi. Lakin islahatlar yoxsulları zəruri torpaqla təmin etmədi və onların vəzifə tutmalarına imkan vermədi. Buna görə də yoxsullar hələ də torpağın bölüşdürülməsini və vətəndaşların bərabərliyinin müəyyənləşdirilməsini tələb edirdilər.

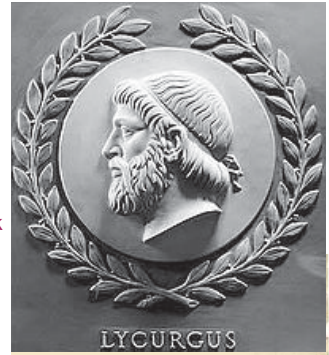
Cəmiyyətdə mövcud olan gərginlik Afinada *tiranlığın** yaranmasına səbəb oldu. Tiranlar demosun vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı verdikləri vədlərə əməl etmədilər. E.ə. VI əsrin sonlarında orada quldarlıq demokratiyası bərqərar oldu.

📌 *"Quldarlıq demokratiyası" ifadəsi müasir nöqtəyi-nəzərdən uyğunsuz görünərsə də, həmin dövr üçün nəyi bildirdi?*

E.ə. 500–449-cu illərdə Əhəməni dövləti ilə Yunan şəhər-dövlətləri arasında müharibələr baş verdi. Bu müharibələrdə Yunanlar böyük itkilərə məruz qalsalar da, son nəticədə öz vətənlərinin müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildilər.

Əhəmənilərə qarşı müharibələr zamanı demos Yunanistanın tarixindəki rolunu daha dərinəndərk etdi və müharibədən sonra öz hüquqlarının genişləndirilməsini tələb etməyə başladı. Bu, strateq vəzifəsini tutmuş (e.ə. 443–428-ci illərdə) Periklin islahatında öz əksini tapdı. Onun təklifi ilə yoxsullara dövlət vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün əməkhaqqı verməyə başladılar. Bu addım demosun vətəndaş fəallığının güclənməsinə gətirib çıxardı. Buna görə də Periklin hakimiyyəti Afina demokratiyasının çiçəklənmə dövrü hesab edilir.

📌 *Afina demokratiyasının çiçəklənməsinə hansı hadisə təkan verdi?*

"Qoy... xalq vaxtaşırı Evrota çayının sahilində yığıncaqlara toplaşsın. Qoy orada xalqa onun qəbul, yaxud rədd edibiləcəyi qərarlar təklif edilsin. Qoy xalqda ali hakimiyyət və güc olsun".

Likurqun "Hakimiyyətin bölünməsi haqqında qanun"undan

📌 *Verilmiş mənə Sparta dövlətinin demokratik quruluşunu əks etdirirmi? Fikrinizi əsaslandırın.*

Solon dəyişiklikləri haqqında

ABŞ konqresində Solonun barelyefi

"Əgər dövlətdə hər şeyi tərsinə çevirsələr, sonra hər şeyi yerinə qoymağa güc çatmayacaq".

📌 *Bu ifadə Solonun siyasi baxışlarını necə xarakterizə edir?*

Siyasi mübarizənin davamı. Makedoniyanın yüksəlişi.

E.ə. 431–404-cü illərdə Yunanıstanda ağılıq uğrunda Afina–Sparta müharibəsi baş verdi. Bu müharibənin nəticələri Yunanıstan üçün faciəvi oldu: polislərdə demokratiya və aristokratiya tərəfdarları arasında hakimiyyət uğrunda siyasi mübarizə kəskinləşdi. Bir sıra polislərdə yenidən tiraniya bərqərar oldu. Bütün bunlar polis sisteminin böhranından və süqutunun başlanmasından xəbər verirdi.

E.ə. 338-ci ildə yunanlar Xeroneya yaxınlığında Makedoniya çarı II Filippin ordusu tərəfindən darmadağın edildilər.

II Filippin oğlu İsgəndər e.ə. 334-cü ildə Əhəməni dövlətinin ərazisinə yürüşə başladı. O, Qranik və İss döyüşlərində qalib gəldi.

Fivlilərin üsyan etdiyini və afinalıların onlarla ittifaqda olduğunu öyrənən İsgəndər dərhal öz qoşunlarını Fermopıldən keçməyə yönəltdi... Fivlilər yunanların azad olmasına kömək etmək istəyənləri onların tərəfinə keçməyə çağırıldı. Bu zaman İsgəndər makedoniyalıları döyüşə başlamaq əmri verdi. Fivlilər hətta öz qüvvələrindən də artıq olan cəsarət və hünərlə vuruşurdular... Fivlilərin əksəriyyəti mühasirəyə düşdü və döyüşdə həlak oldu. Şəhər alındı, qarət edildi və yer üzündən silindi. İsgəndər üsyanın əleyhinə səs verənləri bağışlayaraq yerdə qalanları qul kimi aldı.

Plutarx. "Seçilmiş tərcümeyi-hallar"

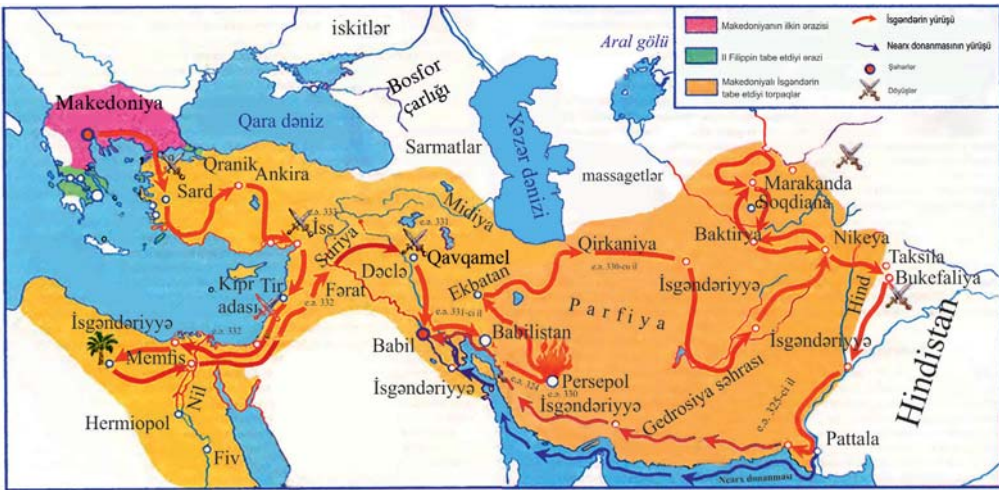
Xeroneyada abide

"Xeroneyada həlak olanlarla birlikdə Yunanıstanın azadlığı da dəfn edildi".

Abidə üzərində yazı

Verilmiş mənbə İsgəndəri necə xarakterizə edir?

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü

E.ə. 331-ci ildə isə Qavqamel yaxınlığında həlledici döyüşdə III Daranın qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğrattı. Keçmiş qüdrətini itirmiş Əhəməni dövləti bu zərbələrə davam gətirməyərək dağıldı. Lakin İsgəndər özünü Əhəməni şahlarının qanuni varisi kimi apararaq bir sıra şərq ənənələrinə sadiqlik nümayiş etdirdi, Babil şəhərini öz dövlətinin paytaxtı elan etdi. E.ə. 323-cü ildə İsgəndərin ölümündən sonra onun sərkərdələri arasında müharibələr başlandı. Nəhəng imperiya Makedoniya, Misir və Suriya padşahlıqlarına bölündü.

❁ *Sizcə, İsgəndər nəyə görə özünü Əhəməni şahlarının varisi, Şərq ənənələrinin davamçısı kimi göstərməyə çalışırdı?*

Romada idarəetmə sistemi. Roma şəhərinin əsasının qoyulduğu tarixdən etibarən şəhər vətəndaş icması (latınca – “*civitas*”) formasını qoruyub saxlayırdı. Torpaq icmanın müştərək mülkiyyəti idi. Onun böyük bir hissəsi patrisilər arasında bölüşdürülmüşdü, plebeylərə isə kiçik pay torpaqları verilmişdi.

E.ə. VIII–VI əsrlərdə Romada sərkərdə, ali kahin və hakim səlahiyyətlərini öz əllərində cəmləşdirmiş hökmdarlar hakimiyyətdə idi. Onlar xalq yığıncağı tərəfindən seçildilər. Bu hökmdarların namizədliklərini isə patrisilərin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrindən olan ağsaqqallar şurası – Senat irəli sürürdü. Patrisilərdən fərqli olaraq, plebeylər dövlətin siyasi idarəetməsinə yaxın buraxılmırdılar.

Plebey və Patrisi

❁ *Patrisilərin və plebeylərin vəziyyətindəki əsas fərq nədə idi? Bu fərqi səbəbini yada salın.*

E.ə. 509-cu ildə romalılar tiraniyaya meyilli hökmdara qarşı üsyan qaldıraraq hakimiyyəti devirdilər. Dövlət quruluşunun yeni forması – respublika (“ümumi iş”) formalaşdı. Lakin o, patrisilərin plebeylər üzərindəki siyasi və iqtisadi ağalığını təmin etdiyi üçün öz aristokratik xarakterini qoruyub saxlamışdı. Plebeylərin hüquqsuzluğu patrisilərə qarşı inadlı mübarizələrinə səbəb oldu. Bir qədər sonra plebeylərə hüquqlarını dövlət qarşısında müdafiə edən xalq tribunlarının seçilməsi və konsul vəzifəsinin tutulması imkanı verildi. Vəzifəyə görə, əvvəlki kimi, yenə də əməkhaqqı verilmirdi. E.ə. IV əsrin sonlarında borc əsarəti və vətəndaşların qula çevrilməsi ləğv edildi.

E.ə. III əsrdə Roma geniş işğalçı müharibələr yoluna qədəm qoydu. O, İtaliyanı özünə tabe edərək Aralıq dənizi hövzəsini ələ keçirməyə başladı. Qarşıda gözlənilən müharibələr dövlətin bütün qüvvələrinin cəmləşməsinə tələb edirdi. Daxili münaqişələrə nizam salmadan isə buna nail olmaq mümkün deyildi. Bunu dərk edən hakimiyyət e.ə. 265-ci ildə plebeyləri tamhüquqlu vətəndaşlar kimi tanıdı. Bununla da, Romada vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması başa çatdı.

❁ *E.ə. V–III əsrlərdə Romadakı vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında hansı dəyişikliklər baş verdi? Bu dəyişikliklərin səbəblərini izah edin.*

E.ə. 264-cü ildə Roma finikiyalılar (punlar) tərəfindən yaradılmış qüdrətli Karfagen dövləti ilə mübarizəyə başladı. Üç pun müharibəsi e.ə. 146-cı ildə Karfagenin dağıdılması və Romanın Aralıq dənizinin qərb sahillərindəki ağalığının bərqərar olması ilə nəticələndi. Daha sonra Roma Şərqi yönəldi və e.ə. II əsrin ortaları üçün Makedoniyayı və Yunanıstanı işğal etdi. E.ə. I əsrin ortalarında Suriya, e.ə. 30-cu ildə isə Misir Roma əyalətinə çevrildi.

İşğalların miqyası Romaya çoxlu sayda qulların gətirilməsi və kəndlilərin kütləvi şəkildə müflisləşməsinə səbəb oldu. Kəndlilərin əldə etdiyi məhsul quldarların təsərrüfatlarındakı qulların əməyi ilə yaradılan ucuz məhsulla rəqabət apara bilmirdi. Artıq müflisləşmiş torpaqsız kəndlilər qanunun tələb etdiyi kimi, silahı öz hesablarına ala bilmirdilər. Bu da Roma ordusunun sayının azalmasına səbəb oldu və öz növbəsində, arasıkəsilməz müharibələr şəraitində olduqca təhlükəli idi. Beləliklə, aqrar məsələnin yenidən kəskinləşməsi Romada respublika quruluşunun böhranının başlanğıcı oldu. Aqrar islahat uğrunda mübarizəyə başçılıq etmiş Qraks qardaşları böhranı aradan qaldırmağa cəhd etdilər. Lakin quldarlar islahatçılara divan tutdular. Bununla belə, böhran prosesinin qarşısını almaq mümkün olmadı.

❓ Romada respublika quruluşunun böhranının başlanmasının ilk səbəbi nə idi?

Respublikadan imperiyaya doğru. E.ə. II əsrin sonunda peşəkar muzzdlu ordunun formalaşdırılmasına başlanıldı. Bu, sərkərdələrin siyasi nüfuzunun güclənməsinə və dövlət hakimiyyəti orqanlarının əhəmiyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxartdı.

Respublika quruluşunun böhranını Spartak üsyanı daha da kəskinləşdirdi. Bütün bunlar Romanı respublika əsaslarından monarxiyaya doğru getdikcə daha çox sürükləyən vətəndaş müharibəsinin başlanması üçün şərait yaratdı. **E.ə. 49-cu ildə Romada Sezarın diktaturası quruldu.** Yuxarı dairələrdəki kəskin ziddiyyətlər diktatorun öldürülməsi ilə nəticələndi. Ancaq Roma artıq monarxiyaya gedən yoldan kənara çıxa bilmirdi.

📌 Romadakı vətəndaş müharibəsinin əsas mərhələlərini yada salın.

E.ə. 30-cu ildə Yuli Sezarın varisi olan Oktavian öz rəqiblərini sıradan çıxararaq Romada hakimiyyəti ələ keçirdi. İtaətkar senat onu *"prinseps"* (senatorların siyahısında birinci olan) – Dövlət şurasının başçısı elan etdi. Buna görə də e.ə. 27-ci ildə Oktavian tərəfindən yaradılan quruluşu *prinsipat** adlandırırlar. Tezliklə isə **Romanın hökmdarı** tanrılara bərabər tutuldu və **"Avqust"** ("fayda, mənfəət verən") **tituluna layiq görüldü.** Həmçinin Senat ona imperator titulu da vermişdi. Əvvəllər bu titulu yalnız *triumfa** layiq görülmüş sərkərdələrə verirdilər. Oktavianın vaxtından isə o, monarxiya tipli dövlət başçısının tituluna çevrilmişdi.

Onun yaratdığı monarxiya zahirən respublika əlamətlərini saxlayırdı. Bu, imperiyanı uzun müddətə möhkəmləndirsə də, quldarlıq sisteminin süqutunun qarşısını bütünlüklə ala bilmədi. Həmin süqutun yaxınlaşdığını qul əməyinə əsaslanan təsərrüfatın böhranı, Xristianlığın yayılması

Yuli Sezar triumf zamanı tribun yerlərinin yanından keçərkən tribunlardan birinin onun qarşısında ayağa qalxmadığını gördükdə elə qəzəbləndi ki, ucadan dedi: "Akvila, xalq tribunu, bəlkə, sənə respublikanı da qaytaracaq?"

Qay Svetoni Trankvill "On iki Sezarın həyatı"ndan

📌 Sezarın respublikaya münasibətini mənbə əsasında müəyyənəldirin.

* **Prinsipat** – respublikanın zahiri əlamətlərinin qorunub saxlandığı monarxiya; Qədim Roma imperiyasının erkən dövrü üçün xarakterikdir.

* **Triumf** – Qədim Romada qalib sərkərdənin qoşunu ilə birgə paytaxta təntənəli surətdə daxil olması

(bu din eramızın əvvəllərindən başlayaraq Roma əyaleti olan Fələstində yaranmışdı) və barbarların basqınları göstərdirdi.

🔄 *Roma tarixinin müxtəlif dövrlərində yoxsulların tələbləri necə dəyişirdi?*

Roma imperiyası

İmperiyanın süqutunun qarşısını almaq üçün olduqca sərt tədbirlər görmək lazım idi. Bu tədbirlər öz əksini imperatora mütləq hakimiyyət verən *dominat** rejiminin qurulmasında tapdı. İmperator Konstantin 313-cü ildə Milan fərmanı verdi. Bu fərmanda xristianlara azad şəkildə ibadət etmək hüququ verildi. Bu, kilsə ilə dövlət arasında ittifaqın başlanğıcı demək idi. **330-cu ildə Konstantin imperiyanın paytaxtını Şərqə köçürərək “İkinci Romanın” – Konstantinopolun əsasını qoydu.** Konstantinin xələfləri 395-ci ildə imperiyanı iki hissəyə bölməyə məcbur oldular. Bölünmə nəticəsində yaranmış Qərbi Roma imperiyası 476-cı ildə barbarların zərbələri altında süqut etdi. Bu hadisə antik tarixin və onun sivilizasiyasının sonu oldu.

* **Dominat** – Qədim Romada imperatorun qeyri-məhdud hakimiyyət forması

Qədim Yunanıstan və Roma özlərindən sonra nəhəng tarixi və mədəni irs qoyub getmişlər. Ən əsası isə – xalqın gücünün onun yüksək mənəvi dəyərlərindən və dövlət hakimiyyətinin möhkəm dayaqlarından ibarət olması həmin irsə əsaslanır.

☰ SUAL VƏ TAPŞIQLAR

1. *Krit-Mikena sivilizasiyası haqqında təqdimat hazırlayın.*
2. *Sparta, Afina və Romadakı şəhər idarəetmə sistemlərinin inkişafını müqayisə edin.*
3. *Yunan şəhər-dövlətlərində və Qədim Romada polis sisteminin süqutunun səbəblərini müəyyən edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- Şampolyon
- heroqliflər
- təqvim
- Homer
- Kolizey
- Panteon
- Aqora
- teatr
- komediya
- Konfutsi

Qədim Misir ehtimallardan Böyük Çin səddinə qədər yaradılmış memarlıq nümunələri dünya möcüzələrinin əsasını təşkil edir. Bu gün müasir dövrdə insanların istifadə etdikləri yazı, kağız, kompas, şahmat, təqvim və s. məhz qədim dövrün məhsuludur.

Elm və təhsil. Qədim dünyanın ən yüksək mədəni nailiyyətlərindən biri yazının kəşfi idi. Bu böyük kəşf nəticəsində insanlar vacib biliklərin nəsildən-nəslə ötürülməsi üçün əvəzsiz bir vasitə əldə etdilər. Misirdə və Şumerdə ilk yazılar e.ə. IV minilliyin sonlarında meydana gəlmişdi. Əvvəlcə şəkli yazı (piktoqram) formasında olan yazılar sonradan Misirdə heroqlif, Şumerdə isə mixi yazılara çevrildi.

Misir yazılarını ilk dəfə 1822-ci ildə fransız alimi **Şampolyon** oxumuşdur.

Finikiyalılar Misir heroqlifləri əsasında ilk əlifba yaradan xalqdır. Finikiyalıların yaratdığı ilk əlifba əsasında e.ə. IX əsrdə yunanlar 24 hərfdən ibarət yunan əlifbası tərtib etdilər.

Çin yazısı da qədim tarixə malikdir. Burada heroqlif yazı sistemi e.ə. II minillikdə yaranmışdır.

Qədim Çin yazısında iki minə qədər işarə olmuşdur. Onlar yazı yazmaq üçün xüsusi fırçalar işlətmişlər. E.ə. III–I əsrlərdə müxtəlif lüğətlər tərtib olunmuşdur. **Syuy Şenin** heroqliflər lüğəti hələ də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Qədim dünya ölkələrinin yazı sistemi bu ölkələrin inkişafına nə kimi təsir göstərdi?

Misirililər hesab və həndəsə sahəsində sadə biliklərə malik idilər. Riyaziyyatda ən böyük müvəffəqiyyət onluq say sisteminin yaradılması idi. Hətta milyonu bildiren işarə də var idi: bu işarə təcəbübədən əllərini qaldırmış adam şəklinin təsviri idi.

Misirililər artıq planeti ulduzdan ayıra bilirdilər. Onlar ili 30 gündən ibarət 12 aya bölmüşdülər. İlin sonuna 5 gün əlavə edilirdi və il 365 gündən ibarət olurdu. Misirilər su və günəş saatları icad etmişdilər.

Misir astronomiyasının inkişafı müasir astronomiya elminə hansı töhfələr verdi?

Misir heroqlifləri

Heroqlif yazı sistemi elm və təhsilin inkişafına necə təsir göstərdi?

Yazıların sirrini açan şəxs

Şampolyon 1790-cı ildə kitab satışı ilə məşğul olan ailədə anadan olmuşdu. O, 20 yaşında tarix kafedrasının professoru təyin edilmişdi. Misir heroqlifləri ilə yaxından maraqlanan alim onların sirrini açmaq üçün Napoleonun yürüşü zamanı Misirdən gətirilmiş Rozetta daşını öyrənməyə başlamış və Misir mətnində "Ptolomey", digər yeni tapılmış yazıda "Kleopatra" adını oxumuşdu. Beləliklə də, Şampolyon 12 işarənin mənasını aydınlaşdırma bilmişdi.

Qədim Romada latın əlifbası işlədilmişdir. Dünyanın müasir dillərinə əksər elmi terminlər məhz bu dildən daxil olub. Hazırda katolik kilsələrində ibadətlər də latın dilində aparılır.

Azad yunanların uşaqları 7 yaşından məktəbə gədirdilər. Sənətkar və kəndli uşaqları ibtidai məktəbdə, dövlət məmurlarının uşaqları isə 18 yaşınadək gimnaziyada oxuyurdular. Onlar **Homerin**, **Hesiodun** və başqa yazıçıların əsərlərini əzbər bilirdilər. Şagirdlərə şəkil çəkmək, rəqs etmək, mahnı oxumaq, lirada (musiqi aləti) ifa etmək və ən əsası da, ədəb qaydaları öyrədilirdi.

Misirə məktəbdə oxuyan uşaqlar sərbəst yazmağı 5-6 il ərzində bacarırdılar.

E.ə. VII–VI əsrlərdə Milet şəhəri və Egey dənizinin şərqində yerləşən İoniya vilayətinin şəhərləri tədricən elm mərkəzinə çevrildi. İoniya alimləri təbiət hadisələrini izah etməyə, onların səbəblərini öyrənməyə çalışır, dünyanın mənşeyini izah etməyə cəhd göstərirdilər. E.ə. V əsrdə isə yunan elminin mərkəzi Afina oldu.

Romada elmin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdi. **Varron** (e.ə. II–I əsrlər) "**Kənd təsərrüfatı haqqında**", "**Latın dili haqqında**" kitablarını, **Vitruvi** (e.ə. I əsr) "**Memarlıq haqqında on kitab**" əsərlərini yazmışdı.

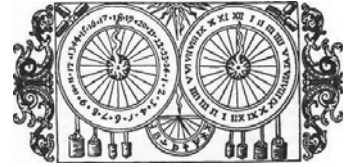
Böyük Plininin yazdığı 37 cildəndən ibarət "**Təbiət tarixi**" əsərində Roma, Şərq, yunan alimlərinin astronomiyaya, kənd təsərrüfatına, təbabətə aid əsərlərinin məzmunu verilmişdir. Plini Vezuvi vulkanını öyrənmək üçün həmin ərəziyə çox yaxınlaşmış və bu zaman həlak olmuşdu.

E.ə. I əsrdə yaşamış **Tit Lukretsi Kar** "**Cisimlərin təbiəti haqqında**" fəlsəfi poemasını yazmışdı.

Çində fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya və tibb elmləri sahəsində bir çox uğurlar əldə edilmişdi. Astronomiya elminə böyük diqqət yetirilirdi, Çin hökmdarları təqvim düzəltmək, günün və ayın tutulacağı vaxtı müəyyənləşdirmək üçün xüsusi komissiyalar təşkil edirdilər. İlk dəfə çinlilər çay bitkisindən istifadə etmişlər. Həmçinin kompasın icad olunması və ipək istehsalı da ilk dəfə Çində reallaşdırılmışdır.

Dünyanın ən qədim ölkələrindən olan Hindistan ən qədim sivilizasiyalardan biri kimi zəngin tarixi-mədəni irsə malikdir. Qədim hind sivilizasiyası ərəb və İran xalqlarına, sonra isə Avropa əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərmişdir. Artıq hind sivilizasiyası dövründə (e.ə. III minillikdə) şəhərlərin planlaşdırılması, monumental tikililərin

Roma təqvimi

Yuli Sezarın tapşırığı ilə İsgəndəriyyədə təqvim tərtib edilmişdi. Bu təqvim indi də bəzi dəyişikliklərlə işlənir. Hazırda istifadə etdiyimiz ay adları latın sözləridir.

Qədim Roma təqvimi əsasında yaranmış və hazırda işlənən ay adlarını araşdırıb mənalarını tapın.

Qədim yunan mütəfəkkirləri

Demokrit

atom nəzəriyyəsinin əsasını qoyan qədim yunan filosofu

Herodot

ilk tammiqyaslı tarix əsərinin müəllifi. Tarix elminin atası hesab olunur.

Hippokrat

yunan həkimi, "Hippokrat andı" həkimlərin riayət edəcəyi əxlaqi məsələlər toplusudur.

Aristotel

qədim yunan filosofu, klassik yunan fəlsəfəsinin nümayəndəsi

qurulmasında uğurlar əldə edilmiş, uzunluq ölçüsü və çəki sistemindən istifadə olunmuşdur.

Hindlilər Yerlə Ay və Günəş arasında olan məsafəni cüzi səhvlərlə müəyyənləşdirmiş, Yer in radiusunu, "sıfır" anlayışını, rəqəmlərin müasir yazılışını, həmçinin bir çox digər astronomik və elmi kəşfləri etmişlər.

İncəsənət və memarlıq. Qədim Misir ehramları bu ölkənin elminin, texnologiyasının və incəsənətinin müştərək məhsuludur. Ehramlar hər biri təxminən 2,5 ton ağırlığında olan daşlardan tikilmişdir. Ehram kimin şərəfinə tikilmişdisə, həmin fironun mumiyasının olduğu otağa günəş şüaları ildə iki dəfə – fironun doğum və taxtaçixma tarixlərində düşür.

Güman edilir ki, Giza ehramları e.ə. III minillikdə inşa edilmişdir. Burada yerləşən ən böyük ehramlar Misir fironları **Xeops**, **Xefren** və **Mikerinə** məxsusdur.

E.ə. VI əsrin sonu – V əsrdə Qədim Yunanıstanda şərabçılıq tanrısı **Dionisin** şərəfinə bayramın təşkil edilməsi və onun barəsində əfsanələrin səhnələşdirilib nümayiş etdirilməsi ilə qədim yunan teatrının əsası qoyulmuşdur. Burada teatra "böyüklər üçün məktəb" deyirdilər.

Yunanıstan teatr mədəniyyəti müasir dünya teatr mədəniyyətinin inkişafına necə təsir göstərdi?

Ən gözəl şəhərlərdən biri hesab olunan Afinanın baş meydanı aqora (bazar meydanı) idi.

E.ə. VI–V əsrlərdə Yunanıstan memarlığında iki növ sütun var idi. **Dorik** sütunları sanki daş döşəmədən çıxır və yuxarıda adi sal daşla tamamlanırdı. Bəzəkli məbəddə tikintisində **ionik** sütunlardan istifadə olunurdu. Bu sütunların özəlliyi onların hər iki tərəfdən spiralşəkili ornamentlərdən təşkil olunmasındadır.

Afina Akropolunda ucaldılan binalar və heykəllər e.ə. V əsrdə yunan incəsənətinin zirvəsi sayılırdı. Burada Afinanın şərəfinə Parfenon məbədi tikilmişdi. Heykəltəraş Fidi Parfenonda ilahə Afinanın 12 m hündürlüyündə heykəlini qoymuşdu.

Romalılar hazırladıkları beton vasitəsilə mürəkkəb quruluşlu binalar tikmək imkanı əldə etmişdilər.

Yunan memarlığının Misir memarlığından fərqi nədədir?

Yunan memarlığı üslubunun memarlıq sahəsinə gətirdiyi yeniliklər nədən ibarətdir?

Misir ehramları

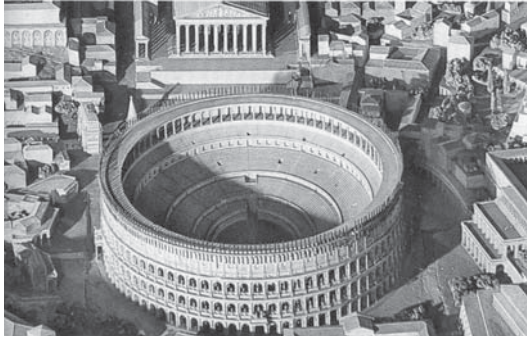

Dorik

İonik

Afina akropolu

Kolizeyin tam şəkildə maketi

Panteon

Qədim Romada tikililər dövlətin əzəmət və qüdrətini nümayiş etdirir. Romanın ən gözəl binalarından biri I əsrdə tikilmiş, 50 min tamaşaçı tutan və qladiator döyüşlərinin keçirildiyi **Kolizeydir**. Gümbəz formasında tikilmiş **Panteon** məbədi (bütün tanrıların məbədi) dünya memarlıq abidələrinin incisi hesab edilir.

Q Roma memarlıq sənətinin inkişafına təkan verən amillər hansılar idi? Roma memarlığında dinin rolu nədən ibarət olmuşdur?

Çində e.ə. I minilliyin ortalarında memarlıq və şəhərsalma təşəkkül tapdı.

Qədim mədəniyyət abidələri arasında min kilometrə uzanan Böyük Çin səddinin özünəməxsus yeri var. Səddin əsas hissəsi Sin dövləti zamanında əvvəlcə gil və torpaq qarışığından tikilmiş, sonralar divar səddin üzərinə kərpic və böyük yastı daşlar düzülürdü. Bu sədd şimaldan gələn hunların hücumlarından müdafiə məqsədilə çəkilmişdir.

Q Qədim xalqların ixtiralarını cədvəl şəklində göstərin.

Ədəbiyyat. Misirin ən qədim nağıl və əfsanələri e.ə. V minilliyə aiddir. Qədim torpağın sakinləri nağıllar vasitəsilə müdriqliyi, humanistliyi tərənnüm edir, sadə insanların əqlini, mübarizliyini, dönməzliyini göstərməyə çalışırdılar.

Nağıllarda Allah və fironların qüdrətinin sarsılmaz olması ideyası əks olunmuş, əyanların zalımlığı və qəddarlığı təsvir edilmişdir.

Q Misirin nağıl və əfsanələri əsasında onun tarixi haqqında hansı fikirləri söyləmək olar?

Afinada tragediyanın banisi **Esxil** olmuş, o, **“Zəncirlənmiş Prometey”** əsərini yazmışdır.

Yunan ədəbiyyatının qədim dövrünü Troya müharibəsindən bəhs edən əsərlər təşkil edir. Xalq bu müharibələrlə bağlı çoxlu dastan, rəvayət və əfsanələr qoşmuşdur. Kor şair **Homer** bu əfsanələr əsasında e.ə. VIII əsrdə **“İliada”** və **“Odiseya”** epik poemalarını yaratmış, onlar e.ə. VI əsrdə yazıya alınmışdır. Yunanların adət-ənənələri, etiqadları, həyat tərzini haqqında geniş məlumat verən bu poemaların əhəmiyyəti tarix üçün o qədər böyükdür ki, e.ə. XI–IX əsrlər Homer dövrü adlanır.

Zəncirlənmiş Prometey

Esxilin əsərlərindən biri – “Zəncirlənmiş Prometey” faciəsidir. Prometey xeyirxahlıq edib tanrıların razılığı olmadan odu insanlara bəxş edir. Bundan xəbər tutan baş tanrı Zevs qəzəblənir. O, demirçilik tanrısı Hefestə əmr edir ki, Prometeyi Qaf dağlarındakı qayalara zəncirləsin. Öz əməlinə peşman olmayan Prometey bütün əzablara mərdliklə dözür və insanların xeyirxahı kimi yaddaşda qalır.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində Homerin “İliada” və “Odisseyə” poemalarında təsvir olunmuş hadisələrin tarixi həqiqət olduğu sübut edilmişdir.

Roma ədəbiyyatı da yunan ədəbiyyatı əsasında inkişaf edib. **Livi Andronik** “Odisseyə” ilə bərabər, digər yunan faciə və komediyalarını da latın dilinə çevirmişdir. Milli eposun banilərindən sayılan **Kvint Enni** də yunan ədiblərinin əsərlərini latın dilinə çevirmiş və bu əsərlər əsasında “İliada” və “Odisseyə”ni təbliğ edərək “Salnamə” adlı böyük həcmli mənzumə yazmışdır.

Odissey sirenaların adasında.
Qədim vaza. E.ə. 480–470-ci illər

🔗 “İliada” və “Odisseyə” poemalarında nədən bəhs olunur?

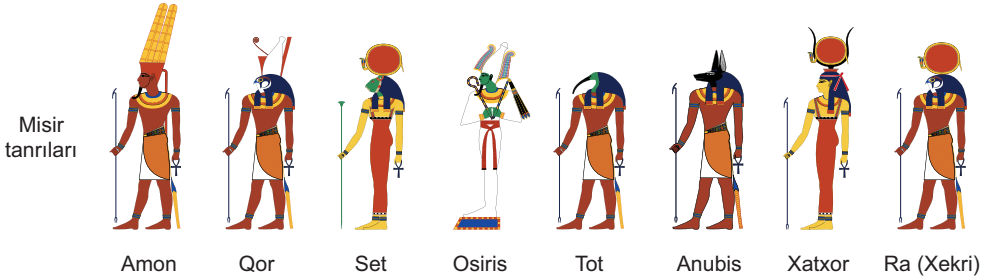
Vergili (e.ə. 70–19-cu illər) imperator Oktavian Avqustun sifarişi ilə 12 cilddən ibarət “**Eneida**” poemasını yazmışdır.

Dünyanın ən qədim ədəbiyyat nümunələri içərisində Çin ədəbiyyatının da özünəməxsus yeri vardır. “**Şitszin**” Çinin ilk ədəbi abidəsidir. E.ə. IV əsrin ortalarında Çu sülaləsi zamanı əsasın xalq yaradıcılığından götürən “**Çu şeir**” janrı yaranır. Bu janrın görkəmli nümayəndəsi **Tsyuy Yuanin** yaradıcılığında zülmə, haqsızlığa nifrət, xalqa məhəbbət hisləri öz əksini tapmışdır.

🔗 Çin dünya mədəniyyətinə nələr bəxş edib?

Din. Qədim dünyanın xalqları təbiət hadisələrinin səbəbini bilmir, onların tanrılar və ilahələr tərəfindən idarə olunduğuna inanırdılar.

Qədim misirlilərin dünyagörüşünün əsasını din təşkil edirdi. Onlar fironun şəxsiyyətini ilahiləşdirmişdilər. Firona kainatın tanrısı kimi sitayiş və ibadət edirdilər. Onların çoxsaylı tanrıları həyatın müxtəlif məqamlarını tənzimləyirdilər. Adətən, misirlilər tanrıları heyvanbaşı insan şəklində təsvir edirdilər.

🔗 Misir tanrılarının misirlilərin həyat tərzinə ilə əlaqəsi nədən ibarət idi?

Yunanların inanclarına görə, tanrılar Olimpiya dağının zirvəsində yaşayırdı və oradan insanları, təbiəti və dünyanı idarə edirdilər. İnsanların borcu isə onlara ibadət etmək idi. Bunun üçün məbədlər və başqa müqəddəs yerlər fəaliyyət göstərirdi. Orada tanrılarının heykəlləri qoyulur, onlara dualar oxunur və qurbanlar kəsilirdi. Bunların əvəzində isə insanlar tanrılardan müəyyən istəklərinin yerinə yetirilməsini xahiş edirdilər.

Qədim yunanların dininin vahid təlimi, müqəddəs kitabı, yaxud mərkəzi olmamışdır. Hər yerin öz adəti və daha müqəddəs saydığı tanrıları var idi. Yunanlar gündəlik həyatlarında daha sərbəst idilər. Onların əsas əxlaqi dəyərləri igidlik və ədalət olmuşdur. Bu sərbəstliyin də fəlsəfinin yaranıb inkişaf etməsində böyük rolu olmuşdur. Yunanların dini və dünyagörüşü sonralar Romaya da təsir etmişdir.

Yunan
və Roma
tanrıları

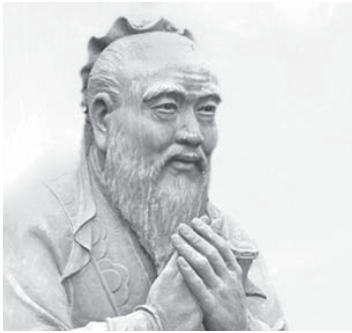
Yunan	Zevs	Poseydon	Ares	Demetra	Hefest	Appolon	Hesta	Hermes
Roma	Yupiter	Neptun	Mars	Serera	Vulkan	Apollon	Vesta	Merkuri

Yuxarıda adları qeyd olunan tanrıların hansı sahələrin tanrıları olduqlarını araşdırın.

İlk vaxtlarda romalılar tanrıları təsvir etməyib onları yalnız xüsusi rəmlərlə ifadə edirdilər. Məsələn, savaş tanrısı **Marsın** simvolu nizə, ıldırım və göy tanrısı **Yupiterin** rəmzi isə ox idi. Yunan mədəniyyətinin təsiri ilə Romada tanrıların panteonu yaranmışdır. Yunan baş tanrısı **Zevs** ilə eyniləşdirilən **Yupiter** panteonun başında dururdu. Başqa Roma tanrıları da yunan tanrıları ilə: **Hera Yunona** ilə, **Poseydon Neptun** ilə, **Venera** isə **Afrodita** ilə eyniləşdirilmişdir.

Çinlilərin dünyagörüşünün formalaşmasında Konfutsi fəlsəfəsi həlledici rol oynamışdır. **Konfutsi** gənliyində məmur olmuş, sonra istefaya çıxıb müəllimliyə başlamışdır. Rəvayətə görə, onun biliyini görüb qədim kəlamları öyrənmək istəyənlər hər yandan **Konfutsinin** yanına axın etmişlər.

Konfutsinin xoşbəxtlik
gətirəcəyinə inandığı qaydalar

- insanseverlik, yeni özün kimi hamıya şəfqətlə yanaşmaq;
- ədalət və ya üzgörməlik etmədən hər bir kəsin layiq olduğu mükafat və cəzanın verilməsi;
- qanunlara tabe olma və hakim dinin təyin etdiyi adət-ənənlərə riayət edilməsi;
- həqiqətə uyğunluq, daha doğrusu, hər cür yalana daim ikrah bəslənməsi;
- hər zaman və hər yerdə düzlük və təmizlik.

Konfutsinin kəlamları ölümündən sonra şagirdləri tərəfindən **“Düşüncələr və aforizmlər”** kitabında toplanmışdır. Alimin fəlsəfi sistemi sonrakı Çin hakim təbəqələrinin ideologiyasına uyğun gəldiyinə görə ölkənin bir çox şəhərlərində onun şərəfinə məbədlər yaradılmışdır.

Başqa Şərqi ölkələri kimi, Hindistanda da mədəniyyətin müxtəlif sahələri inkişaf etmişdir. Burada ədəbiyyat, incəsənət, memarlıq sahəsində bəzi nailiyyətlər əldə olunmasına baxmayaraq, müxtəlif dini ehkamlar və təsəvvürlər də mövcud idi. Hindistanda əhali qədim dövrlərdə bitkilərə, Aya, Günəşə və çaya sitayiş edirdi. Hindlilərin də iranlılarla oxşar dini anlayışları olmuşdur. Belə ki həm hind, həm də irandilli etnik birləşmələr oda, suya, əcdadlara, eyniadlı ilahi qüvvələrə inam bəsləyirdilər. Hindlilərin ilkin dini təsəvvürləri **Riqvedada** öz əksini tapmışdır.

Hindlilərin dini təsəvvürlərinə görə, ölümlər tanrısı hesab olunan **Yama** mərhumları qəbul edir, sağlıqlarındakı fəaliyyətlərinə görə onlara təyinat verirdi (Cənnət, yaxud Cəhənnəm).

Getdikcə axirət dünyasına dair təsəvvürlər dəyişdi və hindlilər insanların həmişəyaşarlığını qəbul etdilər. Yeni fərziyyəyə görə, insan öləndən sonra onun ruhu yaşayır və başqa görkəmdə yenidən yaranır.

Hindistan dünyanın ən geniş yayılmış dinlərdən birinin – **buddizmin** vətənidir. Eramızdan əvvəl VI əsrdə yaranan buddizmin banisi **Siddhartha Qautamadır**. Bu dində vahid tanrıya inam yoxdur. Bu din tanrı ilə insan arasında əlaqələr qurmağa xidmət göstərmir. Buddistlər inanırlar ki, həyatda durğunluq yoxdur, hər şey aramsız olaraq dəyişir. Buddist üçün mənəvi təkamülə gedən yol daxili və praktik əxlaqdan, *meditasyadan** və s. keçir.

* **Meditasiya** – insan psixikasını dərin dalğınlıq vəziyyətinə gətirən əqli fəaliyyət

 Hindlilərin dini təsəvvürlərinin qədim dövrdən bu günədək hələ də özünü qoruyub saxlaması nə ilə əlaqədardır?

Çində ibadət evi

Hindlilərin sitayiş etdiyi tanrılardan biri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Yunanıstanda ilk teatr tamaşaları necə yarandı?
2. Roma mədəniyyətinin inkişafına geosiyasi amillərin təsiri nədən ibarət olmuşdur?
3. Çinin sosial-iqtisadi inkişafı mədəniyyətin formalaşmasına nə cür təsir göstərdi?
4. Misir nağılı və əfsanələrinə əsasən qədim Misir haqqında referat hazırlayın.
5. Qədim dünya mədəniyyətlərini müqayisə edib cədvəl qurun.
6. "İliada" və "Odisseya" poemalarının əhəmiyyətini dəyərləndirin.
7. Hindistan mədəniyyəti tarixdə hansı izləri qoydu? Qədim Hindistan mədəniyyətinə aid bukletlər hazırlayın.
8. Yunanıstan və Romanın qədim dini inancları, tanrıları haqqında əlavə material toplayıb təqdimat hazırlayın.

ERKƏN ORTA ƏSRLƏR

Orta əsrlərin ilk pilləsi olan Erkən Orta əsrlər III–XI yüzillikləri əhatə edir. Bu dövrün əvvəllərində Qərbi Avropada şəhərlər tənəzzülə uğrayır, quldarlıq əhəmiyyətini itirir, icma torpaqları tədricən feodalların əlində cəmləşirdi. Torpaqları feodallardan asılı vəziyyətdə olan kəndlilər əkib-becəridilər. Əlverişsiz qul əməyi nisbətən məhsuldar kəndli əməyi ilə əvəz olunurdu.

Qərbi Avropadan fərqli olaraq, Bizansda və ərəblərin işğal etdikləri ölkələrdə sənətkarlıq, ticarət və şəhərlər inkişaf edirdi. Şərqdə torpaqlar, əsasən, hökmdarların ixtiyarında olduğundan feodal torpaq sahibliyi geniş yayılmamışdı.

Erkən Orta əsrlərdə oyanış dövrü keçirən türklər Avrasiya məkanında onlarla dövlət qurmuş, Şərqi bir çox nailiyyətlərinin Avropaya çatdırılmasında, Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin qovuşmasında mühüm rol oynamışlar.

Erkən Orta əsrlərdə bəzi xalqlar (almanlar, ərəblər və b.) ibtidai icmadan birbaşa feodal cəmiyyətinə qədəm qoydular. Bir sıra iri dövlətlər feodal dağınlığı və daxili çəkişmələr nəticəsində tarix səhnəsini tərk etdilər.

Qəznə şəhərinin qalıqları

AÇAR SÖZLƏR

- torpaq sahibliyi
- feodal dövlətlər
- Qupta padşahlığı
- Xarşa dövləti
- Çin sülalələri
- Xuan Çao üsyanı
- Van Anşinin islahatları

Erkən orta əsrlərdə Qafqazda və Asiyanın bir sıra ölkələrində feodal münasibətləri formalaşmış, tarix səhnəsinə yeni dövlətlər çıxmış, xristianlıq və islam dini geniş yayılmışdı. Möcüzələr ölkəsi Hindistanın bir tərəfində zənginlik, təmtəraq, o biri tərəfində isə yoxsulluq və səfalət hökm sürürdü. Aclıq və quraqlıq, daxili çəkişmələr Çində on milyonlarla insanın məhvinə səbəb olmuşdu.

Qafqaz, Ön Asiya. III–V əsrlərdə Qafqazda köhnə icma qaydaları tədricən dağılmağa, yeni ictimai-iqtisadi münasibətləri yaranmağa başlamışdı. Mülkiyyətçilik hissi kəndlinin öz əməyinə olan marağını artırırmışdı. Daha işgüzar kəndlilər varlanır, yeni şəraitə uyğunlaşa bilməyənlər isə yoxsullaşmış torpaqlarını satırdılar. Hərbi geyim və silah bu dövrdə çox baha olduğundan onları yalnız imkanlı adamlar ala bilirdilər. Hökmdarlar da ordunu məhz belə şəxslərdən təşkil edir, xidmət müqabilində onlara torpaq sahələri ilə birlikdə kəndlilər də bağışlayırdılar. Beləliklə, azad kəndlilər tədricən asılı kəndlilərə çevrilirdilər.

👉 Sizcə, azad kəndlilərin asılı kəndliyə çevrilməsi prosesi daha hansı üsullarla aparıla bilər?

Qafqaz ölkələrində hökmdar dövlətin həm dini, həm də dünyəvi başqısı sayılırdı. Torpaq üzərində *feodal** mülkiyyəti irsi və şərti səciyyə daşıyırdı. Birinci, əsasən, hökmdara və iri feodallara, ikinci isə xırda feodallara və ruhanilərə məxsus idi. Torpaq sahibləri, bir qayda olaraq, asılı kəndlilərin əməyini istismar etmək hesabına yaşayırdılar. *Töycü** və *biyar** başlıca istismar forması idi.

Beləliklə, III–V əsrlərdə Qafqazda yeni ictimai quruluşa – feodalizmə xas olan münasibətlər yarandı.

Qafqazda feodal dövlətlərinin formalaşması mürəkkəb şəraitdə baş verirdi. Qonşu dövlətlərin – İran və Romanın (sonralar Bizansın) maraqları burada toqquşur, köçəri tayfaların hücumları ara vermirdi. Bu, Qafqaz dövlətlərinin, məsələn, Azərbaycanın şimalında Albaniya dövlətinin, Gürcüstanda Laz və Kartli çarlıqlarının normal, müstəqil inkişafına mane olurdu. Hələ III əsrdə İranda hakimiyyətə gəlmiş Sasanilər Atropatenanı işğal etmiş və Albaniyanı özlərindən asılı vəziyyətə salmışdılar. VI əsrin əvvəllərində isə İran Albaniya və Kartlidə hökmdar hakimiyyətini ləğv etmiş, onları idare etmək üçün canişinlər – *mərzbanlar** göndərmişdi.

Alban kitabəsi.
Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

* **Mərzban** – sərhəd qoruyan məmur

Yeni eranın başlanğıcında Fələstindən gələn xristian *missionerlər** Qafqazda öz dinlərini yaymağa başladılar. IV əsrin əvvəllərində xristianlıq Albaniyada rəsmi dövlət dini oldu. Burada kilsə başçıları katolikos titulu daşıyırdılar. İlk vaxtlar hökmdarlar özləri kilsə məclisləri çağırır və dini işlərlə məşğul olurdular. Sonralar isə katolikosların həm dini, həm də siyasi həyatda rolu artmağa başladı.

* **Missioner** – öz dinini təbliğ edən, yayan şəxs

Erkən orta əsrlərdə Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətlərindən olan Sasani imperiyasının hökmdarları xristianlığa Romanın (sonralar isə Bizansın) mənafeyini güdən din kimi baxırdılar. Onlar imperiyaya daxil olan Qafqaz ərazilərində xristianlığı təqib edir, öz rəsmi dinlərini – atəşpərəstliyi yaymağa çalışırdılar.

IV–VII əsrlərdə Qafqazın şimalında yaşayan hun, sabir, xəzər və başqa türk tayfaları cənuba aramsız yürüşlər edirdilər. Bu, Cənubi Qafqazı öz təsir dairələrinə bölən Bizansı və Sasani dövlətini də narahat edirdi. Uzun müddət bir-biri ilə Qafqazda və ön Asiyada ağılıq uğrunda mübarizə aparmış bu dövlətlər Dəryal və Dərbənd keçidlərini birgə qorumaq bərdə razılığa gəldilər. VII əsrdə Qafqaz uğrunda mübarizəyə daha bir dövlət

Nəqşi-Rüstəm kitabəsi.

I Şapurun Roma imperatoru Valerian üzərində qələbəsi

– Ərəbistanda yaranan güclü Ərəb xilafəti də qoşuldu. Buradakı siyasi dağınlıqdan istifadə edən ərəblər VII əsrin ortalarında Araz çayından şimala doğru yürüşlər başladılar. **705-ci ildə Albaniya işğal olundu və “Arran vilayəti” adı altında Xilafətə birləşdirildi.** VIII əsrin 30-cu illərində ərəblər Gürcüstanın şərqi tutub burada Tiflis müsəlman əmirliyini yaratdılar. XI əsrdə gürcülərin təzyiği nəticəsində əmirliyin ərazisi kiçilərək Tiflis və onun ətrafı ilə məhdudlaşdı. 1122-ci ildə gürcü çarı IV David Tiflis əmirliyini tutub birləşmiş Gürcüstan çarlığını yaratdı.

Ərəb ağılığı dövründə Qafqaz xalqları Xilafətin tərkibində olan digər ölkələrlə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələr qururdular. İslam dininin bölgədə dərin kök salması da burada yaşayan xalqları bir-birinə yaxınlaşdırırdı. Təsərrüfatda, xüsusilə ticarətdə canlanma əmələ gəldi. Xəlifənin Qafqazdakı canişinliyinin mərkəzi olan Bərdə həm də böyük ticarət və mədəniyyət mərkəzi idi. Dəbil, Tiflis, Şamaxı və başqa şəhərlər Xilafətin iqtisadi və mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı.

Bərdə şəhərinin ticarət və mədəniyyət mərkəzinə çevrilməsinin səbəbləri nə idi?

IX əsrdən etibarən Xilafətin zəifləməsi ilə Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil dövlətlər yaranmağa başladı. Bu dövlətlərin hakimləri xilafət xəzinəsinə vergi ödəməkdən boyun qaçıır, xəlifəni yalnız dini rəhbər kimi qəbul edirdilər.

Kiş məbədi

Aqvan öz vəziyyəti və Qafqaz dağ silsiləsi ilə ürək oxşayan gözəl bir ölkədir. Ulu Kür aramla axaraq buraya çoxlu balıq gətirir; qıvrıla-qıvrıla böyüyüb Xəzər dənizinə tökülür. Onun axarı boyu yerləşən düzənlər taxıl zəmisini və üzüm bağları ilə, neft, duz, ipək, pambıq və sayə gəlməyən zeytun ağacları ilə doludur. Dağlardan qızıl, gümüş, mis və sarı mum çıxarılır. Yırtıcılardan aslan, xallı pələng, bəbir və qulan; quşlardan qartal və şahin yaşayır. Paytaxtı Bərdə şəhəridir.

Alban tarixçisi Musa Kalankatlı Aqvan (Alban) ölkəsi haqqında

Hindistan. IV əsrin əvvəllərində Hindistanın şimalında Qupta padşahlığı yaranmışdı. Onun çiçəkləndiyi dövr – **IV–V əsrlər “Hindistanın qızıl əsri” adlanır.** Bu zaman ölkədə sabitlik hökm sürmüş, paytaxt Pataliputrada dəbdəbəli saray və məbədlər tikilmişdir. İdarəçilikdə, vergi toplanmasında qayda-qanun yaradılmışdı.

Qupta padşahları yaxın adamlarına, döyüşçülərə və məbədlərə bol torpaq paylayırdılar. Belə torpaqları icmaçı kəndlilər əkib-becərdilər. Azad adamların qula çevrilməsi məhdudlaşdırılmış, qullara öz təsərrüfatlarını qurmaq imkanı verilmişdi. Bu, Hindistanda feodal münasibətlərinin yarandığını göstərirdi.

🔗 *Qupta padşahları yaxın adamlarına torpaq paylamaqda hansı məqsədi güdürdülər?*

🔗 *Sizcə, qullara öz təsərrüfatlarını qurmaq imkanı nə üçün verilmişdi?*

510-cu ildə ağ hunlar Qupta padşahlığına hücum edib Hindistanın şimalını ələ keçirdilər. Uzun sürən mübarizədən sonra hunlar ölkədən qovulsa da, zəifləyən Qupta padşahlığı süqut etdi. Şimali Hindistan xırda dövlətlərə parçalandı. Pəncab və Rəcəstanın hakimi Xarşa 606-cı ildə onları birləşdirib böyük bir hərbi feodal dövlət (606–646) yaratmağa nail oldu. Qanq vadisi, Benqaliya və Orissa Xarşanın tabeliyinə keçdi. Qupta padşahlığından fərqli olaraq, Xarşa dövlətində idarəçilik vassallar vasitəsilə həyata keçirilirdi. Xarşanın ölümündən sonra onun qurduğu dövlət də dağıldı.

VIII əsrin əvvəlində Hindistanın daxilində bir-biri ilə mübarizə aparan 70-ə yaxın xırda hakimlik var idi. Belə vəziyyət yadellilərin Hindistanı işğal etməsinə şərait yaradırdı. 712-ci ildə yerli hakimlərin müqavimətini qıran ərəblər Hind çayı vadisini tutdular. Hindistanın şimal-qərbi xilafətin hakimiyyəti altına düşdü.

🔗 *Yadellilər Hindistanı niyə asanlıqla işğal edirdilər?*

Ərəblər Sind vilayətində iki əmirlik yaratdılar. Onlara ərəb əmirləri başçılıq edirdi. Yerli əhalidən torpaq və can vergisi alınır. Məhkəmə işlərinə qazılar baxırdı. İlk yürüşləri zamanı hind məbədlərini dağıdan ərəblər sonradan yerli dinlərə, adət və ənənələrə hörmətlə yanaşmağa başladılar. Hətta ərəb sərkərdəsi belə bir sərəncam vermişdi ki, xristian kilsələri, yəhudi sinaqoqları və atəşpərəstlərin ibadətgahları kimi hind məbədləri də toxunulmazdır. Bundan sonra Sind əhalisinin bir hissəsi könüllü olaraq islam dinini qəbul etmişdi.

Qəznəli Sultan Mahmud 1000–1026-cı illərdə Hindistana 17 uğurlu yürüş etmiş və Pəncab əyalətini Qəznəli dövlətinin tərkibinə qatmışdı. O, burada islam dinini qəbul edənlər üçün məscidlər tikdirmişdi. Hindlilərin etiqadlarına da dözümlülük göstərilirdi. Onlar Qəznədə salınmış xüsusi məhəllədə öz ibadətlerini sərbəst icra edə bilirdilər.

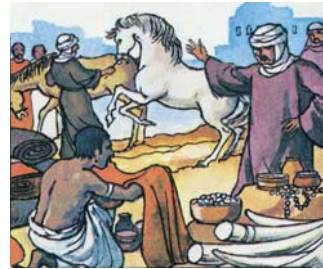
Çin. III–IV əsrlərdə Çində, ləng də olsa, feodal münasibətləri təşəkkül tapırdı. Əvvəllər mövcud olan və özünü doğrultmayan hərbi məskənlər tədricən ləğv olunur, torpaqdan istifadənin yeni üsulu – paydarlıq tətbiq edilirdi. 16 yaşdan 60 yaşadək bütün kişilərə torpaq payı ayrılmışdı. Əvəzində onlar vergi verməli və məcburi işləri (tikintidə işləmək, kanal qazmaq və s.) yerinə yetirməli idilər.

Qupta dövrünə aid qızıl sikkə

Naland şəhərində təhsil ocağı (Qupta dövrü)

Hindistanda ərəb bazarı

Paydarlıq V–VI əsrlərdə Çin təsərrüfatının inkişafına müsbət təsir göstərdi. Ölkədə çoxlu şəhərlər salındı, vahid dil, yazı və mədəniyyət formalaşdı. Çinin birləşdirilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Bundan istifadə edən sərkərdə Yan Szyan 581-ci ildə Şimali Çini ələ keçirib Suy sülaləsinin əsasını qoydu. 589-cu ildə o, Çinin cənubunu da özünə tabe etdi. Beləliklə, Çin yenidən vahid dövlətdə birləşdirildi.

Ölkədə bir sıra islahatlar keçirildi, vahid ölçü və pul sistemi tətbiq olundu, vergilər azaldıldı. 605-ci ildə hakimiyyətə gələn Yan-di (Yan Quan) Loyan şəhərini iqamətgah seçdi. Onun əmri ilə Yanszi və Xuanxe çaylarını birləşdirən Böyük Kanal çəkildi. Böyük Çin səddi bərpa olunaraq möhkəmləndirildi.

Çəltik əkini. Qədim Çin təsviri

🔗 *Böyük Çin səddi, Böyük İpək yolu və Böyük Kanal hansı sülalənin dövrünə aiddir?*

Göytürklərlə və Koreya ilə aparılan uğursuz müharibələr Yan-diyə qarşı ümumxalq narazılığını artırdı. Koreya ilə təcili sülh bağlayan Yan-di bütün gücünü toplayıb üsyançı kəndlilərə amansızcasına divan tutdu. On minlərlə adam edam olundu.

Yan-di 618-ci ildə yaxın adamları tərəfindən qətlə yetirildi. Sərkərdə Li Yuan özünü imperator elan etdi və Çində Tan sülaləsinin əsasını qoydu. Dövlət anbarları yoxsulların üzünə açıldı. Əsgərlərə əhalini soyub-talamaq qadağan olundu. Əvvəlki sərt qanunlar ləğv edildi. Böyük İpək yolu yenidən canlandı. Ölkənin ərazisi əyalet, dairə və mahallara bölündü. Bütün Çin Tan imperatorunun hakimiyyəti altında birləşdirildi.

Yan-di. VII əsr (Rəssam Yan Liben)

🔗 *Tan sülaləsi dövründə Çin necə idarə olunurdu?*

Tan dövləti fəal xarici siyasət yürüdür, Koreya və Tibetlə ağır müharibələr aparırdı. 751-ci ildə Talas çayı sahilindəki döyüşdə ərəblər Çin qoşununu məğlub etdilər. Bu, Tan ordusunun qərbə doğru irəliləməsinin qarşısını aldı.

VIII əsrin ortalarından Çində feodallar dövlət torpaqlarını özbaşına ələ keçirməyə başladılar. Halbuki əvvəllər ölkədə bütün torpaqlar imperatorun mülkiyyəti hesab olunurdu. Kəndlilər isə dövlətdən kiçik pay torpağı alır və əvəzində xəzinəyə vergi verirdilər. Mərkəzi hakimiyyətin zəifliyindən istifadə edən feodallar artıq kəndlilərin pay torpaqlarına da sahib olmağa başlamışdılar.

Farfor qab. Tan dövrü

Bütün əhalinin nəzərinə çatdırılsın: yeni tut və xurma ağacları əkən və xam torpaqları becərən şəxslərdən gəlir vergisi əvvəlki qaydada toplanacaq. İqlim şəraiti pis olan yerlərdə əkilən dənli bitkilərdən, yararsız torpaq və əkin sahələrindən vergi tutulmayacaq.

Xalq taxıl bol olan ildə dövlət anbarlarını taxilla doldurmalı və onu qənaətlə işlətməlidir. Odun və ya yanacaq kimi tut və xurma ağaclarını kəsən şəxslər ağır cəza alacaq.

Kənd təsərrüfatına dair imperator fərmanı (X əsr)

🔗 *Təsərrüfatın inkişafında dövlətin oynadığı rolu müəyyən edin.*

Tan dövründə Çin və onun qonşuları

Ölkədə real hakimiyyət getdikcə daha çox feodal mülk sahiblərinin əlində cəmləşirdi. Əyalət hakimlərinin də yerlərdə nüfuzu artmışdı. Onlar formal şəkildə imperatora tabe olsalar da, əslində, müstəqil siyasət yeridirdilər. Feodal zülmü kəndli çıxışlarına səbəb olurdu.

❓ VIII əsrin ortalarında Çində hansı dəyişiklik baş verdi?

874-cü ildə Çində ən böyük kəndli üsyanlarından biri başladı. Üsyan rəhbəri Xuan Çao 880-ci ildə imperiyanın paytaxtı Çanan şəhərinə daxil olub özünü imperator elan etdi və iki il yarım şəhəri öz əlində saxladı. Paytaxtın bütün sərvəti zəbt olunub yoxsul-lara paylandı.

İmperator və feodallar üsyanı yatırmaq üçün qonşu köçerilərdən kömək istədilər. Onlar Çinə yürüş edib üsyançı dəstələri məğlubiyyətə uğratdılar. Xuan Çao həlak oldu. Lakin ölkədə kəndli çıxışları hələ 20 il davam etdi. Xuan Çao üsyanından sonra Tan dövləti əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi və 907-ci ildə süqut etdi. Ölkəni daxili çəkişmələr bürüdü. 50 ildə beş sülalə dəyişdi. Nəhayət, güclü şimal feodallarından biri öz rəqibləri üzərində qələbə çalıb Sun sülaləsinin (960–1279) əsasını qoydu.

❓ Xuan Çao üsyanı Çin tarixinə nə cür təsir göstərdi?

Van Anşin

XI əsrin ortalarında Çində bir neçə il dalbadal quraqlıq oldu. Minlərlə insan aclıq və susuzluqdan qırıldı. Əyalət məmuru Van Anşinin təklifi ilə imperator ölkədə bir sıra mühüm islahatlar keçirdi. Bütün kəndlərdə dövlət anbarları tikilir və tacirlərdən alınan düyü bu anbarlara yığılırdı. Aclara buradan düyü paylanırdı. Kəndlilərə əkin üçün borc toxum verilirdi. Dövlət ehtiyacı olanlara borc pul verir, əvəzində cüzi faiz alırdı. Bu, acgöz *sələmçiləri** və məmurları narazı salırdı. Dövlət aparatı yenidən qurulur,

kəndlərdə məktəblər, şəhərlərdə universitetlər açılırdı. Van Anşinin islahatları sayəsində Sun sülaləsi durğunluq və tənəzzüldən xilas olub daha 200 il yaşadı.

* **Sələmçi** – faizlə pul borc verən adam

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qafqazda erkən feodal dövlətlərinin inkişafına nə mane olurdu?
2. İslam dininin Hindistanın şimalında daha geniş yayılmasının səbəbi nə idi?
3. Sultan Mahmudun Hindistana hərbi səfərləri hansı məqsədi güdüdü?
4. Sələmçilər və məmurlar nə üçün Van Anşinin islahatlarından narazı idilər?
5. Çin imperiyasını idarə etmiş sülalələr haqqında bildiklərinizi cədvəl şəklində təqdim edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Avropa Hun dövləti
- Attila
- Göytürk xaqanlığı
- Xəzər xaqanlığı
- Qəznəvilər dövləti
- Sultan Mahmud

Erkən orta əsrlər türkdilli xalqların oyanış dövrü idi. Onlar Çin sərhədindən Avropanın içərilərinə qədər geniş bir məkanda irili-xırdalı yüzdən artıq dövlət yaratmışdılar. Türk adı daşıyan ilk dövlət isə Göytürk xaqanlığı olmuşdur. “Göy” kəlməsi səma, Tanrı və rəng, “türk” sözü isə güclü, qüdrətli mənasını verir.

Avropa Hun dövləti. İki hissəyə bölünmüş Böyük Hun imperiyası yeni eranın əvvəllərində bir daha əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Uzun müddət qonşu tayfaların təzyiqinə və Çin əsarətinə məruz qaldı. Belə şəraitdə Altay dağlarının ətəklərindən qərbə doğru hun tayfalarının köçləri başlandı. Mete xaqanın nəslindən olan Balamir 374-cü ildə hun tayfa birliyinin başçısı seçildi. O, böyük qoşunla Qara dəniz sahilində yaşayan qotlar üzərinə yeri-yib onları ağır məğlubiyyətə uğradı. Qotlar geri çəkildi, Avropada xalqların böyük köçü başlandı.

🔗 *Böyük Hun imperiyası haqqında nə bilərsiniz?*

Balamirin başçılıq etdiyi hunların bir dəstəsi 378-ci ildə Dunay sahillərinə çatdılar, digər hunlar isə Qafqazdan keçib Anadoluya daxil oldular. Beləliklə, **IV əsrin 70-ci illərində Ural dağlarından Dunay çayınadək əraziləri ələ keçirən hunlar Avropada öz dövlətlərini qurdular.** Tarixi ədəbiyyatda bu dövlət Avropa və ya Qərbi Hun dövləti adını aldı. Pannoniya vilayəti (Macarıstan) onun mərkəzinə çevrildi.

Avropa Hun dövlətinin ən qüdrətli hökmdarı Attila (434–453) olmuşdur. Onun dövründə türklərlə yanaşı, Hun hakimiyyəti altında 45-ə yaxın tayfa (almanlar, slavyanlar, alanlar və b.) birləşmişdi. Bu tayfalar Hun dövlətinə başçıları vasitəsilə bağlandı. Onlar vergi verir, Attilanın əmrinə hazır ordu saxlayırdılar. Hun sarayında türk dili ilə yanaşı, qot və latın dilləri də işlədilir.

Hunlar Azov dənizinin arxasından Buzlu okeana qədərki ərazilərdə yaşayırlar. Onların bütün həyatı atın belində keçir, gecə və gündüz at belində alır və sətirlər, yeyib-içirlər, hətta atın boynuna tərəf əyilib yatırlar. Xalq yığıncaqlarında da onlar atdan düşürlər. Onlar daim öz arabalarında köç edirlər, bu arabalar onların evləridir, onların qadımları orada oturub paltar tikir və uşaqlara baxırlar.

Roma tarixçisi Ammian Marsellin (IV əsr) hunlar haqqında

- Bizans hunlara tabe olan tayfalarla əlaqə saxlamayacaq.
- Hunlardan qaçanlara sığınmaq haqqı verməyəcək.
- Ticarət əlaqələri müəyyən olunmuş sərhəd qəsəbələrində aparılacaq.

434-cü il Konstans sazişinin şərtlərindən

🔗 *Hunların asılı xalqlarla münasibətləri necə qurulmuşdu?*

Attila dəfələrlə həm Şərqi, həm də Qərbi Roma imperiyası üzərinə və Balkanlara yürüşlər etmişdi. Bizans Konstantinsazişinin ağır şərtlərini qəbul etməli olmuşdu. Attila Paris yaxınlığındakı Orlean şəhərini tutmuş, burqundlardan üsyanını yatıraraq Almaniyanı Hun hakimiyyəti altına almışdı. İmperiyanın şimal sərhədi La-Manş boğazına çatırdı. Attila “dünyanın hakimi” sayılırdı. Qərblilər onu **“Tanrının qamçısı” adlandırırdı**, cəzalandırılmaları üçün Allah tərəfindən göndəriləyinə inanırdılar.

Attilanın Qərbi Roma imperiyası ilə ən böyük toqquşması 451-ci ildə Katalaun çölündə (Fransa) baş verdi. Onun türk, alman və slavyan tayfalarından ibarət 200 minlik ordusuna qarşı Roma sərkərdəsi Aetsi də 200 minlik qoşun çıxardı. Bu qanlı döyüşdə tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Hər iki sərkərdə böyük itkilərdən sonra geri çəkildi.

Növbəti il Attila 100 min süvari ilə Roma üzərinə yeridi. Qorxuya düşən imperator və senat barışıq üçün papa I Leonun başçılığı ilə böyük bir nümayəndə heyətini Attilanın qərargahına göndərdi. Papa Romanın əfv olunmasını xahiş etdi və bunun müqabilində veriləcək xəracın ilbəil artırılacağını, Hun başçısının bütün şərtlərinə sözsüz əməl olunacağını bildirdi. Attila onun xahişini qəbul etdi, zəngin abidələri, kitabxanaları olan Roma şəhərinə toxunmadı.

Attila

🌀 *Avropa Hun dövləti hansı əraziləri əhatə edirdi?*

453-cü ildə Attila vəfat etdi. Övladları onun siyasətini davam etdirə bilmədilər. Avropa Hun dövləti 470-ci ildə dağıldı. Qara dəniz sahillərinə çəkilən hunların bir qismi Mərkəzi Asiyaya döndü, qalanları isə VI əsrin ortalarında Avropada 250 illik imperiya quran avarlarla qaynayıb-qarıxdılar.

Göytürk xaqanlığı. VI əsrin əvvəlində Altay dağlarının şərq ətəklərində yaşayan hunlar "jujan" adlanan avar tayfalarına tabe idilər. Onlara *Aşina** nəslindən olan Bumın başçılıq edirdi. **Bumın Çinlə ittifaq bağlayıb 552-ci ildə avarları məğlub etdi və paytaxtı Ötükən olan Göytürk dövlətinin əsasını qoydu.**

Göytürk xaqanlığının bayrağı

🌀 *Göytürk dövləti necə yarandı?*

"El xaqanı" titulu qəbul edən Bumının hakimiyyəti uzun sürmədi. Onun ölümündən sonra oğlu Muğan (553–572) xaqan seçildi. O, şərqə və qərbə doğru bir neçə uğurlu yürüş təşkil etdi. Nəticədə xaqanlığın ərazisi şərqdə Sarı dənizdən qərbdə Don çayına qədər genişləndi və 10 milyon kvadrat kilometrə çatdı.

Muğandan sonra hakimiyyətə gələn qardaşı Tapo ölkədə buddizmi yaymağa başladı. İmperiyanın şərqini iki yerə böldü. Bu, türk əsilzadələri arasında narazılığa səbəb oldu. Fürsətdən istifadə edən Çin 630-cu ildə bir zamanlar bac ödədiyi ölkəni özünə tabe etdi. Əlli illik əsarət dövrü başlandı. Lakin məğrur və azad ruhlu göytürklər tez-tez bu əsarətə qarşı çıxır, üsyan qaldırırdılar. Belə üsyanlardan biri 639-cu ildə xaqan oğlu Kür Şad tərəfindən təşkil olunmuşdu.

* *Aşina* Çin dilində necib, qurd (canavar) mənasını verir.

Göytürk xaqanlığı

682-ci ildə göytürklər Çin orduları üzərində parlaq qələbə qazandılar. Qutluq azad edilən Ötükəndə xaqan elan olundu. Xalq ona “İltəriş”, yəni “Elin xilaskarı” adını verdi. Tarixdə İkinci Göytürk xaqanlığı (682–744) yarandı.

🔗 Birinci Göytürk dövlətindən süqutundan neçə il sonra İkinci Göytürk dövləti yarandı?

Göytürk dövlətində qayda-qanunu daha da möhkəmləndirməyə çalışan gənc sərkərdə Kül Tigin 716-cı ildə hakimiyyəti ələ alıb qardaşı Bilgeni taxta oturtdu. Özü ordu başçısı, 70 yaşlı Tonyukuk isə baş vəzir təyin olundu. Hakimiyyətdə bilik, təcrübə və cəsəreti birləşdirən qüdrətli bir üçlük yarandı. Daxili siyasətdə bir sıra mühüm dəyişikliklər həyata keçirildi. Narazı əyanlar idarəetmə işlərindən kənarlaşdırıldılar. Ölkədə üsyanlar yatırıldı. İqtisadi və siyasi dirçəliş başlandı.

VIII əsrin 30-cu illərində bir-birinin ardınca Tonyukuk, Kül Tigin və Bilgə xaqanın ölümü İkinci Göytürk dövlətini sarsıtdı. Ölkəni üsyanlar bürüdü. Sonuncu Göytürk hökmdarı 744-cü ildə uyğurlarla döyüşdə həlak oldu. Böyük Çöldə iki yüz ilədək (552–744) dalğalanan qurd başlı bayraq endirildi.

Xəzər xaqanlığı. Qədim Aşina nəslindən olan xəzər türkləri Qafqazdan şimaldakı çöllərdə, Xəzər dənizinin şimal-qərb sahillərində məskunlaşmışdılar. 448-ci ildə Attila xəzərləri özünə tabe etmiş, lakin Avropa Hun imperiyası parçalandıqdan sonra onlar müstəqillik qazanmışdılar. Xəzərlərin bölgədə siyasi nüfuzu da elə həmin andan artmağa başlamışdı. Lakin VI əsrin 70-ci illərində onlar Göytürk xaqanlığının tabeliyinə keçdilər. Göytürklər bu döyüşkən tayfalardan Bizansa və sasanilərə qarşı mübarizədə əsas zərbə qüvvəsi kimi istifadə edirdilər.

Xəzər xaqanlığı

İlk Göytürk xaqanlığının süqutundan sonra Şərqi Avropada iki yeni dövlət – Bulqar və Xəzər xaqanlıqları yarandı. Xəzər xaqanlığı Şərqi Avropada ilk və ən uzunömürlü feodal dövlətlərindən biri idi. Onu yalnız Aşina nəslindən olan xaqan idarə edə bilərdi. Xəzərlər özlərini göytürklərin varisi sayır və onların itirilmiş qüdrətini bərpa etməyə çalışırdılar. 680-ci ildə ölkənin hüdudları Volqa sahillərindən Dneprə, Kiyevdən Sulak çayınadək uzanırdı.

Xəzər xaqanlığının bayrağı

🔗 Yaşadığınız bölgədə xəzərlərlə bağlı hansı abidələrin olduğunu müəyyənləşdirin.

Xəzər xaqanlığı ilə eyni vaxtda Ərəbistanda Ərəb dövləti yaranmışdı. Qafqaz bölgəsi yüz ilə yaxın bu dövlətlər arasında əsl rəqabət meydanına çevrilmişdi. Sonda Xəzər xaqanı sülh bağlamağa məcbur oldu və islam dinini qəbul etdi. Xəzərlərin inadlı müqaviməti nəticəsində Şərqi Avropa xalqları ərəb hücumlarından xilas oldu. Bizans imperatoru hər vaxtlə xaqanla dostluq əlaqələri qurmağa çalışırdı. O hətta oğlu Konstantini Xaqanın bacısı Çiçək xanımla evləndirmiş və onların oğlu – “Xəzər” ləqəbli IV Leon sonralar Bizans imperiyasını idarə etmişdi.

Türk döyüşçüsü

🔗 Sizcə, ərəbləri və xəzərləri Qafqaza cəlb edən nə idi?

VIII əsrdən xəzərlərin bir hissəsi oturaq həyata keçib əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar. Sabitlik və təsərrüfatın yüksəlişi ölkədə şəhərlərin sürətlə böyüməsinə, yeni şəhərlərin yaranmasına səbəb olurdu. Xəzər xaqanı ticarət yollarının təhlükəsizliyini təmin edir, vergi və rüsumların* toplanmasında qayda-qanun yaradırdı. Xəzər şəhərləri ayrı-ayrı ölkələr arasında əlverişli orta q bazar rolunu oynayırdı. İri sənət və ticarət mərkəzləri – Bələncər, Səməndər, Sarkel və İdil şəhərləri həm də müxtəlif vaxtlarda xaqanlığın paytaxtı olub.

❓ Xəzər xaqanlığında şəhərlərin çoxluğunu nə ilə izah edə bilərsiniz?

Xəzər cəmiyyətinin quruluşu və idarəçilik sistemi müxtəlif dinlərin sərbəst təbliğinə şərait yaradırdı. Şəhərlərdə bütperəst məbədləri, xristian kilsələri və müsəlman məscidləri yanaşı tikilirdi. VIII əsrdən isə ölkədə yeni din – musəvilik (iudaizm) yayılmağa başladı.

Dini pərakəndəlik və daxili çəkişmələr Xəzər xaqanlığını zəiflətdi. X əsrdə o artıq özünü müdafiə etmək iqtidarında deyildi. Bundan istifadə edən Kiyev knyazı Svyatoslav 965-ci ildə böyük qoşunla xəzərlər üzərinə yürüş edib onların zəngin şəhərlərini xarabalığa çevirdi. Xaqanlıq süqut etdi.

Qəznəvilər dövləti. Ərəb xəlifələri* gənc türk əsirlərindən “qulamlar” adlanan daimi süvari qvardiya təşkil edirdilər. Bacarıqlı qulamlar yüksək hərbi və dövlət vəzifələrinə irəli çəkildilər. Onlardan biri də Alptəkin idi. O, 60 il Samanilər dövlətinə xidmət edib böyük nüfuz qazanmışdı. Bu, Samani hakimlərini narahat edirdi. Belə vəziyyətdə Alptəkin özünə yaxın qulamlarla Xorasanı tərk etdi, indiki Əfqanıstan istiqamətində yürüşə başladı. **962-ci ildə Qəznə şəhərini və onun ətrafındakı qalaları ələ keçirib Qəznəvilər dövlətinin əsasını qoydu.**

Alptəkinin ölümündən sonra Qəznə əyanları Səbuktəkini (977–997) özlərinə əmir seçdilər. Vaxtilə Alptəkinin aldığı otuz türk qulundan biri olan Səbuktəkin Qəznəvilər sülaləsinin banisi oldu. O, Hindistana uğurlu yürüşlər etdi. Ölkənin ərazisi cənubda Pişəvərə, şimalda isə Xorasan qədər genişləndi.

Sultan Mahmudun dövründə (998–1030) dövlət daha da gücləndi. Bir sıra Samani əyalətləri və Əfqanıstan Qəznəvilər torpaqlarına birləşdirildi.

Sultan Mahmud 1000–1026-cı illərdə Hindistana 17 dəfə yürüş edib şimal-qərbi Hindistanı ələ keçirdi. Döyüşkənliyinə görə o, “qazi”* ləqəbi almış, “sultan” adını qazanan ilk hökmdar olmuşdur. Rəsmi yazışmalarda Bağdad xəlifəsi də ona bu adla müraciət edirdi.

* **Rüsum** – ölkəyə idxal və ixrac olunan mallardan alınan dövlət vergisi

Xəzər döyüşçüsü.
Qızıl qab üzərində təsvir

* **Xəlifə** – Peyğəmbərin adından Ərəb dövlətini idarə edən hökmdar

* **Qazi** – düşməne qarşı vuruşan, din uğrunda qılınc vuran şəxs

Qəznəvilər dövləti

Sultan Mahmud bir gün güzgülüyə baxarkən vəzirini Əhməd Həsən otağa daxil olur. Mahmud vəzirə deyir: "Qorxuram, xalq məni istəməsin, çünki mənim üzüm gözəl deyil, xalq isə xoşsifət şahları daha çox sevir". Əhməd Həsən Mahmuda məsləhət verir: "Elə bir iş gör ki, xalq səni ailəsindən, canından da artıq istəsin, sənin əmrinlə özünü oda-suya vursun. Qızılı özünə düşmən bil, xalq da səni özünə dost bilsin". Bu sözlər Mahmudun xoşuna gəldi. O, səxavət əlini açıb ehsan və xeyrat verməyə başladı. Xalq da onu sevdi, ona dua etdi. İşləri uğurlu oldu. Səmərqəndi, Hindistanı, İrani tutdu.

İslam zamanında özünü sultan adlandıran ilk şəxs Mahmud olmuşdur. O, adil, elmi sevən, alimcənab, sayıq, dindar və qazi idi.

Nizamülmülkün (XI əsr)
"Siyasətnamə" əsərindən parça

1 *Mənbə əsasında orta əsrlərdə ideal hökmdarın keyfiyyətlərini müəyyənləşdirin.*

Sultan Mahmudun əsas dayağı türk qulamlarından ibarət dəstələr idi. Onlar hərbi işdən başqa heç nə ilə məşğul olmurdular. Orduya qazi adlanan könüllülər də cəlb edilirdi. Hərbi xidmətdən tam azad olan sadə xalq torpağı becərməli və ya emalatxanalarda işləməli idi.

1 *Sizcə, Sultan Mahmudun qazandığı uğurların əsas səbəbi nədə idi?*

Sultan Məsudun dövründə (1030–1041) Qəznəvilər dövləti zəiflədi. *Səlcuq** türkləri Nişapur (1038) tutdular və 1040-cı ildə Mərv yaxınlığında, Dəndənək qalası önündə Sultan Məsudun qoşunlarını ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Türk mənşəli gurlu tayfaları Qəznə şəhərini tutanda qəznəvilər hind şəhəri Lahoru özlərinə yeni paytaxt seçdilər. Lakin gurlular 1187-ci ildə onu da ələ keçirdilər. Qəznəvilər dövləti süqut etdi.

* *Səlcuqlar – XI əsrin ortalarında Ön Asiyada böyük dövlət qurmuş türk-oğuz tayfaları*

Qəznə şəhərinin qalıqları

Türklərin erkən orta əsrlərdə qurduqları dövlətlər arasında Avropada Avar xaqanlığı, Böyük Bulqar, Dunay Bulqar və Volqa Bulqar dövlətləri, Asiyada Ağ hun, Uyğur, Oğuz, Qaraxanlılar, Xarəzm və b. dövlətlər də vardı.

SUAL VƏ TAPŞIQLAR

1. *Attilanı qədim və orta əsrlərin hansı sərkərdələri ilə müqayisə edərdiniz?*
2. *Məndə adı çəkilmiş türk dövlətlərindən biri haqqında təqdimat hazırlayın.*
3. *Göytürk xaqanlığı ilə Xəzər xaqanlığının süqutunun hansı oxşar cəhətləri var?*
4. *Sizcə, dini fərqlər insanlar arasında düşmənçilik üçün əsas ola bilərmi?*
5. *Qəznəli hökmdarlarının fəaliyyətlərini müqayisə edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- məclis
- yabğü
- tigin
- şad
- qadın hüququ
- tura
- tanrı
- tuğ

Qədim türklər, başqa xalqlarda olduğu kimi, doğulandan öləndək eyni bir ad daşıyırdılar. Türkün adı onun cəmiyyətdəki mövqeyini göstərirdi. Uşaq vaxtlarında ləqəbi, cavanlıqda rütbəsi, ahl yaşlarında isə titulu olurdu. Türk qadınlarının hüquqları ciddi və sərt qanunlarla qorunurdu. Hər kəs, hətta xaqan belə qanuna riayət etməli idi.

Xalqdan gələn hakimiyyət. Qədim türk cəmiyyətinin və dövlətlərinin özünəməxsus quruluşu vardı. Ailələrin birliyindən boylar və “budun”* adlanan azad əhali, onların birliyindən isə hakimiyyətin mənbəyi olan xalq təşəkkül tapırdı. Xalq və onu təmsil edən *Məclis* (toy) ölkənin idarə olunmasında mühüm rol oynayırdı. “El” adlanan dövlətə *Məclis* tərəfindən seçilən xaqan başçılıq edirdi. Xaqan böyük məsuliyyət daşıyır, hər bir uğursuzluqda, hətta təbii fəlakətdə günahkar bilinirdi. O, vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmədikdə xalqın təkidi ilə hakimiyyətdən uzaqlaşdırılırdı.

Buyruqları – vəzirləri *Məclis* seçirdi. Baş vəziri isə xaqan özü təyin edirdi. Xaqanın fərmanlarına *yarlıq* deyilirdi. Hakimiyyət nişanələri qapısı şərqə açılan xaqan çadırı, taxt, bayraq, təbil, qotaz və yaydan ibarət idi. Bayrağın – tuğun ucuna qızıldan bir qurd başı taxılırdı.

Dövlət idarə aparatında xaqandan sonra ikinci şəxs *yabğü** sayılırdı. O, hakimiyyətdə olan nəslin nümayəndələrindən təyin olunurdu. Məsələn, Göytürk xaqanı Buminin dövründə onun doğma qardaşı İstəmi xan *yabğü* idi. Bölgələri idarə edən və xaqana qan qohumluğu çatan şahzadələr “şad” adlanırdılar. Xana qohumluğu çatan gənclər “*tigin*”* hərbi rütbəsinə layiq görülürdülər. Aşına nəslinə mənsub olmayanlara ikinci dərəcəli vəzifələr verilir.

Türklərin əksəriyyəti hərbi işlə məşğul olur və şadların döyüşçü dəstələrində xidmət edirdilər. Şadlar hərbcilərə hakimiyyətin dayağı kimi baxır, onlarla hesablaşırdılar. Buna görə də xaqana və şadlara qarşı hərbi qiyamlar baş vermirdi.

Ordu və ailə türk cəmiyyətinin iki vacib daşığı idi. Əsasən, atlılardan formalaşan orduda piyada əsgərlərin sayı az olurdu. Atlı döyüşçülər atlarının rənginə görə sıraya düzülür, müqəddəs saydıqları bayrağın ucuna ipək lentlər bağlayırdılar. Ordunun ön hissələri ox və yayla silahlanırdı. Onlar düşməni 200–300 m məsafədən ox yağışına tutaraq darmadağın edirdilər. Qüvvələri müxtəlif olan yaylar da vardı. Oxların ən qorxulusu səs verən, vıyıldayan oxlar idi. Belə oxlar Mete xanın zamanından işlədilmişdi.

* **Budun** – qədim türklərdə xalq mənasını verir.

* **Yabğü** – xaqandan sonra taxt-tacın varisi

* **Tigin** – xan nəslindən olan gənclərə verilən hərbi rütbə

Zirehli türk döyüşçüləri. Qayaüstü təsvir

Uzun sürən savaşlarda türklər "Turan taktikası" işlədirdilər. Bu taktika qəsdən geri çəkilmə və pusqudan ibarət olub "qurd oyunu" adlanırdı. Bu zaman ordunun bir qismi özünü düşmən qarşısından qaçıraraq kimi göstərir, onu əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş yerə qədər öz ardınca aparır, burada isə ordunun pusquda duran digər hissəsi qəfildən hücum edib düşməni qırırdı.

Türk cəmiyyətində budun və əsilzadələrlə yanaşı, hərbi əsirlərdən ibarət qullar da var idi. Türklər əsirləri müəyyən bir yerdə məskunlaşdırır, təsərrüfat işlərinə cəlb edir və onlardan vergi alırdılar. Qadın qullardan daha çox ev qulluqçuları kimi istifadə olunurdu.

📌 *Türk dövlətlərinin idarə üsulunu Roma Respublikası ilə müqayisə edin.*

Qədim türklərdə xaqan seçkisi çox mürəkkəb və təntənəli bir mərasim idi. Xaqanlığa namizədi keçə üzərində əyləşdirirdilər. Alqış sədaları altında xidmətçilər doqquz dəfə onun ətrafında dövrə vurur, sonra ata mindirirdilər. Boğazına ipək parça dolayıb "boğmağa" başlayırdılar. Birdən düyünü boşaldıb onun neçə il xan olmaq istədiyini soruşurdular. Alınan cavabla xaqanın hakimiyyət müddəti müəyyənləşdirilirdi.

Haqqı Tanrıya bərabər tutulan qadın. Qədim türklərdə qadına böyük ehtiram göstərilirdi. Ailədə anaya xüsusi münasibət var idi. *Yurta** daxil olan oğul əvvəlcə anasına, yalnız bundan sonra atasına təzim edərdi. Türk qadınları Qərbi Avropa qadınlarına nisbətən ictimai həyatda daha fəal rol oynayırdılar. Onlar azad və müstəqil idilər. Hun qadınları at minər və döyüşlərdə iştirak edərdilər. Orxon kitabələrində türk qadınlarının doğma yurdu necə müdafiə etmələrindən danışılır. Döyüş zamanı qadının əsir düşməsi böyük həqarət sayılırdı. Ailədə qadının nüfuzu kifayət qədər yüksək idi. Vəzifə bölgüsündə də ana xəttinə, əsilnəcabətə xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Dövlət və ictimai işlərlə bərabər, türk qadınları təsərrüfatda da çalışırdılar. Onlar süd və qatıq məhsulları hazırlayıb, yun əyirib ip düzəldir, parça, *kilim** toxuyurdular. Lakin qadınların əsas işi uşaqlara tərbiyə vermək, onları çöl şəraitinə uyğun möhkəm, döyüşkən və iradəli gənclər kimi yetişdirmək idi. Türk uşaqları hələ kiçik yaşlarından oxla quş ovlayır, həddi-bülüğa çatanlar yarışlarda at çapmaq, ox atmaq məharətlərini, güc və çevikliklərini nümayiş etdirirdilər.

Köçəri türklərin yurtları

Türk xalqı yox olmasın deyə, azad xalq olsun deyə Tanrı atam İltəriş xanı, anam İlbilgə xatunu yüksəltmişdir. Xan atam 17 adamla əsarətdən xilas olub ətrafına çoxlu döyüşçü toplamışdır. Tanrı onlara güc verdiyinə görə xan atamın qoşunu qurd kimi qorxmaz olmuş, düşmən isə qoyun kimi ürək olmuşdur. Xandan məhrum olan xalqı, qul olmuş xalqı, nəsl parçalanmış türk xalqını xan atam ucaltıb, əvvəlki qüdrətini özünə qaytarmışdır.

VIII əsrdə Kül Tiginin şərəfinə yazılmış abidədən parça

📌 *Mənbə hansı xaqanlığın tarixindən bəhs edir?*

* **Yurt** – köçəri türklərin evi. Əsasən, dairəvi formalı olub, qalın çubuqlardan tikilərək üstünə keçə örtülürdü.

* **Kilim** – yun və pambıqdan toxunan zolaqlı, xovsuz palaz növü

Göytürklərdə qadın hüququ çox ciddi və sərt qanunlarla qorunurdu. Qadına qarşı zorakılıq ən ağır cinayətlərlə – üsyan, xəyanət, qətl, cilovlanmış atın oğurlanması ilə bir sıraya qoyulurdu. Dul qadınlar taleyin ümidinə buraxılırdı. Adət-ənənə həyat yoldaşını itirmiş qadının hüquqlarını qorumağı tələb edirdi.

🔗 *Qədim türk cəmiyyətində qadın hüququ necə qorunurdu?*

Xaqandan uca Tura. Qədim türklər qanuna *tura* deyirdilər. Ölkədə xaqan da daxil olmaqla hər kəsdən turaya riayət etmək tələb olunurdu. Ədalət, xeyirxahlıq, faydalılıq və düzlük turanın sabit əsaslarını təşkil edirdi.

Turaya qarşı çıxanlar ciddi cəzalandırılırdılar. İnsan həyatına qəsd edənlər, adam öldürənlər turaya görə edam olunurdular. Oğru və soyğunçular cinayət vaxtı yaxalandıqda edam cəzası alır və onların əmlakı müsadirə edilirdi. Əmin-amanlıq dövründə silah işlədənlər, xalqın namusuna təcavüz edənlər və fərarilər də edam cəzası alırdılar. Kiçik cinayətlər üçün on günlük həbs cəzası tətbiq edilirdi. Öldürülmüş insana görə intiqam almaq qadağan idi.

Hərbi cinayətlərə xaqanın başçılıq etdiyi ali dövlət məhkəməsində – *yarğuda* baxılırdı. Digər məhkəmə proseslərini isə xaqanın adından yarğanlar (qazılar) aparırdılar.

🔗 *Cəmiyyətin idarə olunmasında qanunların hansı rolu vardır?*

Türkü himayə edən ulu Tanrı. Qədim türklər müxtəlif inanclara sahib olsalar da, heç vaxt bütllərə səcdə etməmişlər. Ömrünü at belində keçirən bir xalqın atı sevməsi, ona sevgi ilə yanaşması isə təbii idi. Bəzi türk boyları hətta ata heykəl ucaldır, məzar tikirdilər.

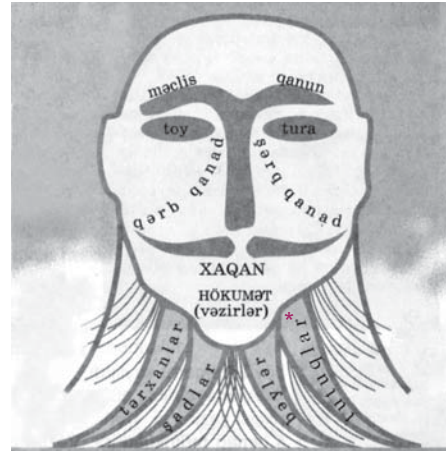
Türklər qartala da ehtiramla yanaşır, ona güc, hakimiyyət və bacarıq rəmzi kimi baxırdılar. Qurd isə gücün, çevikliyin və cəsarətin təcəssümü idi. Tarix boyu düşmənlər türk əsgərlərini qurda bənzətmiş, türklər özləri də bu bənzətməni qəbul etmişlər.

🔗 *Hansı heyvanlar türklərin həyatında əhəmiyyətli rol oynayırdı?*

Türklər Göy Tanrıya səcdə edirdilər. Günəş, Ay və ulduzlar Tanrı deyil, müqəddəs varlıqlar hesab olunurdu. Tanrı isə ulu qüdrət sahibi olub kainatın yaratıcısı, göy – asiman mahiyyəti daşıyırdı. Bizans tarixçisi Simokatta yazırdı ki, qədim türklər yalnız kainatın yaratıcısı hesab etdikləri və yeganə ulu qüdrət saydıqları Göy Tanrıya səcdə edirlər. Türklərin inancına görə, Göy Tanrı bitkilərə həyat, insanlara can bəxş edir. Xaqanı da türk xalqının başına o təyin edir, ona güc, qüdrət verir. Qədim türklər Göy Tanrını büt kimi kiçiltmir, ona məbəd tikmirdilər. Türklər Tanrıya böyük mənəvi dayaq kimi pərəstiş edirdilər. Bizanslılarla ittifaq bağlayarkən Avar xanı Tanrıya and içmişdi. “Tanrı” sözü indi də türk dilində işlənilir.

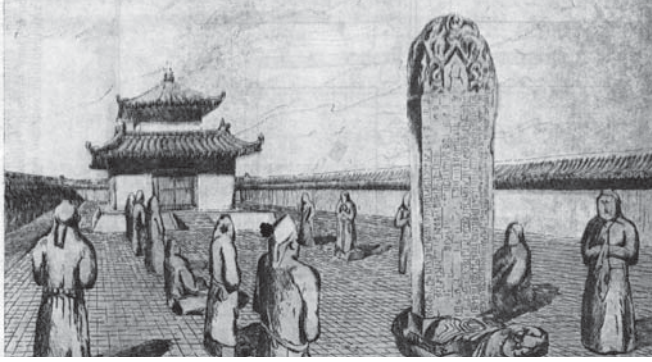
Əsilzadə türk qadının daş büstü

Türk dövlətlərində idarə sistemi

* **Tutuq** – tayfa bölüyünün başçısı və ya canişinlərə verilən rütbə

Kül Tiginin şərəfinə ucaldılmış abide

Türklərin inanc sistemində Atalar ayini (kultu) mühüm yer tuturdu. Onlar atalarına, eləcə də analarına dərin hörmət bəsləyirdilər. Ataların şərəfinə böyük məzarlar və heykəllər ucaldırdılar. Vəfat edənləri bütün qiymətli əşyaları, zinət şeyləri, hətta atları ilə birgə basdırırdılar. Məzarı açanların cəzası ölüm idi. Türklər əcdadlarının məzarlarını talan edən qonşu xalqlarla, məsələn, monqollar və çinlilərlə müharibə aparırdılar.

İslamaqədərki türklərin arasında Göy Tanrıdan başqa, digər dinlərə də sitayiş edənlər olmuşdur. Bəzən bu onların varlığına mənfi təsir etmiş, başqa xalqların arasında əriyib yox olmalarına səbəb olmuşdur. Yalnız islam dini türklərin qədim inamlarına və onların ruhuna uyğun gəlirdi. Bu da əsrlər boyu türklərin yaşayıb qüvvətlənmələrinə və milli kimliklərini qoruyub saxlamalarına kömək etmişdir.

Türk əyanı. Divar rəsmi

Hunların zamanında dövlət başçısı tanhu, onun arvadı isə yen-şih ləqəbini alardı. Sonralar onlara xaqan və xatun deyildi.

Xaqan öldəndən sonra böyük oğlu onun yerinə keçirdi. Lakin bu dəyişməz bir qanun deyildi. Əgər kiçik qardaş daha ləyaqətli olsaydı, atanın yerini o tutardı. Çünki türklərin əqidəsinə görə, Tanrı tərəfindən verilən hakimiyyət atadan bütün şahzadələrə keçirdi. Anası əcnəbi olan şahzadə xaqan ola bilməzdi.

Qədim türk dövrlərində ölkə hissə və ya qanada ayrılırdı. Bir qanad o birinə, məsələn, qərb şərqə tabe idi.

Cavad Heyətın "Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" əsərindən

❗ Mənbəyə görə, türk dövrlərində kim xaqan ola bilərdi?

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Qədim spartalılarla türklərin heyət tərzində hansı oxşarlıqlar var?
2. Tura hansı cinayətlərə görə ən ağır cəzanı nəzərdə tuturdu?
3. Qədim türklər nə üçün daha çox Göy Tanrıya səcdə edirdilər?
4. Mətn əsasında türk qadınlarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edin.
5. Qədim türklərin heyət tərzini və məişətini təsvir edin.

AÇAR SÖZLƏR

- ərəblər
- Kəbə
- Peyğəmbər
- Qurani-Kərim
- müsəlman
- xəlifə

İslam dininin meydana gəlməsi ərəb cəmiyyətində feodal münasibətlərinin yaranma prosesini xeyli sürətləndirdi. VII–VIII əsrlərdə ərəb işğalları nəticəsində yeni imperiya – Ərəb xilafəti yarandı. Bu, Asiya, Afrika və Avropanın bir sıra xalqlarının həyatında mühüm dönüş nöqtəsi oldu. İslam dini qısa zamanda geniş ərazilərə yayılaraq dünya dininə çevrildi.

İslamaqədərki ərəblərin həyatı. Ərəblərin ana yurdu Asiyanın cənub-qərbində yerləşən Ərəbistan yarımadasıdır. İndi olduğu kimi, keçmişdə də burada əhali dəniz sahillərində və səhraların kənarında yaşayırdı. Hələ qədim dövrlərdə bu ərazidə bir neçə iri ticarət məskəni yaranmışdı. Məkkə və Yəsrib şəhərləri onların arasında mühüm yer tuturdu. Bu şəhərlərdə ticarət və sənətkarlıq inkişaf edir, ətraf torpaqlarda isə əhali əkinçilik və bağıçılıqla məşğul olurdu. Oturaq ərəblərdən fərqli olaraq, “bədəvi” adlanan köçəri ərəblər səhralarda yaşayır və maldarlıqla məşğul olurdular. Dinc dövrdə onları ağsaqqallar idarə edirdi. Müharibə zamanı isə bədəvilər öz aralarından xüsusi başçılar – şeyxlər seçirdilər.

Ərəb bazarında

İslamaqədərki dövrdə Ərəbistanda müxtəlif dinlər, inanclar var idi. Xüsusilə büt-pərəstlik geniş yayılmışdı. Hər tayfa öz bütünə sityayış edirdi. Onlar Günəşi, Ayı və daşları ilahiləşdirir, etiqad etdikləri bütlərin şərəfinə məbədlər tikirdilər. Belə qədim büt-pərəst məbədlərindən biri Məkkədə yerləşirdi. “Kəbə” adlanan bu məbəddə bir çox ərəb tayfalarının bütləri saxlanılırdı. Buna görə də Kəbə ərəblərin əsas ziyarətghahına çevrilmişdi.

🔗 Daha hansı xalqlar Günəşə, Aya və başqa təbiət qüvvələrinə sityayış etmişlər?

VI əsrin sonlarında təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar ərəb cəmiyyətində dəyişikliklər baş verdi: qəbilə daxilində bərabərsizlik dərinləşir, böyük mal-qara sürülərinə sahib olan əyanlar formalaşır. Zəif qəbilələr güclü və varlı tayfaların tərkibinə daxil olurdular. Münbit torpaqlar uğrunda mübarizə getdikcə şiddətlənirdi. Məhz belə bir vaxtda İslam dini meydana gəldi.

İslam dini və Ərəb dövlətinin yaranması. İslam dininin banisi Məkkə sakini Məhəmməd (570–632) olmuşdur. Məhəmməd peyğəmbər əfsanəvi deyil, tarixi şəxsiyyətdir. O, 570-ci ildə Məkkədə doğulmuş, hələ uşaq ikən atası Abdullahı və anası Əminəni itirmişdi. Məhəmmədin tərbiyəsi ilə əvvəlcə babası, sonralar isə əmisi məşğul olmuşdu.

Gənc yaşlarından ticarətlə məşğul olmağa başlayan Məhəmməd həmkarları arasında vicdanlı və etibarlı bir tacir kimi məşhur idi. Bu, Xədicə adlı varlı, dul bir qadının diqqətini cəlb etmiş və o, Məhəmməddən ticarət işlərində ona yardım etməsini istəmişdi. Çox keçmədən onlar ailə qurmuşlar. 40 yaşında olarkən dini düşüncələr Məhəmmədin

həyatında daha çox yer tutmağa başlayır. Ona 610-cu ildə Allah tərəfindən ilk *vəhylər** göndərilir. O, islam dinini təbliğ edir. Məhəmməd peyğəmbər bu dini qəbul edənləri birləşməyə, vahid Allaha və onun elçisinə itaət etməyə çağırır. Onun bu çağırışına qoşulanları isə ərəbcə “müslüm”, yəni “Allaha itaət edən” adlandırdılar. “Müsləman” sözü də buradan əmələ gəlmişdir. Müsləmanların müqəddəs kitabı “Qurani-Kərim”dir.

* **Vəhy** – Allah tərəfindən peyğəmbərə verilən əmr

Məkkə əyanları yeni dinin Kəbəni nüfuzdan sala biləcəyindən qorxurdular. Buna görə də onlar Məhəmmədi əcdadların etiqladlarına xəyanətdə günahlandırır və təqib edirdilər. Vəziyyətin dözülməz şəkil aldığı görən Məhəmməd peyğəmbər 622-ci ildə öz tərəfdarları ilə Məkkədən Yəsribə köçməli olur. Müsləmanların “hicrət” (köçmə) adlandırdıqları bu hadisə ilə həm də islam təqviminin başlanğıcı qoyulurdu.

Yəsrib şəhəri Məhəmməd peyğəmbəri mehribanlıqla qarşılayır. Peyğəmbər islamın ibadət qaydalarını ilk dəfə burada elan etdiyindən ilk müsləman məscidi də bu şəhərdə tikilmişdir. Yəsrib islamın beşiyinə və “peyğəmbər şəhəri”nə çevrildi. Onu Mədinə adlandırdılar.

624-cü ildə müsləmanlar Bədr adlanan yerdə özlərindən xeyli çox olan düşmənlərinə qalib gəldilər. Bu hadisədən sonra müsləman icmasının gücü və nüfuzu daha sürətlə artmağa başladı.

630-cu ildə Məhəmməd Peyğəmbər tərəfdarlarının müşayiəti ilə heç bir müqavimətə rast gəlmədən Məkkəyə daxil oldu. Ərəb tayfalarının çoxu islam dinini qəbul etdilər. Kəbə bütlərdən təmizlənərək vahid Allahın baş məbədinə çevrildi. Məkkə isə bütün müsləmanların “müqəddəs şəhəri” oldu. Məhəmmədin Məkkəyə qayıtması ilə həm də tarixdə ilk Ərəb müsləman dövləti yarandı.

🔗 İslam təqvimini ilə ilk Ərəb dövləti neçənci ildə yaranmışdır?

Özünün başlıca vəzifəsini yerinə yetirən Peyğəmbər 632-ci ildə dünyasını dəyişdi. Onun işini xəlifələr (“müavinlər”) davam etdirdilər. Seçki yolu ilə hakimiyyətə gələn ilk dörd xəlifə müsləmanlar arasında böyük hörmətlə yad edilir və “düzgün yolla gedən”, “insafli” adını daşıyırdılar. Onların dövründə islam dünya dini səviyyəsinə qalxdı və möhkəmləndi.

🔗 İslam dini nə zaman dünya dini səviyyəsinə yüksəldi?

Məkkə. XVIII əsrə aid qravür

Ərəblərin zəfər yürüşü. Orta əsr miniatürü

632–661-ci illərdə Xilafəti idarə etmiş ilk xəlifələr

Əbu Bəkir

Ömər

Osman

Əli

Ərəb yürüşləri və Xilafətin yüksəlişi. Peyğəmbərin vəfatından az sonra müsəlmanlar bütün Ərəbistanı özlərinə tabe etdilər. Şimalda onların torpaqları İran və Bizans sərhədlərinə çatdı. Bu dövlətlər arasında uzun sürən müharibə yenidən qurtarmışdı. Onlar taqətdən düşmüş, xəzinələri boşalmışdı. Ərəb işğalları üçün şərait yaranmışdı.

🔍 Ərəb işğalları nə üçün Bizans və İran torpaqlarından başlandı?

İlk xəlifələrin dövründə ərəblər qonşu ölkələr üzərinə aramsız yürüşlərə başladılar. Yüngül atlı dəstələrdən ibarət ərəb qoşunu qısa müddətdə Suriya, Fələstin və Misiri fəth etdi. 651-ci ildə İranın – Sasanı imperiyasının işğalı başa çatdırıldı. Aralıq dənizində güclü hərbi donanma yaradan ərəblər Bizans üzərinə təzyiqli artırdılar. Konstantinopol qurudan və dənizdən mühasirəyə alındı. Lakin Bizans “yunan alovu”^{*} köməyi ilə ərəb donanmasını məğlub etdi və öz paytaxtını işğaldan qorudu.

Afrikanın şimalını ələ keçirən ərəblər 711-ci ildə Cəbəllütariq^{*} boğazından keçərək cənub-qərbi Avropaya daxil oldular. Burada vestqot ordusunu darmadağın etdilər. Dağlıq ölkə olan Asturiyadan başqa bütün Pireney yarımadası ərəblərin tabeliyinə keçdi. Bu, Avropanı vahiməyə saldı. Franklar bütün qüvvələrini cəmlədilər, Pireneyi aşırıb Qalliyaya daxil olan ərəblərin qarşısını kəsdilər. 732-ci ildə Puatye yaxınlığındakı döyüşdə məğlub olan ərəb ordusu geri çəkilməyə məcbur oldu.

Şərqdə Mərkəzi Asiyayı işğal edən ərəblər Hind vadisinə və Çin sərhədlərinə çatmışdılar. Lakin 751-ci ildə Talas çayı sahilində Çin qoşunlarını məğlub et-sələr də, daha şərqli doğru irəliləmədilər.

Beləliklə, VII əsrdə və VIII əsrin birinci yarısında qalibiyyətli müharibələr nəticəsində yeni imperiya – Ərəb xilafəti yarandı. Onun sərhədləri Atlantik okeanı sahil-lərindən Çin və Hindistana qədər uzanırdı.

Zəngin ölkələrin işğalı ərəblərin gündəlik həyatına və ictimai quruluşuna təsir etdi. Xəlifələrin əlinə böyük torpaq sahələri və sərvət keçdi. Onlar qohumlarını və yaxın adamlarını əyalətlərə canişin təyin edirdilər. Belə canişinlərə “əmir” deyilirdi. Əmir yerli əhalidən vergi toplayır və bu vergi hesabına həm məmurları, həm də əyalətdəki qoşunu saxlayırdı. Zaman keçdikcə xəlifədən böyük torpaq sahələri alan ərəb əyanları iri feodallara çevrildilər. Kəndlilər torpaqdan və sudan istifadə etdiklərinə görə müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Müsəlman olmayanlar isə torpaq vergisindən (*xərac*) başqa, həm də can vergisi (*cizyə*) ödəməli idilər.

* Yunan alovu – neftlə sönməmiş əhəngin qarışığından düzəldilən yandırıcı maddə

* Cəbəllütariq boğazı – ərəb sərkərdəsi Cəbəl əl-Tariqin adı ilə adlandırılıb.

Bizans hökmdarı İrakli 200 min nəfərlik qoşun topladı. Yaxın adamlarından birini bu qoşuna başçı təyin etdi. Yarmuk çayı sahilində iki düşmən üz-üzə gəldi. Allahın köməyi ilə müsəlmanlar onlardan 70 min nəfərini qırdılar; qalanları isə qaçdı. Yarmuk döyüşündə müsəlman qadınlar da vuruşurdular. Deyirlər ki, İrakli bu qanlı döyüş haqqında xəbər tutan kimi Antioxiyadan Konstantinopola yollanmışdı. O, sərhəd xəttini keçərkən demişdi: “Əlvida, Suriya! Bizim düşmənlərimiz üçün bu necə gözəl ölkədir!” Bu sözləri deyərkən İrakli Suriyanın gözəl otaqlarına işarə edirdi. Yarmuk ətrafında döyüş 15-ci ildə baş verdi.

Ərəb tarixçisi Belazuri (IX əsr) Suriyanın işğalı haqqında

🔍 Yarmuk döyüşü Miladi təqvimə ilə neçənci ildə baş verib?

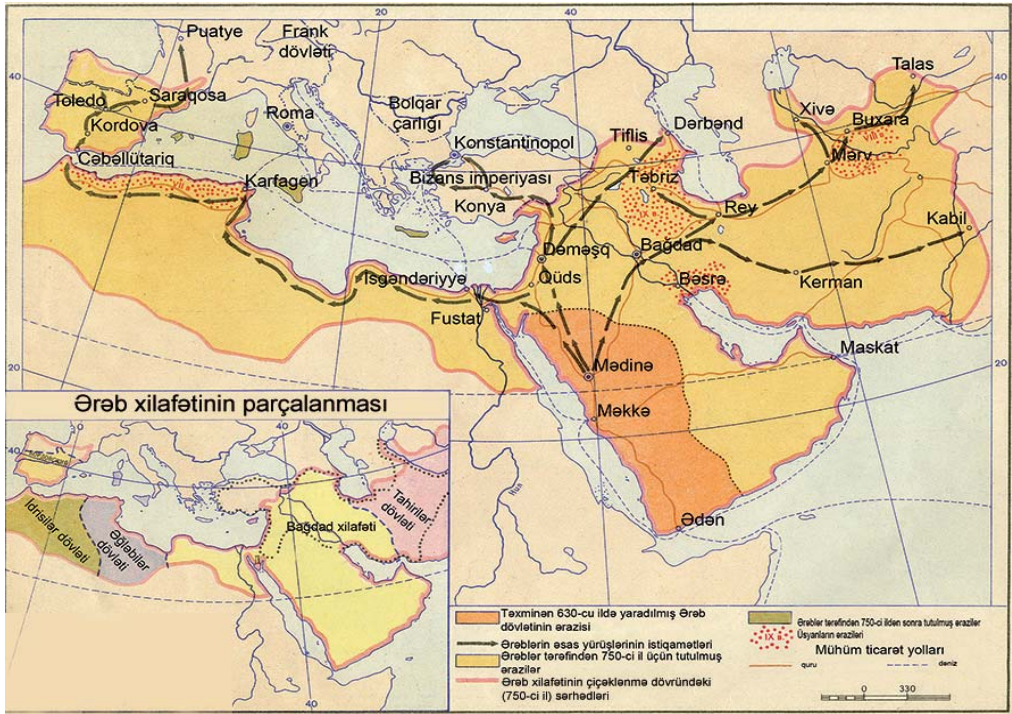
Ərəblərin Sasanı qalasına hücumu. Orta əsr miniatürü

Bağdad

Əməvilər dövründə (661–750) paytaxt Mədinədən Dəməşqə köçürülmüşdü. Xalqın Əməvilərə qarşı narazılığından istifadə edən Abbasilər 750-ci ildə onların əgalığına son qoydu. Paytaxt Bağdad şəhərinə köçürüldü. Bir milyona yaxın əhalisi olan Bağdad o dövrün ən böyük və zəngin şəhərlərindən idi. Şəhərdə gözəl məscidlər, mədrəsə və kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. “Dünya şəhəri” adlanan Bağdad gözəl binaları, nəhəng bazarları, bağ və fəvvarələri ilə görənləri valeh edirdi.

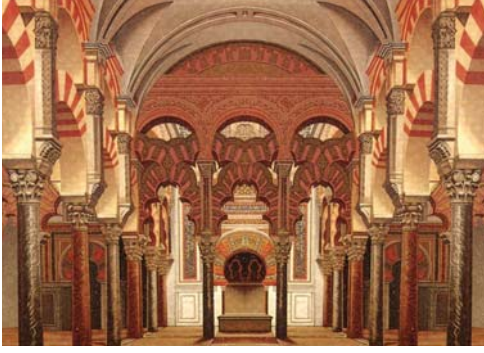

Ərəb xilafəti

Xilafətin tənəzzülü və süqutu. Ərəb əgalığına və feodal zülmünə qarşı Xilafətdə tez-tez xalq üsyanları baş verirdi. Bu üsyanlarda kəndlilər və şəhər yoxsulları ilə yanaşı, feodallar da iştirak edirdilər. Mərkəzi Asiyada *Müqənnə** üsyanı, Azərbaycanda isə Babəkin başçılığı ilə baş verən *xürrəmilər** hərəkatı Xilafəti daha çox sarsıtdı. Əyalət hakimləri də

- * *Müqənnə* – üzü örtülmüş, niqəblənmiş, kəfəne bürünmüş
- * *Xürrəm* – od, günəş, şad və başqa mənalarda izah olunur.

Kordova məscidi

mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır, müstəqilliyə can atırdılar.

Ərəb xilafətinin parçalanması İspaniyadan başladı. 756-cı ildə burada müstəqil Kordova xilafəti yarandı. IX əsrdə Misir, Mərkəzi Asiya, İran və Əfqanıstan Xilafətdən ayrıldı. Xəlifənin tabeliyində tək cə Ərəbistan və Mesopotamiya torpaqları qaldı. XI əsrin ortalarında səlcuq türkləri bu ərazilərə yürüş etməyə başladılar və 1055-ci ildə Bağdadı tutdular. Abbasi xəlifələri səlcuq sultanından asılı vəziyyətə düşdülər. Xəlifə yalnız dini hakimiyyətini saxlaya bildi.

Beləliklə, Ərəb xilafəti daxili çəkişmələr, iri feodalların güclənməsi və ayrı-ayrı xalqların azadlıq mübarizəsi nəticəsində dağıldı. XIII əsrin ortalarında Bağdadı tutan monqollar sonuncu Abbasi xəlifəsini taxtdan salıb Xilafətin varlığına son qoydular.

İspaniyada ərəb hakimiyyəti

Kordovanın hakimi III Əbdürrəhman siyasi baxımdan Abbasilərdən tamamilə ayrılmış, müstəqil bir dövlət qurmuşdu. Bu dövlət X əsrdə siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən Avropanın ən inkişaf etmiş dövləti sayıla bilər. Əhalinin müxtəlif etnik və dini tərkibi Kordova xilafətində dözümlülüyün bərqərar olmasına gətirib çıxardı. Bütün Avropa cəhəlt, qardaş qırğını, epidemiyalar, inkvizisiya caynağında inləyərəkən İspaniya ərəblərin hökmranlığı altında firavan, abad və parlaq inkişaf dövrünü yaşayırdı. Müsəlmanlarla yanaşı, qeyri-müsəlmanların da elm və mədəniyyətin inkişafında birgə iştirakı dövlətdə tamamilə fərqlənən orijinal mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxardı.

X əsrdə Kordova şəhərinin əhalisi beş yüz min nəfərə çatırdı. Halbuki həmin dövrdə Parisdə otuz səkkiz min adam yaşayırdı. Bu dövrdə şəhərdə yeddi yüz məscid, altmış min ev, yetmiş kitabxana (onların birində beş yüz min əlyazma kitab vardı), doqquz yüz hamam inşa edilmişdi. Onu da qeyd edək ki, Avropada ilk dəfə qaranlıq küçələri işıqlandırmaq üçün lampalar məhz bu şəhərdə asılmışdı.

Fəs, Kordova və Qərnət universitetləri Qərbdə elmi biliklərin yayılmasına böyük təsir göstərmişdi. Bu gün baş verən müsəbet irəliləyişlərin, bir çox elmlərin təməli məhz Kordovada qoyulmuşdu.

Ərəb islam dövlətini idarə etmişlər

Məhəmməd peyğəmbər

630–632

İlk xəlifələr

632–661

Əməvilər sülaləsi

661–750

Abbasilər sülaləsi

750–1258

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Ərəb xilafətinin dağılmasına hansı amillər səbəb oldu?
2. Müasir Asiyanın hansı dövlətləri VIII əsrdə Xilafətin tərkibində olmuşdur?
3. Hansı döyüşlərdən sonra ərəblərin Qərbi Avropaya və Şərqə doğru hücumları dayandı?
4. Ərəblərin birləşməsini sürətləndirən amilləri göstərin.

AÇAR SÖZLƏR

- “Xalqların böyük köçü”
- Xlodviq
- “Salik qanunları”
- Böyük Karl
- Huqo Kapet
- “Müqəddəs Roma imperiyası”
- “vikinqlər dövrü”

“Xalqların böyük köçü”. Dörd əsr (IV–VII) boyunca davam edən və Avropanın tarixinə “xalqların böyük köçü” dövrü kimi daxil olan bu mərhələ qitənin etnik, mədəni və siyasi mənzərəsini köklü şəkildə dəyişmişdi. Bu dövrdə antik sivilizasiya məhv edilmiş və yeni cəmiyyətlərin rüseymləri meydana çıxmışdı. “Xalqların böyük köçü”nün əsas səbəbləri sırasına barbar tayfalar daxilində əmlak və sosial bərabərsizliyin dərinləşməsi, şərqdən düzənlik köçərilərinin təzyiqi və II əsrdən başlayaraq Avrasiyada iqlimin kəskin dəyişməsi amilləri daxil idi.

🔗 “Xalqların böyük köçü”nün səbəbləri hansılardır?

🔗 “Xalqların böyük köçü”nün Avropanın tarixi inkişafında rolu nədən ibarət olmuşdur?

“Xalqların böyük köçü”ndə başlıca rol əvvəl germanlar və türk, daha sonra isə slavyan və fin-üqor tayfaları oynamışlar. Başlıca məşğuliyyətləri maldarlıq və ovçuluq olan german tayfaları eramızın ilk əsrlərində, əsasən, köçəri həyat tərzini sürürdülər. Ali hakimiyyət orqanı “tinq” adlanan xalq yığınağı idi. İldə bir dəfədən gec olmayaraq çağırılan tinqdə müharibə və sülh, xüsusilə ağır cinayət işləri, döyüşçü sıralarına qəbul olunma, qəbilə başçılarının seçilməsi məsələləri həll edilirdi.

🔗 Tinqdə hansı məsələlər həll olunurdu?

Eramızın II əsrinin ikinci yarısından başlayaraq germanlar ilk dəfə Roma imperiyasının müdafiə xəttini yarıb onun ərazilərini zəbt etməyə və burada məskən salmağa başladılar. Tədricən erkən orta əsrlərin başlanğıcında onlar burada özlərinin ilk dövlətlərini yaratdılar.

Müasir Avropa xalqlarının və dövlətlərinin əksəriyyətinin tarixi orta əsrlər dövründə başlamışdır. Avropa qitəsinin qərbi “xalqların böyük köçü” dövründə german tayfalarının yerləşdikləri əraziyə çevrilmişdi. Yaradılan barbar* krallıqları sonralar Avropanın qüdrətli dövlətlərinin ilkin təməlini təşkil etmişdi.

* **Barbarlar** – qədim yunanların və romalıların dil və mədəniyyətə onlara yad olan başqa tayfa və xalqlara verdikləri ad

German qəbilə üzvləri

...Svev tayfası bütün german tayfalarından ən böyüyü və döyüşkəndir... Lakin torpaq onlarda bölünməmişdir və xüsusi mülkiyyətdə deyildir və torpağı becərmək üçün onlar bir ildən artıq bir yerdə qala bilməzlər. ...Onların baxışlarına görə, yəhərdən istifadə edilməsi ən böyük rüsvayçılıq və qorxaqlıqdır...

Qay Yuli Sezar. “Qalliya müharibələri haqqında qeydlər”

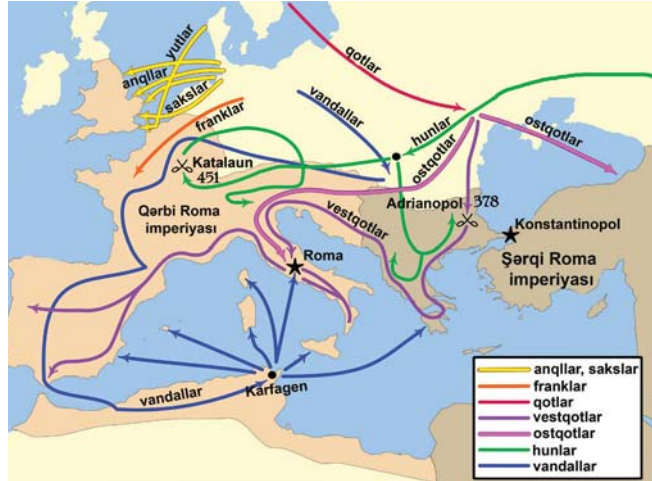
German tayfaları beş qrupa bölünür... torpağın daha çox məhsuldarlığına onun əhəng ilə gübrələnməsi yolu ilə nail olurlar.

Böyük Plini. “Təbii tarix”

V əsrin birinci yarısında vestqotlar Qalliyanın* cənub-qərbində, vandallar Şimali Afrikada öz krallıqlarını yaratmışdılar. 476-cı ildə imperatorun xidmətində olan german muzdlularının başçısı Odoakr Qərbi Roma imperatorunu taxtdan saldı və əsgərləri tərəfindən İtaliyanın hakimi elan olundu. **Türk tayfalarının Avropaya doğru sürətli hücumları burada Avropa Hun və Avar xaqanlıqlarının yaradılması ilə nəticələndi.** Slavyanlar və fin-üqorlar bu dövrdə öz dövlətlərini yarada bilmədilər.

* Qalliya – əsas hissəsini müasir Fransanın təşkil etdiyi Qərbi Avropanın tarixi bölgəsi

V əsrin əvvəllərində Roma legionları Britaniyanı tərk etdikdən sonra yerli əhali İrlandiya və Şotlandiyadan kelt tayfalarının hücumlarına məruz qaldıqları üçün german tayfalarından sakslar, anqlar, yutlar və frizləri ölkəyə dəvət etdilər. Britaniyada V əsrin ikinci yarısından VII əsrin əvvəlinə kimi anqlo-saksonların yeddi krallığı mövcud idi. Tayfa krallıqlarının erkən feodal dövlətlərinə çevrilməsi onların arasında ali kral titulu uğrunda mübarizə ilə müşayiət olunurdu.

“Xalqların böyük köçü”

❓ “Xalqların böyük köçü” zamanı yaranmış dövlətləri xəritədə göstərin. Nə üçün barbar tayfalarından bəziləri bu zaman öz dövlətlərini yarada bilmədilər?

Frank dövlətinin yaranması. Xlodviqin başçılığı ilə frankların bir hissəsi 486-cı ildə Suasson yaxınlığında baş verən döyüşdə Qalliyadakı keçmiş Roma canişininin qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdılar. Xlodviqin işğallarını asanlaşdıran başlıca amil yerli əhəlinin Roma hakimiyyətinə mənfi münasibəti ilə bağlı idi. Xlodviq yerli əhəlinin etiqad etdiyi xristianlıq dinini qəbul etdi. O daha sonra digər frank tayfalarını öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

Xlodviq

❓ Yerli əhali üzərində hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsində Xlodviqin hansı tədbiri mühüm rol oynadı?

Frankların ictimai quruluşunu öyrənmək üçün VI əsrin əvvəlində Xlodviqin göstərişi ilə latın dilində tərtib olunmuş və sonrakı krallar tərəfindən mətninə qismən əlavələr edilmiş “Salik qanunları” mühüm mənbədir.

Frank cəmiyyətinin təbəqələri

Bu dövrdə frankların təsərrüfatda əldə etdikləri uğurlar təkcə frank cəmiyyətinin daxili inkişafının nəticəsi deyil, həm də imperiya ərazisində rastlaşdıqları daha qabaqcıl üsulları əxz etmələri ilə bağlı idi. Təsərrüfatda qul əməyindən az istifadə olunurdu. VI–VII əsrlərdə frank cəmiyyətinin əksəriyyətini azad əhali təşkil edirdi.

Əvvəllər tayfa başçısı olan Xlodviq təcridən idarəçiliyin bütün funksiyalarını öz əlinə keçirmişdi. Mühum dövlət məsələlərini kral iri torpaq sahibləri ilə həll edirdi. Xlodviqdən başlayaraq frank kralları öz hakimiyyətlərini gücləndirmək üçün zəbt olunmuş iri torpaq sahələrini öz yaxınlarına və kilsəyə paylayırdılar. Həmçinin onların mülkiyyətinə qullar, yarıməsli və asılı əhali də verilir. Bunun nəticəsində güclənmiş iri torpaq sahibkarlarının separatçı səylərinə qarşı mübarizədə zəifləmiş kralların hakimiyyəti getdikcə formal xarakter almağa başlamışdı. Ölkə ayrı-ayrı müstəqil inzibati-siyasi ərazilərə bölünürdü.

İri feodalların güclənməsinin səbəbi nə idi?

VII əsrin sonlarında iri torpaq sahibi olan canişinlərdən biri bütün ölkə ərazisini öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə nail oldu. IX əsrdə Frank krallığında feodal quruluşunun əsasları qəti bərqərar oldu. VIII əsrin əvvəllərində iri torpaq sahibkarları və onlardan asılı olan kəndli təbəqələri formalaşdı. Karl Martell 732-ci ildə Puatye döyüşündə Qallianın cənubuna soxularaq Frank dövləti üçün ciddi təhlükə yaradan ərəb qoşunları üzərində qələbə qazandıqdan sonra hərbi islahat keçirdi. Qoşun, əsasən, feodal süvari dəstələrindən təşkil edilirdi. Onun varisi Gödək Pipin 751-ci ildə papanın razılığı ilə paytaxt Suassonda kral elan olundu.

Puatye döyüşünün əhəmiyyətini təhlil edin.

Böyük Karlin işğalları. Frank dövlətinin ən qüdrətli çağı Böyük Karlin (768–814) dövrünə təsadüf edir. O, İspaniyada ərəblərlə mübarizə apararaq kiçik bir ərazini ələ keçirdi və İtaliyaya uğurlu yürüş etdi.

Karl 30 il döyüşkən bütperəst saksılara qarşı ağır və amansız müharibələr aparmalı oldu. Güclü və çoxsaylı saks tayfalarının Frank dövlətinin tərkibinə qatılması ilə gələcəkdə alman dövlətinin və xalqının yaranması üçün zəmin yaratdı.

Frank krallığının ərazisinin genişlənməsi

“Salık qanunları”

1. Əgər kimsə kral qanunları əsasında məhkəməyə gəlməzsə, 15 solid* təşkil edən 600 denari* verməlidir.

2. Azad adamlardan biri evdən kənarda 2 denari məbləğində nə isə bir şey oğurlayırsa, 600 denari verməlidir. Əgər qul evdən kənarda 2 denari məbləğində oğurluq edərdisə, oğurlanmış əşyanı geri qaytarmalı və dəymiş zərəri ödəməlidir. Bundan əlavə, ona 120 qamçı zərbəsi vurulmalıdır.

* **Solid** latınca “bərk”, “möhkəm” mənasını verir. Roma və Bizansda dövrüyyədə olmuş qızıl pul vahidi (4,55 q)

* **Denari** latınca “onluq” mənasını verir. Romada Respublika dövründə kəsilmiş gümüş pul vahidi

Bir qədər sonra cənub slavyanlarının yardımını ilə Böyük Karl Avar xaqanlığını və Bavariya hersoqluğunu süquta uğratdı. Hakimiyyətinin sonlarında Frank dövlətinin ərazisi təqribən Qərbi Roma imperiyasının ərazisi qədər idi.

Karl papanın yardım haqqında müraciətdən istifadə edərək Romaya yürüş etdi. Papa III Leo bunun əvəzində onu 800-cü ildə imperator elan etməli oldu. Dövlətin paytaxtı Aahen şəhəri idi. Özünü Roma imperiyasının yeganə varisi hesab edən Bizans imperatoru 812-ci ilə kimi Böyük Karlın imperator hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi.

Böyük Karlın ölümündən sonra taxta çıxan varisi ali hakimiyyəti özündə saxlayaraq imperiyanı üç oğlunun idarəçiliyinə bölmüşdü. Ara müharibələri 843-cü ildə imperiyanın üç qardaş arasında Verdendə imzaladıqları müqavilə ilə rəsmən bölüşdürülməsi ilə nəticələndi.

❓ *Böyük Karlın imperator elan olunması üçün hansı şərait yaranmışdı?*

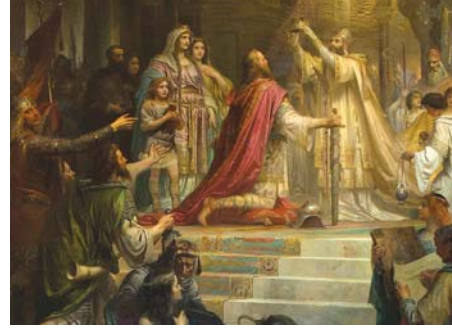
Qərbi Avropada feodal dağınıqlığı dövrü (IX–XI əsrlər). X əsrin sonlarında hakimiyyətə yeni sülalənin nümayəndəsi Huqo Kapetin gəlişindən sonra Paris Fransa krallığının daimi paytaxtı oldu. XII əsrin əvvəllərinə kimi kralların hakimiyyəti yalnız Parislə Orlean arasındakı ərazini əhatə edirdi. İri feodallar tam müstəqil idilər. Klassik feodal dövləti adlandırılan Fransada IX–XI əsrlərdə feodal münasibətlərinin formalaşması başa çatdı.

❓ *Fransada kral hakimiyyətinin xarakterik xüsusiyyətini müəyyən edin.*

İtaliyada siyasi pərakəndəlik hökm sürməkdə idi. Macarlar, ərəblər və almanlar İtaliyaya tez-tez basqınlar edir, onun ayrı-ayrı ərazilərini zəbt edirdilər. Frank işğalları ölkənin şimal və mərkəzi hissəsində feodal münasibətlərinin yaranmasını xeyli sürətləndirmişdi. Cənubi İtaliyada feodal münasibətlərinin formalaşması ölkənin şimal və mərkəzi hissəsindən bir əsr sonra – X əsrin sonlarında başa çatdı.

❓ *Nə üçün frank işğalları İtaliyanın şimal və mərkəzi hissəsində feodal münasibətlərinin yaranmasını sürətləndirdi?*

Almaniyada feodal münasibətlərinin formalaşması prosesi alman tayfalarının daxili inkişafının təkamülü yolu ilə baş verirdi. Macarların yürüşləri beş alman hersoqluğunun vahid krallıq halında birləşməsinə zəmin yaratdı. 919-cu ildə hakimiyyətə gələn I Henrix daxili müharibələrə son qoymaqla ölkədə sabitlik yaratdı. I Otto yerli feodal əyanları ilə mübarizədə çətin vəziyyətə düşmüş papanın çağırışı ilə Romaya gəldi və 962-ci ildə burada imperator elan olundu. Dövlətini isə “Müqəddəs Roma imperiyası” adlandırdı.

Karlın imperator elan olunması

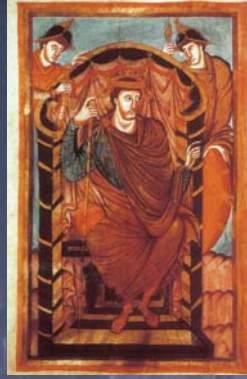
Frank imperiyasının bölüşdürülməsi

843-cü ildə Böyük Karlın üç nəvəsi: Daz Karl, Alman Lüdoviq və Lotar Verdendə Frank imperiyasının üç yerə bölünməsi haqqında müqavilə bağladılar. Bu bölüşdürmə nəticəsində sonralar imperiya ərazisində üç böyük krallıq – Fransa, İtaliya və Almaniya dövlətləri meydana gəldi.

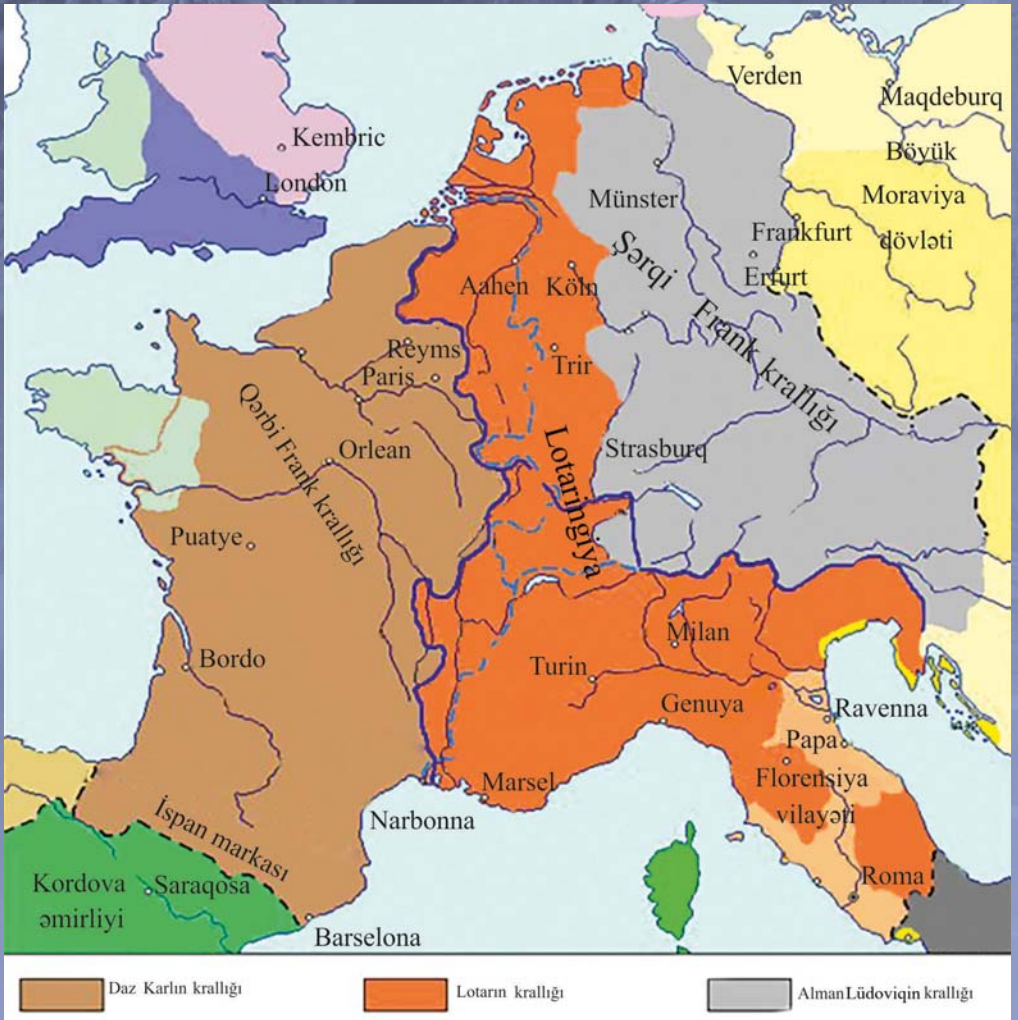
Daz Karl

Lotar

Alman Lüdoviç

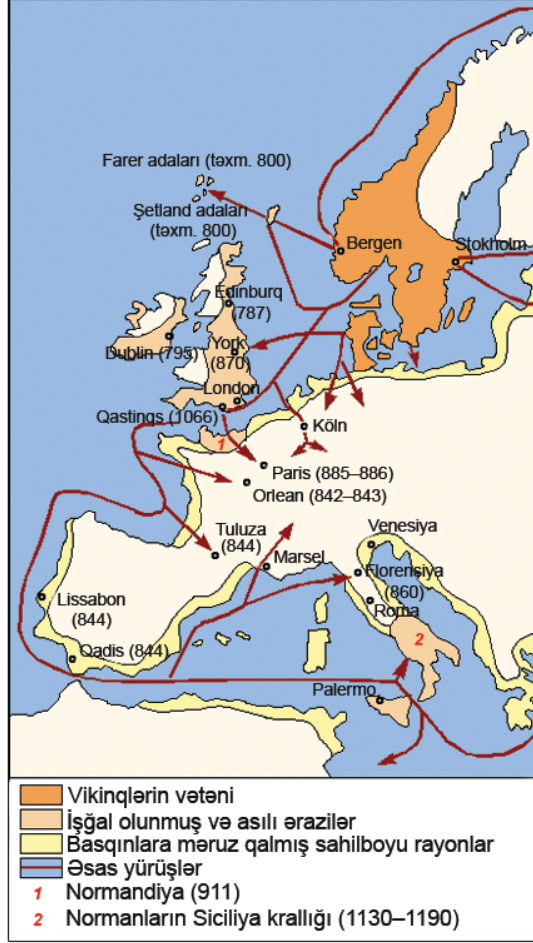
Frank imperiyasının bölünməsi

Almaniyada vahid dövlətin yaranmasının səbəb və nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirin.

829-cu ildə kral Ekbert bütün anqlosakson qraflıqlarını öz hakimiyyəti altında vahid erkən feodal dövlətdə birləşdirdi. Dövlətin yaranmasında həm feodallar, həm də sadə əhali maraqlı idi. VIII əsrin sonlarından etibarən İngiltərə normanların basqınlarına qarşı mübarizə aparırdı. X əsrin ikinci yarısında normanların ölkədən qovulması başa çatdı. XI əsrin ortalarında İngiltərədə feodal münasibətləri təşəkkül tapsa da, azad icmalar bir çox yerlərdə qalmaqda idi.

İngiltərədə vahid dövlətin yaranmasının səbəblərini sadalayın.

IX–XI əsrlər Şimali Avropanın tarixində “vikinqlər dövrü” adlandırılır. Bu zaman Skandinaviya tayfalarının geniş miqyasda yürüşləri təşkil edilir, yeni ərazilər kəşf olunur və məskunlaşdırılırdı. Beynəlxalq ticarət inkişaf edirdi. Avropanın qərbində onları normanlar (“şimal adamları”), Bizansda və Rusiyada varyaqlar (“anda sadıq adam”) adlandırırdılar. Norveç vikinqləri XI əsrin əvvəllərində Şimali Amerika sahillərinə getmiş və burada məskən salmışdılar.

Vikinqlərin yürüşləri

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. “Xalqların böyük köçü” hansı əsrləri əhatə edir? Xəritə üzərində ayrı-ayrı tayfaların bu dövrdə köçlərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirin.
2. Antik müəlliflərin german tayfaları haqqında verdiyi məlumatlardan hansı nəticəyə gəlmək olar? Faktları dəyərləndirin.
3. 843-cü ildə bağlanmış Verden müqaviləsinin yekunlarını təhlil edin.
4. Vikinqlər haqqında ətraflı məlumat toplayın və məruzə hazırlayın.
5. IX–XI əsrlərdə Qərbi Avropa və Azərbaycanda baş verən siyasi prosesləri müqayisə edin.

AÇAR SÖZLƏR

- Bizans
- “Yustinian məcəlləsi”
- “Nika” üsyanı
- slavyanlar
- slavyan dövlətləri
- Kiyev Rus dövləti
- Çexiya knyazlığı

Şərqi Roma imperiyasının müstəqil dövlət kimi formalaşmasında Roma imperatoru I Feodosinin 395-ci il qərarı həlledici rol oynadı. Avropa səlibçilərinin zərbələri altında XIII əsrin əvvəllərində bir müddət mövcudluğunu itirmiş imperiya yenidən bərpa olunaraq əvvəlki qüdrətini qaytarmağa çalışırdı.

“Xalqların böyük köçü”ndə iştirak edən slavyanlar yalnız bir neçə əsr sonra öz dövlətlərini yaratmağa başladılar.

Üç qitədə yerləşən dövlət. Bizanslılar öz dövlətlərini “Romeya (Roma) imperiyası” adlandırırdılar. Burada yunan əhalisi çoxluq təşkil etdiyinə görə Qərbi Avropada onu Yunan imperiyası kimi qəbul edirdilər. Paytaxt Konstantinopol əvvəllər *Vizanti** adlanmış məskənin yerində salınmışdı.

* **Vizanti** – qədim yunan şəhəri. Əfsanəvi hökmdar Bizansın adı ilə bağlıdır.

🔗 Bizans dövlətinin əsası hansı hadisə ilə qoyulmuşdur?

🔗 Bizans dövləti öz mövcudluğunu müvəqqəti olaraq nə vaxt itirmişdi? Bunun səbəbi nə idi?

Qərbi Roma imperiyasından fərqli olaraq, Bizans dövləti “xalqların böyük köçü” dövründə öz sərhədlərini müdafiə etməyi bacarmışdı. İmperiya əyalətləri daha əlverişli iqlim zonasında yerləşən məhsuldar torpaqları əhatə edirdi. VII əsrin ortalarına kimi Misir imperiyasının başlıca “taxıl anbarı” idi. Subtropik rayonlarda üzümçülük, bağçılıq, dağlıq ərəzilərdə maldarlıq yüksək inkişaf etmişdi. Feodal münasibətlərinin təşəkkül prosesini xeyli ləng gedirdi. VI əsrdə ipəkçilik təsərrüfatının əsası qoyuldu. Ölkə ərazisində zəngin faydalı qazıntılar (qızıl, gümüş, mis, dəmir), mərmər yataqları, neft mənbələri və s. var idi. Sənətkarlıq sahələri çoxşaxəli idi və yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Şəhərlərin əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən sənətkarlar həm müstəqil, həm də dövlət təsərrüfatlarında çalışırdılar. İmperiya ərazisi, xüsusilə onun paytaxtı mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşirdi. Qul əməyi XI–XII əsrlərə qədər qalmaqda idi.

Konstantinopol

🔗 Bizansın iqtisadi inkişafının səbəbləri hansılardır?

Bizansda imperator bütün xristian dünyasının yeganə qanuni hakimi sayılırdı. Əvvəllər imperator hakimiyyəti irsi xarakter daşıyırdı. Lakin sonralar imperatorlar hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək üçün onu öz qanuni varislərinə ötürüdü. Artıq XII–XIII əsrlərdə imperator mütləq hakimiyyətə malik idi.

Bizansın "qızıl əsri". İmperator Yustinianın (527–565) dövründə Şərqi Roma imperiyası qüdrətli çağlarını yaşayırdı. Onun dövründə inşa olunmuş Müqəddəs Sofiya məbədi Bizans imperiyasının "qızıl əsri"nin rəmzi hesab olunur.

Yustinian idarəçilik sistemini gücləndirdi. Belə ki o, iri torpaq sahibliyini zəiflətdi, mənşəcə əyan olmayan bəcarıqlı və sədaqətli şəxsləri yüksək dövlət vəzifələrinə təyin etdi. Onun dövründə qəbul olunan "Yustinian məcləsi" əsrlərlə Avropada Roma hüququnun əsas mənbəyi olaraq qaldı. Burada sosial və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, imperatorun bütün təbəələri qanun qarşısında bərabər idi.

İmperator Yustinian əyanlarla birlikdə

"Nika" üsyanı Konstantinopoldakı bu cıdır meydanında baş vermişdir.

? *Yustinianın daxili siyasət sahəsindəki tədbirlərinin ölkə üçün əhəmiyyəti nə idi?*

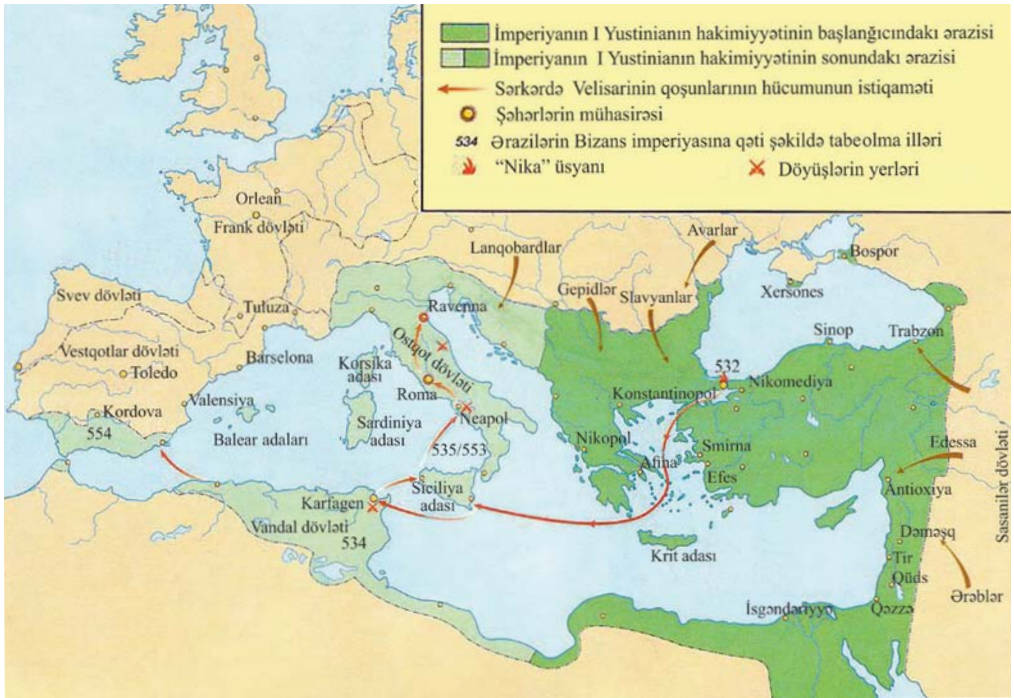
532-ci ildə vergilərin ağırlığı, hakimiyyətin təzyiqləri, imperatorun apardığı kilsə siyasətinə qarşı narazılıqlar Konstantinopol əhalisinin "Nika" ("qalib gəl!") üsyanına səbəb oldu. Üsyan amansızlıqla yatırıldı və 30 minə yaxın üsyançı öldürüldü.

Yustinian hər vasitə ilə Roma imperiyasının birliyini bərpa etməyə çalışırdı. O, işğalçılıq siyasətinə Şimali Afrikadakı Vandal krallığının işğalı ilə başladı. Daha sonra İtaliya və İspaniyada uğurlu müharibələr apardı. Eyni zamanda şərq sərhədlərində Sasaniylərlə müharibələri davam etdirən imperator geniş əraziləri zəbt etdi. Lakin bu işğalçı müharibələr böyük vəsait və canlı qüvvə tələb etdiyi üçün uzun sürmədi.

"Nika" üsyanı zamanı Yustinianın keçirdiyi müşavirə haqqında Bizans yazıçısı Qeysəriyyəli Prokopinin xatirələri

Bu arada çarın yanında müşavirə gədirdi: yaxşı olanı hansıdır – burada qalmaq və ya gəmilərdə qaçmaq? Hər bir fikir haqqında çox danışıldı. Nəhayət, çarıca Feodora dedi: "Fikirimcə, indiki vəziyyətdə qaçmaq xilasa aparsa belə, bizim üçün sərfəli deyil. Dünyaya gələn hər kəs ölməlidir, lakin bir dəfə hökmranlıq etmiş kəsin sərgərdan dolaşması dözülməzdir. Beləliklə, hökmdar! Əgər qaçmaq istəyirsənsə, bu, çətin deyil. Bizim çoxlu pulumuz var; bu dəniz, bu da gəmilər. Lakin sən xilas olduqdan sonra çalış ki, nə vaxtsa ölümü belə xilas olmaqdan üstün tutmayasan..."

! *Verilmiş mənbəni təhlil edin.*

Bizans imperiyası Yustinianın hakimiyyəti dövründə (527–565)

Slavyan və türk tayfalarının basqınları Yustinianı güzeştə getməyə məcbur etdi. Belə ki o həmin tayfaların təzyiqləri altında onların Balkan yarımadasının şimalında məskunlaşmasına razılıq verməli oldu. VI əsrin ortalarından etibarən slavyanların imperiya ərazisində yerləşməsi Bizansda quldarlıq qaydalarının feodal qaydaları ilə əvəz olunması prosesini sürətləndirdi.

Yustinianın işğallarını xəritədə göstərin.

İmperyanın tənəzzülü. Yustinianın ölümündən sonra hakimiyyətə gələn varisi boşalmış xəzinə, müflisləşmiş əhali, sarsıdılmış ordu ilə bir neçə düşmənin əhatəsində aciz qaldı. Nəticədə İspaniya və İtaliyada zəbt edilmiş ərazilər itirildi. VII əsrin birinci yarısında imperiya şərqdən ərəblərin hücumlarına məruz qaldı. İmperiya özünün ən varlı əyaletləri olan Misir, Suriya, Şimali Mesopotamiya və Fələstini itirdi. Konstantinopol şəhəri bir neçə dəfə ərəb orduları tərəfindən mühasirəyə alındı. Həmin əsrin sonlarında isə yeni yaranmış Bulqar dövləti imperiya sərhədlərinə təhlükəli basqınlar etməyə başladı. Şərqi Roma imperiyası daha sonralar da dəfələrlə yadellilərin (macarlar, normanlar, səlcuqlar, səlibçilər, osmanlılar) basqınlarına məruz qaldı. Bu basqınlar imperyanın sərhədlərini dəyişirdi. Dövlətin ərazisinin zəifləyən ordu ilə müdafiə olunması çətinləşdikcə diplomatik bacarıqları onun başlıca ümid yeri idi. Bizans diplomatları danışıqlar aparmaq, ittifaqlar bağlamaq, düşmənlərini qarşı-qarşıya qoymaqda xeyli mahir idilər. Müəyyən dövrlərdə yenidən güclənməsinə baxmayaraq, XII əsrin sonlarından etibarən imperatorlar dövlətin artıq əvvəlki qüdrətinin bərpasına deyil, qismən qalmış təsirini saxlamağa çalışırdılar.

Yustinianın sonrakı Bizansın vəziyyətini təhlil edin.

Slavyan dövlətlərinin yaranması. Slavyan tayfaları VI–VII əsrlərdə qərbdə Elba və Oder çaylarından başlamış şərqdə Mərkəzi və Şərqi Avropa ərazisində yaşayırdılar. Qərbdə slavyanların qonşuları almanlar və keltlər; şimalda və şimal-şərqdə baltlar və fin-üqor tayfaları; şərqdə bulqarlar və xəzərlər; cənubda yunanlar idilər.

Slavyanlar haqqında ilk yazılı məlumatları VI əsrin ortalarına aid Bizans mənbələri verir. Slavyanlar, əsasən, əkinçiliklə, maldarlıqla, ovçuluqla və balıqçılıqla məşğul olurdular. Ev sənətkarlığı da inkişaf etmişdi. Müharibələrdə ələ keçirilən əsirlərdən təsərrüfatda qul kimi istifadə olunurdu. Ancaq slavyan tayfaları bir-birlərini qula çevirmirdilər.

Tayfa ittifaqlarına idarəetməni və hərbi vəzifələri yerinə yetirən və drujinaya arxalanan knyazlar başçılıq edirdilər. Slavyan drujinasının döyüşçüsü Mühüm məsələlər vəçə adlanan xalq yığıncağında müzakirə olunur və müvafiq qərarlar qəbul edilirdi. Dövlətlərini yaradan ərəfədə slavyanlar qonşuluq icması halında yaşayırdılar. Hər bir ailənin icma tarlasında əkinə yararlı torpaq sahəsi var idi. Slavyanlar bütperəst idilər və onlarda totem inancları geniş yayılmışdı. VI–VII əsrlərdə slavyanlar qərb, şərq, şimal və cənub istiqamətlərində hərəkət edərək yeni ərazilərdə məskunlaşdılar. Bunun nəticəsində, slavyanların üç qrupu formalaşdı: qərbi, şərq və cənubi slavyanlar.

Slavyanların üç qrupda formalaşması müasir slavyanların həyatında nə kimi rol oynadı?

Qərb slavyanlarının yaratdığı **Samo dövləti** ilk slavyan dövləti hesab olunur. VII əsrin birinci yarısında meydana gələn bu dövlət indiki Çexiya və Avstriya ərazilərinin bir hissəsini əhatə edirdi. O, cəmi 30 ilə yaxın bir müddətdə mövcud olmuş və sonda avarlar tərəfindən süquta uğradılmışdır.

Slavyanların qüdrətli dövləti isə IX əsrin əvvəllərində yaradılan **Moraviya knyazlığı** idi. IX əsrin ikinci yarısında Knyaz **Svyatopolk** dövlətin ərazisini xeyli genişləndirməyə müvəffəq oldu.

X əsrin əvvəllərində macarların zərbələri altında süquta uğramış bu dövlət bütün slavyan dünyasının mədəni inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Slavyanlar və onların qonşuları VII–VIII əsrlərdə

Slavyanların mədəni inkişafına təsir göstərmiş bu dövlət gələcək slavyan dövlətçilik ənənələrində öz əksini necə tapdı?

882-ci ildə Novqorodun varyaq əsilli knyazı **Oleqin** Kiyevi ələ keçirməsi ilə **Qədim Rus dövlətinin əsası qoyuldu**. Bu dövləti həmçinin paytaxtının adı ilə **Kiyev Rus dövləti** də adlandırırdılar. Dövlətin əhalisinin əsas hissəsini şərq *slavyanları və fin-uqor tayfaları* təşkil edirdi. O, Bizans imperiyasına və Xəzər xaqanlığına qarşı müharibələr aparırdı. IX–XI əsrlərdə rusların hərbi dəstələri Azərbaycanın Xəzərsahili ərazilərinə qərətçi basqınlar edirdilər.

Knyaz **Vladimir** öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün təkallahılığa əsaslanan yeni dinin qəbul edilməsinə çalışırdı. O bu məqsədlə bir neçə dini etiqadla tanış olduqdan sonra Bizansın xristian kilsəsinin etiqadını qəbul etmək qərarına gəldi. 988-ci ildə bütpərəst Qədim Rus dövləti xristian dövlətinə çevrildi. XI əsrin birinci yarısında knyaz **Yaroslav Mudrının** hakimiyyəti illərində Qədim Rus dövləti özünün ən qüdrətli dövrünü yaşamışdır. XII əsrin ikinci rübündən etibarən Qədim Rus dövləti müstəqil knyazlıqlara parçalandı.

Ruslar xristianlığı qəbul edir.

👉 *Kiyev Rus dövlətinin yaranmasının Şərq slavyanlarının tarixindəki rolu nədən ibarətdir?*

👉 *Sizcə, Knyaz Vladimirin xristianlığı qəbul etməkdə məqsədi nə ola bilərdi?*

X əsrin əvvəllərində bir neçə çex knyazı macarların hücumlarını uğurla dəf edərək müstəqil **Çexiya knyazlığının** əsasını qoydu. 1086-cı ildə Çexiya knyazı kral titulu qəbul etdi. XI əsrin sonlarında Çexiya Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibinə daxil edildi. X əsrin ortalarında **Polşa knyazlığı** yaradıldı. X əsrin sonu – XI əsrin əvvəllərində Polşa knyazları Kiyev Rus dövlətinin ərazilərindən bir hissəni ələ keçirdilər. 1025-ci ildə knyaz **Cəsur Boleslav** paytaxt **Qnezno** şəhərində kral elan olundu.

👉 *Çexiya knyazlığının digər slavyan dövlətlərindən fərqi nə idi?*

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Bizans və Qərbi Roma imperiyalarını bir-birindən fərqləndirin. Nə üçün Bizans Qərbi Romaya nisbətən daha uzunömürlü ola bildi?*
2. *VI–VII əsrlərdə baş vermiş siyasi dəyişikliklərin Bizans imperiyasının sosial-iqtisadi həyatına təsirini şərh edin.*
3. *XI əsrdə Çexiya və Polşa dövlətlərinin tarixlərində baş vermiş oxşar hadisəni müəyyən edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- Bilik evi
- Əl-Biruni
- Paytaxt xəbərləri
- Orxon-Yenisey abidələri
- universitet
- Bizans memarlığı

Antik mədəniyyət süquta uğradıqdan sonra onun yerini orta əsrlər mədəniyyəti əvəz etdi. Erkən orta əsrlərdə Qərbdə mədəniyyət tənəzzül etdiyi halda, Şərqdə islam sivilizasiyası təşəkkül tapdı, elm və mədəniyyət çiçəklənməyə başladı.

Elm və təhsil. Ərəblər böyük ərazilər fəth etdikdən sonra orada yaşayan xalqların mədəniyyətindən bəhrələnərək zəngin islam mədəniyyətini yaratdılar. Ümumi dil – ərəb dili bir çox xalqlara bir-birlərinin mədəni nailiyyətləri ilə tanış olmaq imkanı vermişdi. Antik dövr mütəfəkkirlərinin əsərləri ərəb dilinə tərcümə olunmuş və geniş yayılmışdı. **805-ci ildə Bağdadda yaradılmış “Bilik evi”ndə müxtəlif dillərdə əlyazmalar saxlanılırdı.** O dövrün məşhur elm mərkəzlərindən biri də Kordova xilafətində fəaliyyət göstərirdi. Buradakı təhsil ocaqlarına nəinki müsəlman dünyasından, hətta xristian ölkələrindən də bilik əldə etmək məqsədilə gənclər gəlirdi.

🔗 *Antik dövr mədəniyyətinin dövrümüzə gəlib çatmasında islam sivilizasiyası hansı rolunu oynamışdı?*

🔗 *Siz “Bilik evi”ni necə təsəvvür edirsiniz?*

Xilafətdə üç tip məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblər **mollaxanalar** adlanırdı. Burada şagirdlərə “Quran” və şəriətin əsasları öyrədilir, müxtəlif elmlərə dair ilkin biliklər verilir. Varlı adamların uşaqları evdə təhsil alırdılar. Şəhərlərdə ali məktəblər – mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Mədrəsələrdə ilahiyyat, məntiq, şərq dilləri, riyaziyyat və təbiət elmləri öyrədilirdi. Tədris ərəb dilində aparılırdı. Ən məşhur mədrəsələr Məkkə, Qahirə, Səmərqənd və Bağdadda yerləşirdi. Kordovada xüsusi musiqi məktəbi açılmışdı. İstedadlı azərbaycanlı gənclər də ali təhsil almaq üçün bu şəhərlərə gedirdilər. Görkəmli Azərbaycan şairi Xətib Təbrizi 40 il Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində dərs demişdir. Xilafətdə riyaziyyat, *astrologiya**, tarix, coğrafiya və s. elmlər inkişaf etmişdi. VIII–IX əsrlərdə qədim yunan, hind və fars alimlərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə etmək üçün iri şəhərlərdə “Hikmət evi” adlanan xüsusi mərkəzlər yaradılmışdı.

🔗 *Xilafətdə elm və təhsilin inkişafının islam dini ilə bağlılığını təhlil edin. İslam dini təhsilin inkişafına hansı yeniliklər gətirdi?*

Mədrəsədə dərs zamanı

* **Astrologiya** – göy cisimləri və onların hərəkəti ilə insanların xarakter və sosial əlaqələrini müəyyənləşdirən, təxmin edən və sistemləşdirən ənənə və inancların adı

Mədəniyyət və ticarət mərkəzləri olan iri şəhərlərdə məşhur alimlər yaşayırdı. Avropada Avisenna kimi tanınan İbn Sina tibbə dair 100-ə yaxın əsər yazmışdır. Onun hazırladığı “Tibb ensiklopediyası” bütün dünyada şöhrət qazanmışdır.

Aristoteldən sonra elmlərin təsnifatını verən ikinci alim Məhəmməd əl-Fərabî olmuşdur. O, tarixdə “ikinci müəllim” adına layiq görülmüşdür.

Dünyada ilk qlobusun düzəldilməsi Əbu Reyhan əl-Biruninin adı ilə bağlıdır. Biruni ilk dəfə Yerın Günəş ətrafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdür.

Türk xalqlarına məxsus ən mühüm yazılı mənbələr V–X əsrləri əhatə edən və daşlar üzərində yazılmış Orxon-Yenisey abidələridir. Bu abidələr haqqında ilk dəfə XII əsr müəllifi Əlaəddin Ata Məlikin əsərində bəhs edilmişdir. Şimal müharibəsi zamanı ruslara əsir düşən İsveç zabiti Filipp Stralenberq Sibirin Tobol əyalətində sürgündə olarkən yerli çuvaş, yakut və tatarların qəbirüstü yazılarının üzünü köçürmüş və sonralar Avropaya aparmışdır. Türk yazılarını ilk dəfə danimarkalı alim Vilhelm Tomsen oxumuşdur. Ondən sonra isə həmin yazıları rus alimi Radlov və başqaları araşdırmışlar.

İbn Sina

Əl-Biruni

❗ Sızca, nə üçün türk yazılarının nümunələri Rusiyanın ərazisində aşkar olunmuşdu?

Orxon-Yenisey abidəsi

Orxon-Yenisey abidələrinin çoxu 38 hərfdən ibarət Göytürk əlifbası ilə yazılmışdır. Hərflər sağdan sola və yuxarıdan aşağı yazılırdı.

VI əsrə qədərki türklərin özünəməxsus təqvimləri var idi. Vaxtı yalnız otların rəngi ilə müəyyən edirdilər. VIII əsrdə türklər “Heyvan təqvimi”ni qəbul etdilər. Bu təqvimə görə hər il ayrı-ayrı heyvan adını (it, qoyun, ilan və s.) daşıyır, on iki ildən bir təkrar olunurdu. Türklər həm də “canlı xronologiya”dan istifadə edirdilər. Məsələn, “Kül Tiginin 26 yaşı olduqda biz qırğızların üzərinə yürüş etdik”, yaxud “Kül Tiginin bu vuruşmada 30 yaşı vardı” və s.

Orta əsrlərdə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişafı islam dini və ərəb dilinin yayılması ilə sıx bağlı idi. Mərkəzi Asiyanın Ürgənc, Mərv, Buxara, Xarəzm şəhərləri türklərin əsas elm mərkəzləri idi. Mərv şəhərində 10 böyük kitabxana var idi.

Vilhelm Tomsen

Vasili Radlov

❗ Mərv şəhəri indi hansı ölkənin ərazisindədir?

Qədim türklərdə yad mədəniyyətlərə münasibət müxtəlif olub. Müdrik Tonyukuk, tarixçi və yazıçı Yolluqtəkin, həmçinin digər Göytürk ziyalıları Çinin mədəni təsiri altına düşməkdən ehtiyat edirdilər. Maraqlıdır ki, Tonyukuk Çində təhsil almasını, Çin mədəniyyətinin təsiri altında tərbiyə olunmasını

etiraf etsə də, ona qarşı çıxırdı. Başqa sözlə, təkçə dövlətlər deyil, həm də mədəniyyətlər arasında mübarizə gedirdi.

❓ Qədim türk ziyalılarının Çin mədəni irsinin təsiri altına düşməsindən ehtiyat etmələrinin səbəbini nədə görürsünüz?

Hələ e.ə. II əsrdə Çində ixtira olunmuş kağız istehsalı sonralar Erken Orta əsrlərdə ərəblərin vasitəsilə Avropaya yayılmışdır. **VIII əsrdə Pekində “Paytaxt xəbərləri” adlı gündəlik qəzet nəşr olunurdu.** Bu qəzetdə imperatorun fərmanları və digər mühüm məlumatlar dərc edilirdi. XI əsrdə yağma şriftin köməyi ilə kitab çapının əsası qoyulmuşdu, lakin heroqliflər çox olduğundan bu üsul səmərə verməmişdi. VII əsrdə Çində “Alimlər palatası”nın yaradılması burada elmi biliklərin yüksək inkişafından xəbər verir.

❓ Çində ixtira olunmuş hansı yenilikləri tanıyırsınız?

Çində təhsilə çox böyük diqqət yetirirdilər. Təkçə paytaxtda 8 müxtəlif məktəb var idi. Əsas təhsil ocaqları dövlət məktəbləri deyil, xüsusi məktəblər sayılırdı. Xidmət pillələrində yüksəlmək üçün çətin imtahanlar vermək lazım gəlirdi. Məmur olmaq istəyən şəxs tarix və fəlsəfəni gözəl bilməli, rəsm çəkməyi, şeir yazmağı bacarmalı idi.

Təhsil sistemi təkmilləşdikcə Çində elm də inkişaf edirdi. Həkimlər müxtəlif bitkilərdən dərmanlar hazırlayıp, mürəkkəb cərahiyyə əməliyyatları aparırdılar. Burada Çin təbabətinin böyük uğurlarından biri çiçək xəstəliyinə qarşı peyvənd edilməsi idi.

❓ Çin təhsilindəki inkişafı elmi nailiyyətlərin nəticəsi kimi təhlil edib dəyərləndirin.

Qərbi Avropa ölkələrindən fərqli olaraq, Erken Orta əsrlərin başlanğıcında Bizans mədəniyyəti tənəzzülə uğramadı, əksinə, daha da inkişaf etdi. Ölkədə savadlı adamlar çox idi. Kilsə məktəbləri ilə yanaşı, xüsusi və dövlət məktəbləri də fəaliyyət göstərirdi.

IX əsrdə Konstantinopolda məşhur alim Lev Matematikin dərslərini ali məktəb bütün Avropada məşhur idi. Bu alim imperator sarayında su mühərriki ilə işləyən lift düzəltmişdi. VII əsrdə ixtira edilən “Yunan alovu” Bizans ordusunun qüdrətini xeyli artırırdı.

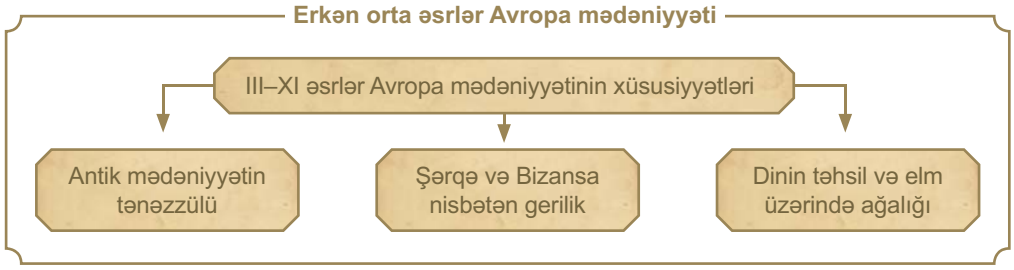
1045-ci ildə Avropanın mədəniyyət tarixində daha bir mühüm hadisə baş verdi – Bizans Universiteti açıldı. Bizansla müqayisədə Qərbi Avropada elm və təhsilin səviyyəsi yüksək deyildi. Ölkədə təhsil almış adam çox az idi, əsasən, kilsə xadimləri savadlı hesab olunur, yazıb-oxumağı bacarırdılar. Böyük Karlın yaratdığı Frank imperiyası savadlı məmurlara və hakimlərə böyük ehtiyac duyurdu. Buna görə də imperator təhsilə, elmə, mədəniyyətə xüsusi diqqət verirdi. Böyük Karl monastrlarda din xadimləri hazırlamaq üçün məktəblər açdırdı, Aahen şəhərində ədəbi dərnek – “Saray akademiyası” yaratdı.

Çində çap olunmuş ən qədim səhifə

Müqəddəs kitabların surətinin çıxarılması

Onun göstərişi ilə Aahen şəhərində saraylar, kilsələr tikilmişdi. Kilsə və monastırlarda müqəddəs kitabların üzü köçürülürdü. Mətnlər çox zaman quş lələyi ilə perqament üzərində yazılırdı. Böyük Karlın dövründə Frank imperiyasında baş verən yeniliklər tarixdə “Karolinq oyanışı” kimi səciyyələnir.

🔗 Nə üçün orta əsrlərdə Avropada, əsasən, din xadimləri savadlı olurdu?

Hind riyaziyyatçıları kəsrlərlə əməliyyatlar aparmağı, ədədin faizini almağı, fiqurun sahəsini və cismin həcmi hesablamaları bacarırdılar. V–VI əsrlərdə yaşamış məşhur alim Ariabhata π (pi) ədədini yüksək dəqiqliklə müəyyən etmişdir. Yerin öz oxu ətrafında fırlanması haqqında fikir söyləmiş, Günəş və Ay tutulmasına dair nəzəriyyə işləyib-hazırlamışdır. Hind astronomları deyirdilər ki, Yer kürə şəkillidir və onun çevrəsinin uzunluğu 48 min km-ə yaxındır. Hindlilər ulduzları bürc-lərə görə qruplaşdırmağı da bacarırdılar.

🔗 Hindistanda riyaziyyat və astronomiya elminin inkişafı ilə əlaqədar əlavə məlumatlar toplayın.

Hind həkimləri bədənin hərətinə, nəbzın vurmasına, dəri və ya dilin rənginə görə xəstəliyi müəyyən edirdilər. Onlar başa düşürdülər ki, xəstənin sağalmasında təmiz havanın, günəş işığının, bədən tərbiyəsinin və düzgün qidalanmanın rolu böyükdür. Həkimlər mürəkkəb cərrahiyyə əməliyyatları aparırdılar. O dövrdə 200-ə yaxın cərrahiyyə alətindən və ağrıkəsici dərmanlardan istifadə olunurdu.

Ulu məscid

Saray akademiyasının başçısı Alkuinin (IX əsr) qrammatika dərsliyindən

*Hərflər nədir? – Tarixin keşikçisi.
Söz nədir? – Ruhun dönüklüyü.
İnsan bənəyir nəyə? – Kürəyə.
Sözü nə yaradır? – Dil.
Dil nədir? – Havadan gələn bələ.
Hava nədir? – Qoruyandır həyatı.
Həyat nədir? – Xoşbəxtlər üçün
bir sevinc, bədbəxtlər üçün kədərdir – gözləməkdir ölümü.*

İncəsənət və memarlıq. Xilafət ölkələrində incəsənətin ən çox inkişaf etmiş növü memarlıq idi. Çünki islam dininin yayıldığı ilk dövrlərdə canlı varlıqların təsvirini çəkmək qadağan idi. Bu da rəssamlığın və heykəltəraşlığın inkişafına mane olurdu.

Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra məscid, minarə, mədrəsə və karvansaraların inşasına başladılar. Qəznəvi dövlətinin memarlığında Ulu məscid mühüm yer tutur.

🔗 Azərbaycanda orta əsrlərdə tikilmiş islam mədəniyyətinə aid abidələrdən hansıları sadalaya bilərsiniz?

Çinlilər kimi hind xalqı da qədimdən öz zəhmətsevərliyi ilə şöhrət qazanmışlar. Mahir hind sənətkarları gil, qızıl və gümüşdən göz oxşayan qablar hazırlayırdılar. Fil sümüyündən və ağacdan düzəldilən əşyalar qonşu ölkələrdə də yüksək qiymətləndirilirdi. İncə və zərif parçalar hind toxucularının məharətini nümayiş etdirirdi.

Bizansın memarlıq abidələri arasında xristian məbədləri üstünlük təşkil edirdi. Kilsə həm dünyanın kiçik modeli, həm də Allahın evi hesab olunurdu.

Kilsələr müqəddəs "İncil"dən süjetlər və ikonalarla bəzədilirdi. VI əsrdə Bizansda imperator Yustinianın əmri ilə "Müqəddəs Sofiya" məbədi tikilmişdi. Bu möhtəşəm abidə beş il ərzində 10 min adamın əməyi ilə başa gəlmişdi. Onu "Möcüzələr möcüzəsi" adlandırırlar.

Bu dövrdə həm Bizansda, həm də Qərbi Avropada "müqəddəslərin həyatı"ndan bəhs edən çoxlu əsərlər yayılmışdır. Etiqad və mərhəmət bu əsərlərin əsas ideyasını təşkil edirdi.

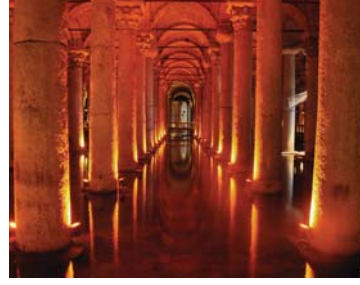

Müqəddəs Sofiya məbədi

Aahen kilsəsi

Yerə batan su anbarı

Su anbarının tikintisi imperator I Konstantinin hakimiyyəti dövründə (306–337-ci illər) başlamış və imperator I Yustinianın hakimiyyəti dövründə, 532-ci ildə başa çatdırılmışdır.

Burada quraqlıq və ya mühasirə halları üçün şəhərin su ehtiyatı saxlanırdı. Bu anbara su şəhərdən 20 km şimalda yerləşən meşədəki bulaqlardan su kəməri vasitəsilə gətirilirdi.

Su anbarından XVI əsrdə istifadə edilirdi. Topqapı sarayının bağının sulanması üçün su buradan götürülürdü. Lakin müsəlman türklər axar su mənbələrindən su götürməyə üstünlük verdiklərindən su anbarı istifadəsiz qalmış və baxımsızlıqdan tədricən unudulmuşdu.

Erkən orta əsrlərdə Qərbi Avropada inşa olunan memarlıq inciləri sırasında Böyük Karl imperiyasının paytaxtı Aahen şəhərində Baş kilsə xüsusi yer tuturdu.

SUAL VƏ TAPŞIQLAR

1. "Karolinq oyanışı" nədir? Onun tarixi əhəmiyyəti nədən ibarətdir?
2. Orxon-Yenisey abidələrinin türk xalqlarının tarixi üçün əhəmiyyətini dəyərləndirin.
3. "Qədim yazı növləri müasir əlifbaların əsasıdır" fikrinə münasibət bildirin.
4. Elm və təhsilin inkişafı insanların yaşayış tərzində nə kimi iz buraxdı? Bu iz müasir dövlətçiliyin formalaşmasında hansı təməl daşını qoydu? Dəyərləndirin.

KLASSİK ORTA ƏSRLƏR

Orta əsrlərin XI–XV əsrləri əhatə edən ikinci pilləsini çox zaman “Klassik Orta əsrlər” adlandırırlar. Bu da həmin dövrdə cəmiyyətdə baş verən mühüm dəyişikliklərlə, feodal qaydalarının daha da möhkəmlənməsi ilə bağlıdır. Bu dövrdə dünyanın ən uzun ömürlü imperiyası Bizans süqut etmiş, Asiyada yeni və qüdrətli imperiyalar – Səlcuq, Böyük Monqol, Osmanlı, Teymurilər və b. meydana çıxmışdı.

Klassik Orta əsrlərdə Avropada köhnə şəhərlər dirçəlir, yeniləri yaranırdı. Şəhərlə kənd, vilayətlərlə ölkələr arasında əmtəə mübadiləsi artır, natural təsərrüfat tədricən dağılırdı. Şəhərlərin artması və ticarətin inkişafı mərkəzləşmiş dövlətlərin təşəkkül tapmasına kömək edirdi. Fransada və İngiltərədə belə dövlətlər yarandı. Kral hakimiyyəti qüvvətləndi. Feodal dağınıqlığı dövründə Avropada yeganə mütəşəkkil qüvvə olmuş kilsənin dövlət işlərinə təsiri azaldı. Şəhərlərin artması və ölkələr arasında ticarətin inkişafı mədəniyyətin yüksəlişinə təkan verdi.

Konstantinopolun fəthi. 1453-cü il

AÇAR SÖZLƏR

- “Şərqi və Qərbi hökmdarı”
- Uclar
- “Ankara fəlakəti”
- “Qanunnamə”

Ərəb xilafətinin tənəzzülündən sonra Bizans və Qərbi Avropa dirçəlsə də, onların sevinci uzun sürmədi. Çünki Şərqi Avropaya doğru yeni yürüşlər başlamışdı.

“Şərqi və Qərbi hökmdarı”. X əsrin ikinci yarısında Türkiyədə Qınıq boyunun başçısı Səlcuq bəy tərəfindən oğuz tayfalarının ittifaqı yaradıldı. Bu ittifaqın nümayəndələri tarixə Səlcuq türkləri adı ilə daxil oldular. İslam dinini qəbul etmələri Türkiyədə onların nüfuzunu daha da artırdı.

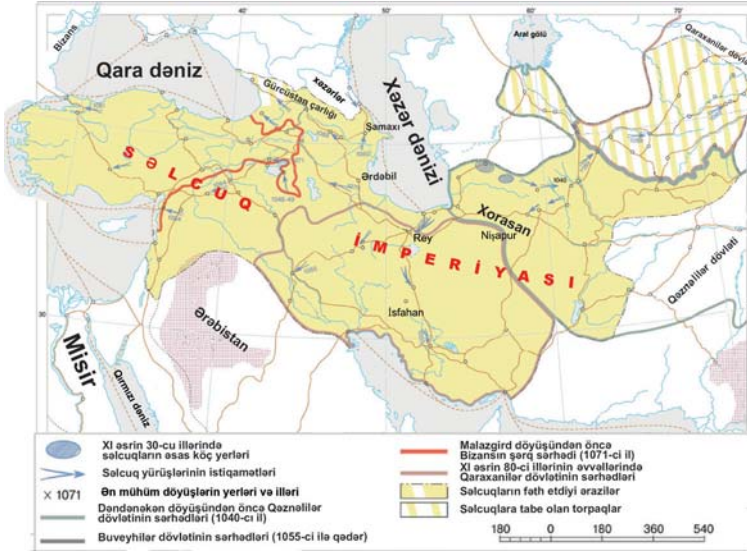
? *Nə üçün səlcuqların islam dinini qəbul etməsi Türkiyədə onların nüfuzunu artırdı?*

Səlcuq bəyin vəfatından sonra Qəznəvilərin hökmdarları səlcuqları sıxışdırmağa başladılar. Səlcuqların belə bir zamanda Səlcuq bəyin nəvəsi Toğrulun ətrafında birləşib yaratdıqları qüdrətli ordu Qəznəvilərin vəzirini aşağıdakı sözləri etiraf etməyə məcbur etdi: “Bu günə qədər biz çobanlarla üz-üzə dayanmışdıq, indi bizi çətin sınaqlar gözləyir, çünki artıq istiləçilərlə üz-üzə gəlmişik”.

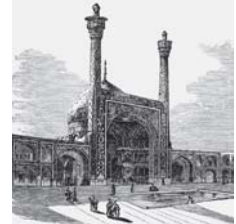
Səlcuq imperiyasının gerbi

! *Vəzirin sözlərinə münasibət bildirin.*

Səlcuq imperiyası

Paytaxtlar

NİŞAPUR
(1038–1043)

REY
(1043–1073)

İSFAHAN
(1073–1157)

1038-ci ildə səlcuqlar hücumu keçərək Xorasanı tutdular və böyük imperiyanın əsasını qoydular. Bununla barışmayan Qəznəli hökmdarı Sultan Məsud 1040-cı ildə Mərvə tərəf irəlilədi. Toğrul bəy rəqibini qabaqlayaraq Mərv şəhərini tutdu. Bununla da o, qəznəliləri şəhərdə yerləşən böyük qida ehtiyatları və su mənbələrindən məhrum etdi. Yaranmış vəziyyət Sultan Məsudu Dəndənəkən qalasına geri çəkilməyə məcbur etdi. Sultan Məsud özü də bilmədən onun üçün qurulmuş tələyə düşdü və burada Səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildi. Bundan sonra Toğrul bəy sultan titulu qəbul etdi.

İllər keçdikdən sonra Sultan I Toğrulun uğurları Bağdad xəlifəsi tərəfindən də tanındı. 1055-ci ildə I Toğrulun belinə şəxsən iki qılınc bağlayan xəlifə onu “Şərqi və Qərbi hökmdarı” elan etdi. Bu zamandan etibarən islam dünyasında siyasi hakimiyyət ərəb sülalələrindən oğuz türklərinin əlinə keçdi.

📌 *Sultan Toğrulun xəlifə tərəfindən tanınmasının Səlcuq dövləti üçün əhəmiyyətini izah edin.*

İmperianın çiçəklənməsi və süqutu. Şərqdə möhkəmlənmiş Səlcuqlar Qafqaz və Anadolu uğrunda Bizansla həlledici döyüşə hazırlaşmağa başladılar. Sultan Alp Arslan və imperator Roman Diogenin orduları 1071-ci ildə Malazgird yaxınlığında üz-üzə gəldilər. Ağır silahlı süvari dəstələrinə başçılıq edən Alp Arslanın bizanslıların sağ cinahına endirdiyi zərbə onları sarsıtdı. Yaranmış vəziyyəti qiymətləndirə bilməyən imperator öz ehtiyat qüvvələrini həmin istiqamətə yönəltdi. Bu zaman Səlcuqlar qəsdən geri çəkilməyə başladılar və düşmən ordusunun əsas qüvvələrini öz arxalarınca apararaq onları pusquda gizlənməmiş, yüngül silahlanmış süvarilərin zərbəsi altına yönəldilər. Həmin anda Roman Diogenin ordusunda olan, Bizansın tək Səlcuqların deyil, bütün türklərin düşməni olduğunu anlayan oğuz və peçeneqlər sultanın tərəfinə keçdilər. Hadisələrin bu cür gedişini görəndə Diogen ordusunda olan ermənilər döyüş meydanından qaçdılar.

Alp Arslan

📌 *Malazgird döyüşünün bu epizodunda “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının hansı ideyası öz əksini tapmışdır?*

Alp Arslan əsir götürülmüş Roman Diogen ilə ədalətli davranaraq onunla müqavilə imzaladı. Həmin müqavilənin şərtlərinə görə, Anadolunun böyük hissəsi Səlcuqların hakimiyyəti altına keçdi. Sultan I Məlikşahın zamanında yeni torpaqların fəthi başa çatdı. Suriya və Fələstin sultanlığı birləşdirildi.

İmperianı idarə etmək üçün inkişaf etmiş hakimiyyət sistemi tələb olunurdu. Onun formalaşması I Toğrulun dövründə başlamış, I Məlikşahın zamanında başa çatmışdı. Ərəb xilafəti və Qəznəlilər dövlətinin təcrübəsi əsasında qurulmuş bu sistem idarəetmənin ayrı-ayrı sahələri ilə məşğul olan divanlardan ibarət idi. Əyalətlərin canişinləri vəzifəsinə hakim sülalənin və ya yerli sülalələrin nümayəndələri təyin edilirdi. Mərkəzi hakimiyyətlə onların arasında yalnız vassal münasibətləri mövcud idi.

I Məlikşah ölkədə pul, ticarət və hərbi islahatlar keçirdi. Hərbi islahatın mahiyyəti “hər tayfadan bir dəstə” prinsipinin “hər mülkdən bir dəstə” prinsipi ilə əvəz olunması idi. Beləliklə, tayfa prinsipinə əsaslanan qeyri-nizami qoşundan nizami orduya keçid baş verdi.

Səlcuq ordusunun əsgərləri

📌 *Məlikşahın hərbi islahatı hansı sosial-iqtisadi münasibətlərin inkişafı ilə bağlı idi?*

Səlcuq imperiyasının sərhədlərini qoruyan döyüşçülərə *uc* adlanan şərti torpaq mülkiyyəti verilir. Buna uyğun olaraq, türk sərhəddilərini XI–XII əsrlərdə uc adlandırmağa başladılar.

Lakin I Məlikşah dövlətin mərkəzləşdirilməsini axıra qədər çatdırma bilmədi. Onun vəfatından sonra başlanan birinci səlib yürüşü (1096–1099) sultanlığa böyük zərbə vurdu. Onun varisləri imperiyanın birliyini var gücləri ilə qorumağa çalışsalar da, tarixin gedişini dəyişdirə bilmədilər. 1157-ci ildə Böyük Səlcuq imperiyası süqut etdi. İllər keçdi və onun qalıqları üzərində yeni türk imperiyası yarandı.

Yeni türk dövlətinin yaranması. Çingiz xanın Türkünə birinci yürüşündən qurtulmaq istəyən oğuzlar Anadoluya pənah gətirdilər. İllərlə davam edən səfalet və təqiblər onların mübarizə əzmini artırmışdı. XIII əsrin sonuna yaxın oğuzlar Anadoluda öz hakimiyyətlərini möhkəmlətdilər. **1299-cu ildə Qayı boyunun başçısı Osman bəy Konya sultanlığına zərbə vuraraq Osmanlı dövlətinin əsasını qoydu.** Hakimiyyəti ələ alan Osman bəy dərhal Bizans torpaqlarını zəbt etməyə başladı. 12 illik mühasirədən sonra o, Bursa şəhərini fəth etdi. Onun varisi Orxan Qazinin hakimiyyəti dövründə bu şəhər Osmanlıların paytaxtı oldu. Burada ilk Osmanlı sikkələri kəsildi. İzmit şəhəri isə Osmanlı donanmasının ilk beşiyi idi. Orxan Qazinin ən böyük nailiyyəti bizanslıları Anadoludan qovması hesab edilir. 1354-cü ildə osmanlılar Balıkanlara hücum üçün böyük əhəmiyyətə malik olan Gelibolu qalasını ələ keçirdilər.

? *Hansı dövlətin təcrübəsi Səlcuq dövlətinin formalaşmasına səbəb oldu? Osmanlı dövlətinin yaranmasında bu təcrübənin rolunu qiymətləndirin.*

Osmanlı sülaləsindən sultan titulu qəbul edən ilk hökmdar I Murad oldu. O, 1361-ci ildə Ədirnəni tutdu, bir ildən sonra şəhəri dövlətin paytaxtı elan etdi. Güclənmiş sultanlıq qısa müddət ərzində Bizansı, Bolqarıstanı və Serbiyanı özündən asılı vəziyyətə saldı.

1389-cü ildə Osmanlılarla serblər arasında Kosovo döyüşü baş verdi. Döyüş zamanı I Murad serb knyazlarından biri tərəfindən xaincəsinə öldürüldü. Lakin Osmanlılar sarsılmadı. I Muradın oğlu Bəyazid qətiyyət göstərərək həm sultanlığın taleyini, həm də döyüşün gedişini öz əlinə aldı. O dərhal özünü sultan elan etdi və düşməni darmadağın etdi. Bu döyüşdən sonra Serbiya Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. İldırım Bəyazidin ən yüksək nailiyyəti isə 1396-cı ildə baş vermiş Niqbolu döyüşü oldu. O bu döyüşdə macar, çex, polyak, fransız və başqa cəngavərlərdən ibarət nəhəng bir ordunu darmadağın etdi. Bu döyüş Bolqarıstanın fəthini başa çatdırdı.

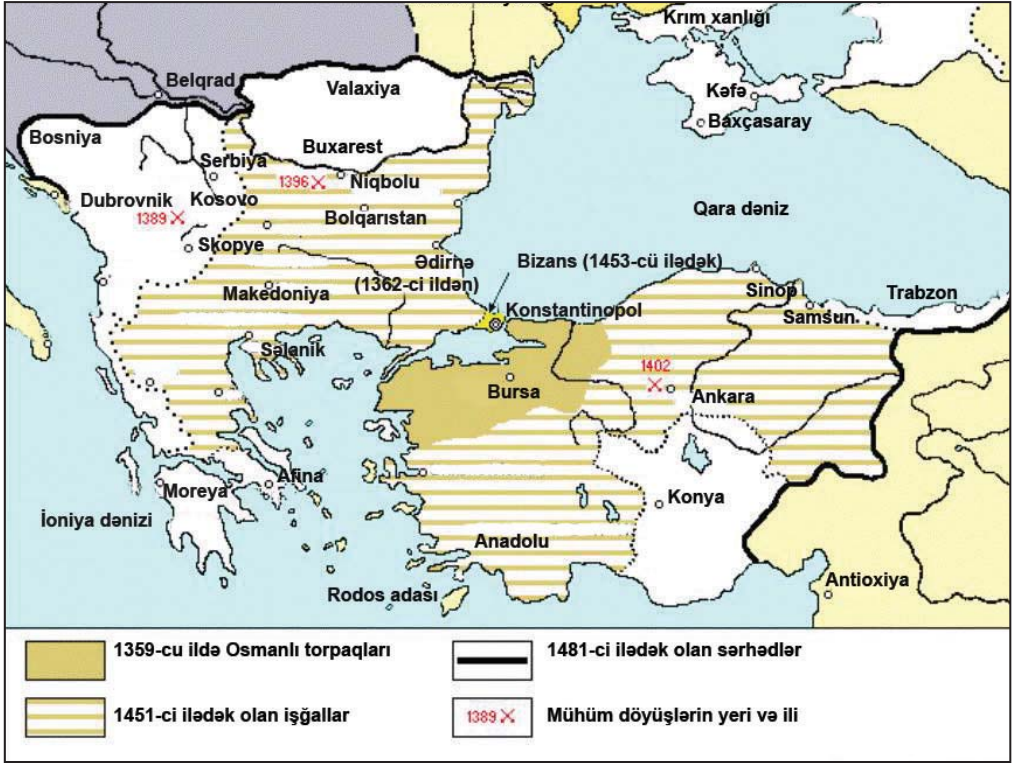
Osmanlı imperiyasının bayrağı,
1453–1844

? *Bolqarıstanın fəthi Osmanlı dövləti üçün hansı əhəmiyyətə malik idi?*

Kosovo döyüşü zamanı I Muradın öldürülməsi

! *İllüstrasiyadakı təsvirin tarixi həqiqətə uyğunluğunu müəyyənleyin.*

Osmanlı dövləti XIII–XV əsrlərdə

Konstantinopolun süqutu. II Mehmet. Osmanlıların hər qələbəsi dünyada vahimə yaradırdı. Katolik Avropa düşmən basqını qarşısında aciz qalan, məhv olan pravoslav Bizansın yalvarışlarına məhəl qoymadı. Ancaq 1402-ci ilin “Ankara fəlakəti” haqqında yayılan xəbər bizanslılara qurtulma ümidi verdi. Bu hadisə Konstantinopolun süqutunu 50 ildən çox müddətə geri atsa da, onun qarşısını ala bilmədi. Güclərini bərpa etdikdən sonra osmanlılar “ikinci Roma” adlanan Konstantinopola hücumlarını davam etdirdilər.

1453-cü il mayın 29-da iki aylıq mühasirədən sonra II Mehmetin qoşunları Konstantinopola daxil oldu. Bizans imperiyası süqut etdi. Müqəddəs Sofiya

kilsəsinə daxil olan II Mehmet namazını həmin kilsədə qıldı. O gündən Osmanlı sultanlığı dünyanın böyük dövlətinə çevrildi, Konstantinopol isə İstanbul adlandırıldı və onun paytaxtı oldu. Beləliklə, Məhəmməd Peyğəmbərin öncədən dediyi kimi, müsəlmanlar “Konstantiniyanı (Konstantinopolu) zəbt edəcəklər. Buna nail olan hökmdar və onun ordusu şöhrətə bürünəcəklər”.

Osmanlı dövləti üçün Konstantinopolun (İstanbul) strateji əhəmiyyəti nə idi?

Fateh ləqəbini qazanan II Mehmet, əslində, Qanunverici də adlandırıla bilərdi. Çünki 1476-cı ildə o, “Qanunnamə” adlanan qanunlar toplusunu yaratmışdı. Həmin topluda dövlət məmurlarının vəzifələri, torpaq mülkiyyətlərinin qaydaları, məhkəmələrin

Paytaxtlar

SÖĞÜT
(1299–1329)

ƏDİRNƏ
(1362–1453)

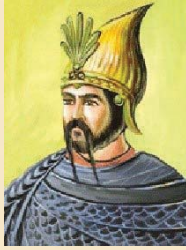
BURSA
(1329–1362)

İSTANBUL
(1453–1922)

səlahiyyətləri, bütün dini icmaların hüquq və vəzifələri müəyyən olunmuşdu. II Mehmet tərəfindən aparılan daxili və xarici siyasət bu böyük imperiyanın sonrakı hökmdarları üçün nümunə oldu.

II Mehmet

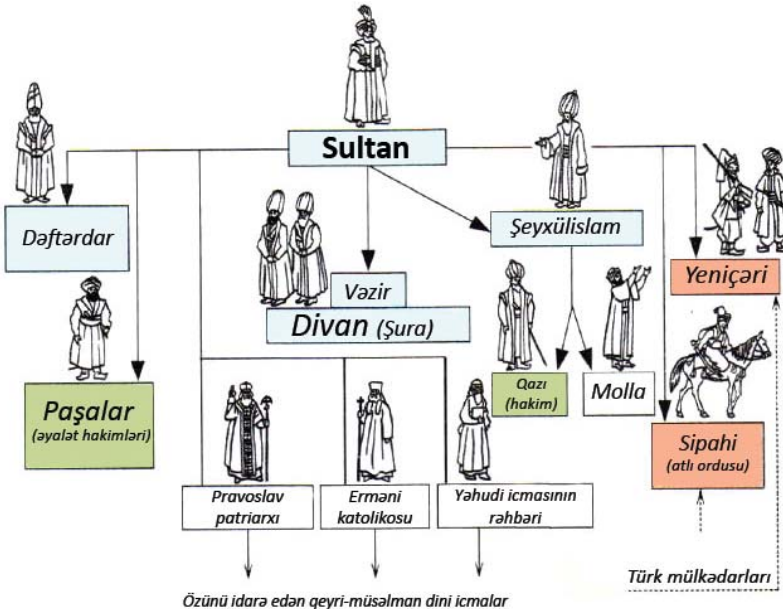
Uzun Həsən

Sultan II Mehmetin Ağqoyunluların müttəfiqi olan Trabzon imperiyasına qarşı təcavüzünə cavab olaraq Uzun Həsən öz səfirini əməkdaşlıq təklifi ilə Venesiyaya göndərdi. Uzun Həsənin bu danışıqlarda əsas silahı Əmir Teymurun qələbəsini təkrar edib Osmanlı dövlətini parçalamağa söz verməsi idi. Venesiya isə, öz növbəsində, Uzun Həsənin Kiçik Asiyada ələ keçirəcəyi istənilən ərazini özündə saxlamaq haqqını qəbul edirdi. Uzun Həsən müsəlmanların yeganə hökmdarı olması tələbini də dilə gətirirdi. Bu, Sultan II Mehmetin müsəlman dünyasının lideri olmaq iddiasına cavab idi. Uzun Həsənin bu iddiası II Mehmeti o qədər də narahat etmirdi. Onu daha çox Uzun Həsənin yaddaşında Əmir Teymur ruhunu diriltməsi qorxudurdu.

Kerolayn Finkelin

“Osmanlı imperiyasının tarixi” kitabından

Osmanlı imperiyası ilə Ağqoyunlu dövləti arasındakı qarşıdurmanı tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirin.

Osmanlı imperiyasının dövlət idarəçiliyi

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Malazgird döyüşünün gedişini təhlil edin və onun qədim türklərin “turan taktikası” ilə əlaqəsini müəyyənləşdirin.
2. “Böyük Səlcuq sultanlığı və onun tarixin gedişinə təsiri” mövzusunda müzakirə keçirin. Azərbaycan tarixi kursundan əldə etdiyiniz biliklərdən istifadə edin.
3. Feodal imperiyalarının parçalanma səbəblərini təhlil edin.
4. Məndəki hadisələrin xronoloji cədvəlini tərtib edin.
5. Azərbaycan tarixi kursuna əsasən Osmanlı imperiyası və Ağqoyunlu dövləti arasında gedən müharibələrin səbəblərini göstərin. Bu müharibələrdə Venesiyanın siyasi rolunu müəyyən edin.

AÇAR SÖZLƏR

- “Tanrı tərəfindən göndərilən xan”
- “Böyük Yasa”
- Ulus
- Monqolların türkləşməsi
- Terek çayı sahilində döyüş

Qədim bir rəvayətdə deyilir: “Dünyanın yaranmasından sonra Tanrının iradəsi ilə Göy Qurd və Ağ Maralın övladı dünyaya gəldi. Həmin uşaq monqolların əcdadı oldu”. Ulu əcdadın 24-cü nəslə keçəndən sonra bir oğlan uşağı dünyaya gəldi, adını Temuçin qoydu. O və onun varisləri tarixə Orta əsrlərin böyük imperiyalarının yaradıcıları kimi daxil oldular.

Monqol dövlətinin yaranması. XII–XIII əsrlərin astanasında monqol çölləri qanlı tayfalararası toqquşmaların meydanına çevrilmişdi. Bu mübarizə hakimiyyət uğrunda aparılırdı. Temuçin də hakimiyyətə can atırdı. Bu yolda o həm uğurlar qazanmış, həm də məğlubliyyətin acısını dadmışdı.

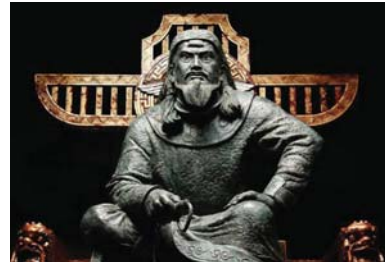
1206-cı ildə Onon çayının vadisində keçirilən qurultay Temuçini böyük xan elan etdi və ona “Tanrı tərəfindən göndərilən xan” mənasını daşıyan Çingiz xan adını verdi. Hamı “Böyük Yasa” adlanan qanunlar toplusuna riayət etməyə and içdi. Toplu yarlıklar (əmlər), yasaqlar (qanunlar) və biliklərdən (Çingiz xanın nəsihətləri) ibarət idi.

Hansı hadisə ilə bağlı Temuçinə Çingiz xan adı verilmişdi?

“Böyük Yasa”nın bir sıra müddəaları hərbi-inzibati idarə sisteminin yaranması ilə bağlı idi. Bu sistem işğalçılıq müharibələri şəraitində ordunun qısa bir müddət ərzində yürüşə səfərbər edilməsini təmin edirdi. Bu, hunların istifadə etdiyi ənənəvi “onluq sistemi” idi.

Çingiz xanın hərbi-inzibati islahatlarının əsas məqsədi nə idi?

Çingiz xan ordunun tayfa prinsipi əsasında formalaşmasından imtina etdi. Əvəzində o, tayfa müxtəlifliyi prinsipindən istifadə etdi: indi böyük inzibati vahidlər və yaxud da monqol ordusunun hissələri müxtəlif tayfaların nümayəndələrindən toplanmağa başlandı. Bu addımla Çingiz xan əsrlərlə formalaşan tayfa əlaqələrini sındırılmış oldu. Tayfalar ərazi birlikləri ilə əvəz olundu. Dövlətin yaranması ilə monqol xalqının formalaşmasının əsası qoyuldu.

Çingiz xan (Temuçin)

“Keşikdən özbaşına gedəni edam etmək!”

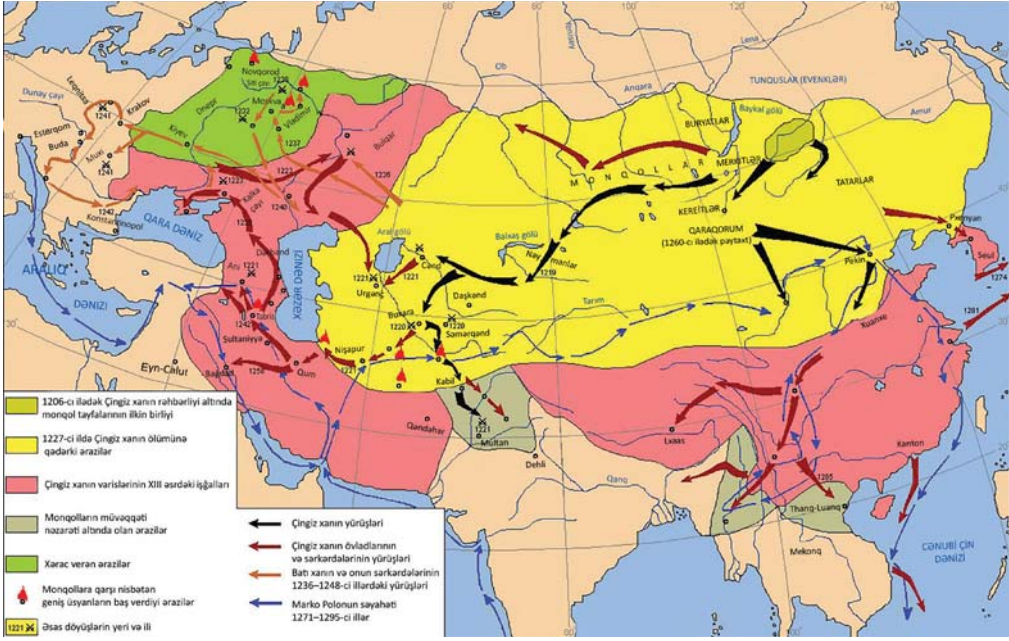

“...heç kəs təhkim olunduğu minləri, yüzləri və onluqları tərk edib başqa yerdə gizlənməməlidir. O insanı heç kim gizlətməməlidir. Əgər kimsə bu əmri pozarsa, öz mövqeyini qoyub qaçarsa, onu xalq qarşısında edam etmək, gizlədəni isə buxovlamaq və cəzalandırmaq lazımdır”. “Böyük Yasa”

“Böyük Yasa” monqol cəmiyyətində gedən hansı sosial-iqtisadi prosesi ifadə edir?

Çingiz xanın tayfa prinsipini tayfa müxtəlifliyi prinsipi ilə əvəz etməkdə məqsədi nə idi?

XIII əsrdə monqol işğalları

Tez bir zamanda Şərqi Türlüküstanın və Cənubi Sibirin türkləri Çingiz xanın hakimiyyətini tanıdı və bu onun ordusunu daha da möhkəmləndirdi. Onun yaratdığı dövlətin monqol-türk imperiyasına çevrilməsi üçün əlverişli şərait yarandı. Bu nəhəng qüvvədən istifadə etmək lazım idi.

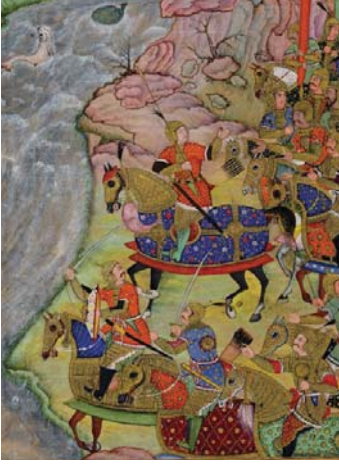

Monqolların qalanı mühasirəyə alması.

Füzulullah Rəşidəddinin "Came-et-Tavarix" əsərindən

Çingiz xanın istilaları. Çingiz xanın dövlətinin cənubunda böyük və varlı Çin yerləşirdi. Sülalələr arasındakı ədavət bu ölkəni parçalayırdı. Çingiz xan əsaslı surətdə Çinin fəthinə hazırlaşmağa başladı: ölkənin relyefini, qoşunların və istehkamların qurulduğu mövqeləri öyrəndi. 1211-ci ildə Çingiz xan çjurçen işğalçıları tərəfindən yaradılmış Tsın imperiyasının yerləşdiyi Şimali Çinə hərəkət etdi. İmperiya monqollara qarşı bir milyonluq ordu çıxara bilərdi. Lakin Çingiz xan bunu qabaqcadan nəzərdə tutaraq çjurçenlərin hakimiyyəti altında qalan bu ölkənin sabiq hökmdarları olan kidan tayfalarının üsyanını təşkil etdi. Müharibə 4 il davam etdi və 1215-ci ildə Cundun (indiki Pekin) tutulması ilə nəticələndi. Şimali Çinin fəthi monqollar üçün təkəcə maddi qənimətlə nəticələnmədi. Onlar Çinin dövlət quruluşu ilə tanış oldular və bu da Çingiz xanın hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

"Axıra qədər vuruşan"

Səmərqənd və Buxaranın süqutundan sonra rəhmətlik Xarəzmşahın oğlu və varisi Cəlaləddin monqollara qarşı mübarizənin başında durdu. Onun uğurları Çingiz xanı itaətsizə qarşı şəxsən çıxış etməyə vadar etdi. Onların arasında həlledici döyüş Hind çayı sahilində baş verdi. Xarəzmşahın ordusu darmadağın edildi. Əsir düşməmək üçün Cəlaləddin atın üstündə qayadan çaya atılmağa məcbur oldu. Hind çayını keçərək o, düşməndən qurtuldu və on il də mübarizəni davam etdirdi.

Rəvayətə görə, Çingiz xan öz əsgərlərinə Cəlaləddini izləməyi qadağan etdi. Düşməninin çayı keçməsinə izləyərək böyük xan yanındakı oğullarına belə dedi: "Baxın, atanın oğlu belə olmalıdır. Əgər o bu cür savaştan sağ çıxa bilib uçurumdan qurtuldusa, ondan daha böyük hərəkətləri və bir sıra iğtişəşləri gözləmək lazımdır".

Fəzlullah Rəşidəddinin "Came-ət-Tavarix" əsərindən

❖ *Çingiz xanın sözlərini necə başa düşürsünüz? Tarix onun haqlı olduğunu göstərdimi?*

Çingiz xanın uğurları Xarəzmşah Ələddin Məhəmmədi narahət edirdi. Hökmdarlar bir-birinə elçi göndərdilər. Çingiz xanın elçisi Xarəzmşaha hədiyyələri verdikdən sonra öz hökmdarının sözlərini ona çatdırdı: "Mən səninlə sülh şəraitində yaşamaq istəyirəm. Mən həmişə sənə öz sevimli oğlum kimi baxacağam". Bu son sözlər Ələddini qəzəbləndirdi: elçinin boynu vuruldu və başı monqol torpaqlarının sərhədinə atıldı. Çingiz xan üçün müharibənin başlanmasına bundan yaxşı bəhanə ola bilməzdi. 1219–1221-ci illərdə monqol ordusu Xarəzmi tutdu və onun hökmdarı öz ömrünü Xəzər dənizinin adalarından birində başa vurdu.

❖ *Çingiz xanın sözləri nə üçün Xarəzmşahın qəzəbinə səbəb oldu?*

❖ *Sizcə, bu müharibənin təşəbbüskarı kim idi?*

Xarəzmşahın ordusunun qalıqlarını izləyərək monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Qafqaza gəlib çatdılar. 1223-cü ildə Kalka çayı yaxınlığında döyüş baş verdi: rus-qıpçaq ordusu darmadağın edildi. Bu xəbər sürətlə dünyaya yayıldı. Konstantinopolda vahimə başladı. Bizanslılara elə gəldi ki, Alp Arslanın və Məlikşahın kölgələri imperiyanın üstünü aldı. Lakin bu, kəşfiyyat yürüşü idi və tezliklə monqollar geri döndü.

Həyatının sonuna yaxın Çingiz xan vəsiyyətnamə tərtib etmişdi. Bu sənədə görə, onun imperiyası oğulları arasında uluslara bölünməli idi. Bu addımla o, oğulları arasında düşmənçiliyin və yaratdığı dövlətin parçalanması təhlükəsinin qarşısını almağa çalışmışdı. Lakin bu, qoca xanın ömründə birinci və sonuncu səhvi oldu. XIV əsrin əvvəlində Böyük xaqanlıq parçalandı.

Qızıl Ordunun yaranması. Çingiz xanın vəsiyyətinə görə, onun nəvəsi – Cuçinin oğlu Batı imperiyanın Qərb torpaqlarına, o cümlədən Xarəzm, Qıpçaq çölünə və "günbatan ölkələrdə" gələcəkdə zəbt olunacaq torpaqlara yiyələnməli idi. 1235-ci ildə imperiyanın paytaxtı Qaraqorumda keçirilən qurultayda "axırıncı dəniz" çatmaq məqsədilə yürüşün başlanması haqqında qərar qəbul edildi.

❖ *"Axırıncı dəniz" dedikdə nə nəzərdə tutulurdu?*

Batı xanın başçılıq etdiyi bu yürüşün nəticəsində İdil (Volqa) Bulqarıstanı işğal olundu. Rus knyazlıqları isə vassal asılılığını qəbul etdi. Bundan sonra

Çingiz xan müasirlərimizin gözü ilə

“Çingiz xan müharibədə çevik və peşəkarlığa malik, dünya ticarətinin dəyərlərinə, dünyəvi hüquq və beynəlxalq qanunvericiliyə sadıq olan müasir bir insan olmuşdur.

...Monqol orduları bir sivilizasiyanı digərindən ayıran divarları uçuraraq mədəniyyətləri birləşdirdi və ətraflarındakı bütün sivilizasiyaların unikallığını məhv etdilər”.

ABŞ alimi Cek Uezerford

Leqnits yaxınlığında döyüş

Batı xanın ordusu Macarıstan və Polşanı qasırğa kimi keçib Adriatik dənizinə çatdı. 1241-ci ildə Leqnits döyüşündə monqollar birləşmiş Polşa-alman ordusunu darmadağın etdilər və dayanmadan macarlara Moxaç döyüşündə sarsıdıcı zərbə endirdilər. Lakin Böyük Monqol imperiyası başçısının ölümü haqqında xəbər və yeni başçının seçilməsində iştirak etmək zərurəti Batı xanı yürüşü dayandırmağa məcbur etdi. Tezliklə o, İdil çayının sahillərində yeni bir dövlətin – Qızıl Ordu dövlətinin əsasını qoydu. Özünün ən qüdrətli dövründə bu dövlətin sərhədləri Qərbi Sibiri, Şimali Xarəzmi, Volqa Bulqarıstanını, Şimali Qafqazı, Krım və Dəşti-Qıpçağı (Qıpçaq çölü) əhatə edirdi.

Monqollar özlərinin tabeliyində olan bulqarlar, qıpçaqlar və xarəzmlilərin dilini, mədəniyyətini mənimsədilər. XIV əsrin birinci yarısında Özbək xanın hakimiyyəti dövründə islam dininin rəsmi din elan edilməsi ilə Qızıl Orduda türkləşmə prosesi başa çatdı.

❓ *Monqol istiləçiləri nə üçün dinlərini özlərinə tabe etdikləri xalqlara təlqin etməyib onların dinini qəbul edirdilər?*

Qızıl Ordunun dövlət idarə sistemi özündə həm Çingiz xanın vəsiyyətlərini, həm də müsəlman siyasi mədəniyyətinin ənənələrini birləşdirirdi. Məsələn, məhkəmə və mülki işlər dövlətdə həm şəriət, həm də “Böyük Yasa” əsasında aparılırdı.

Qızıl Ordunun dövlət idarəetmə sistemi

❓ *Nə üçün Qızıl Ordunun dövlət idarəsində müsəlman siyasi mədəniyyətinin ənənələri öz əksini tapmışdı?*

Böyük imperiyanın tənəzzülü. 1359-cu ildə Cuçi soyundan olan xanların hakimiyyəti başa çatdı və hakimiyyət Çingiz xanın digər varislərinə keçdi. Bu zamandan etibarən Qızıl Ordunun tənəzzülü başladı. Bu prosesi ayrı-ayrı vilayətlərin təsərrüfat baxımından təcrid olunması, bir sıra müstəqil ulusların ayrılması və varislər arasında hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə də sürətləndirdi.

Qızıl Ordunun tənəzzülünün səbəblərini digər feodal dövlətləri ilə müqayisə edin və nəticə çıxarın.

Qızıl Ordu zəiflədikcə Moskva knyazlığı güclənməyə başladı. Rus torpaqlarını birləşdirərək bu knyazlıq tez-tez Qızıl Ordu xanlarına qarşı çıxırdı.

1380-ci ildə Kulikovo çölündə rus ordusu sərkərdə Mamayın başçılıq etdiyi monqol ordusuna qalib gəldi. Lakin tam qələbəyə qədər hələ uzun yol var idi. 1382-ci ildə Toxtamış xan Moskvanı dağıdaraq rus knyazlarını yenidən itaət altına saldı. Lakin o, Kulikovo döyüşünün nəticələrini tam aradan qaldıra bilmədi. Çünki ruslar azadlıq uğrunda mübarizədə xalqın birləşməsinin əhəmiyyətini artıq anlamışdılar.

Qızıl Orduya sarsıdıcı zərbəni Əmir Teymur endirdi. 1395-ci ildə Terek çayı yaxınlığında baş verən döyüşdə Əmir Teymur Toxtamış xanın qoşunlarını darmadağın etdi və Qızıl Ordunun süqutunu sürətləndirdi. XV əsrdə bu dövlətin parçalanması nəticəsində Qazan, Həştərxan, Krım xanlıqları və Noqay Ordusu yarandı. Eyni vaxtda Sibir xanlığı da yarandı.

Moskvanın Toxtamış tərəfindən fəthi

Qızıl Ordunun süqutunda hansı xarici amillər həlledici rol oynadı?

İmperiyanın qüdrətini bərpa və rus knyazlarının ondan asılılığını təmin etmək məqsədilə axırıncı cəhd Əhməd xan tərəfindən oldu. 1480-ci ildə o, Moskva knyazlığına yürüş etdi. Uqra çayı sahilində onu rus knyazlarının birləşmiş ordusu qarşıladı. Çayı keçməyə cəsarət etməyən xan ordusu geri döndü. "Uqra çayında dayanma" rus torpaqlarının Qızıl Ordudan asılı vəziyyətinə son qoydu. XVI əsrin əvvəlində Qızıl Ordunun mövcudluğu sona çatdı.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Şərqi Türküstan və Cənubi Sibir türklərinin Çingiz xanın hakimiyyətini tanımasının əhəmiyyətini müəyyənləşdirin.
2. Çingiz xanın Çin və Xarəzmlə müharibəyə hazırlaşarkən gördüyü işləri təhlil edin. Təhlil əsasında Çingiz xanı diplomat və sərkərdə kimi səciyyələndirin.
3. Qızıl Ordunun türkləşməsinə səbəb olan amilləri qeyd edin.
4. Cədvəl doldurun:

Qızıl Ordunun süqut etməsinin səbəbləri:

daxili	xarici
--------	--------

AÇAR SÖZLƏR

- sərbədarilər
- Turanın sultanı
- “Teymurun qanunları”
- Ələddin Hilcinin islahatları
- “Qırmızı sarıqlılar”

Mərd döyüşçü, sabiq qul, xalq hərəkətinin başçısı... Biri digərinə oxşamayan bu insanları nə birləşdirə bilər? Onlardan hər biri öz taleyini dəyişərkən tarixin gedişini də dəyişdirdilər.

Turanın sultanı. Böyük Monqol imperiyasının parçalanması nəticəsində yaranmış Çağatay xanlığı XIV əsrin ortalarında bir-biri ilə mübarizə aparən Moğolustan və Mavərennəhr dövlətlərinə parçalandı. Bu mübarizənin mərkəzində hələ çox da məşhur olmayan Teymur adlı bir dəstə başçısı dayanmışdı.

1365-ci ildə Moğolustan xanı Səmərqəndə hücum etdi. Hakimləri tərəfindən tərk edilən şəhərin müdafiəsinə *sərbədarilər** qalxdı. Nəticədə düşmən məğlub edildi, sərbədarilərin hakimiyyəti isə Mavərennəhrin böyük hissəsinə yayıldı. Bu hadisə ölkənin feodal zadəganlarında böyük narahatlıq doğurdu. Növbəti il Bəlxin hökmdarı Əmir Hüseyn və onun müttəfiqi Teymur Səmərqəndi tutaraq sərbədarilərin üsyanını yatırdılar.

* **Sərbədarilər** – dara çəkilmişlər. İranda və Mərkəzi Asiyada monqol işğalçılarına qarşı azadlıq hərəkatının iştirakçıları

? *Nə üçün sərbədarilərin müvəffəqiyyəti feodal zadəganlarının narahatlığına səbəb oldu?*

Bir müddət müttəfiqlər ölkəni birgə idarə etdilər. Lakin təkbaşına hakim olmaq istəyi onları barışmaz düşmənlərə çevirdi. Rəvayətə görə, Teymur məhz: “Yer üzünü kifayət deyil ki, onu iki hakim idarə etsin” məşhur sözlərini demişdi.

? *Teymurun dediyi sözlər onun hansı iddialarından xəbər verirdi?*

1370-ci ildə qələbə qazanan Teymur “Əmir” titulunu qəbul edib yeni dövlətin əsasını qoydu. Bir neçə il sonra o öz dövlətinə rəsmi *Turan** adını verdi, özünü isə dövlətin sultanı elan etdi.

* **Turan** – Cənubi Türkünstanın qədim adı

Əmir Teymur

? *Teymurun öz dövlətinə verdiyi ad nəyi göstərir?*

Müdrək hökmdar Teymur başa düşürdü ki, qılınc gücünə yaranan imperiyanı yalnız qanun qoruya bilər. Ona görə də o, “Teymurun qanunları” adlanan qanunlar toplusunu qəbul etdi. Bu qanunların əsas ideyası – qanunun aliliyi prinsipinin təsdiq edilməsi idi. Qanunun icrası həm hakimlər və məmurlar, həm də əsgərlər və sadə xalq nümayəndələri üçün məcburi idi.

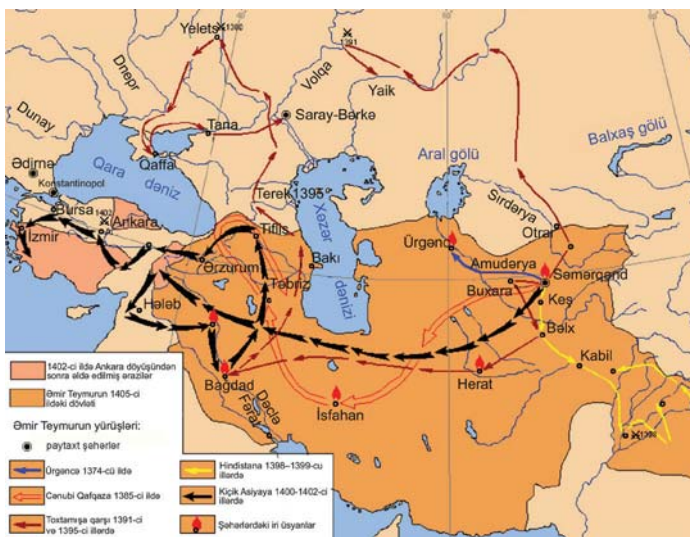
? *Sizə məlum olan hökmdardan hansılarının fəaliyyəti qanunlar toplusunun qəbul edilməsi ilə bağlı idi?*

Teymurun yürüşləri. XIV əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, Çingiz xanın davamçısı və ərazilərinin varisi olmaq hüququna görə əmir Teymurun əsas rəqibi Qızıl Ordunun

xanı Toxtamış idi. Az müddət öncə o, sadəcə, qüdrətli əmirin tabeliyində idi. Lakin Toxtamış möhkəmlənərək Azərbaycana və başqa Xəzəryanı ölkələrə öz iddialarını irəli sürdü.

🌀 Əmir Teymurla Toxtamış arasındakı ziddiyyətlərin səbəbi nədə idi?

1395-ci ildə Terek çayı sahilindəki döyüşdə Teymur Toxtamışın qoşununu darmadağın etdi və onun paytaxtı Saray-Bərkə şəhərini dağıtdı. Bu hadisə Moskva knyazlığının Qızıl Ordunun zülmündən qısa müddətdə azad olunaçağına ümidlərini artırdı. Lakin tezliklə Rusiyanı həyəcanlı xəbər bürüdü: onun hüdudlarına Şərq hökmdarının ordusu daxil oldu. Bir-biri ilə düşmənçilik edən knyazlar bu təhlükəyə qarşı müqavimət göstərə bilməzdilər. Bütün kilsələrdə “Rusiyanın Tamerlanın basqınından qurtulması” ilə bağlı dualar edilirdi. Doğrudan da, tezliklə Əmir Teymur geri döndü: Mərkəzi Asiyada kəskinləşən vəziyyət onu bu addımı atmağa vadar etdi.

Teymurilər dövləti

🌀 Qızıl Ordu üçün Terek çayı üzərindəki döyüşün hansı mənfi nəticələri var idi?

“Teymur çaya yaxınlaşanda görür ki, Toxtamış çay keçidini qoruyur. Səhəri gün Teymur qoşunu ilə bir yerdə çayın yuxarı mənsəbinə doğru irəliləməyə başlayır. Tatarların xanı Toxtamış isə öz qoşunu ilə çayın başqa sahili boyunca irəliləyirdi. Beləliklə, onlar üç gün irəliləyir və heç biri digərini ötmə bilmir. Üçüncü gecə Teymur əmr edir ki, qadınlar kişilərin dəbilqələrini geyinsin, kişilər isə mümkün qədər tez çay keçidinin yanına geri dönsünlər. Teymur özü qoşunla birlikdə keçidə bir gecənin içində çatır və çayı keçərək Toxtamışa hücum edir. O, imperator Toxtamışın düşərgəsində 3 saata yaxın döyüşür, onu darmadağın edir və çoxlu qənimət ələ keçirir”.

Terek çayı sahilində Əmir Teymurla Toxtamış xan arasında baş verən döyüşün İspaniya səfiri Klavixo tərəfindən təsviri

🌀 Terek çayı yanında döyüşdə Əmir Teymur hansı taktikadan istifadə etmişdi?

XV əsrin əvvəlində Teymurun Ön Asiyanın ticarət yollarını və mərkəzlərini tutmaq istəyi Osmanlı sultanı I Bəyazidlə münasibətləri kəskinləşdirdi. Bu onun yaratdığı dövlətin iqtisadi inkişafının mənbələrindən biri olmalı idi. Digər tərəfdən I Bəyazidin Əmir

Teymurun düşmənlərinə – Cəlairi sultan Əhməd və Qaraqoyunlu Qara Yusifə göstərdiyi havadarlıq müharibəni qaçılmaz etdi. 1402-ci ildə Ankara döyüşündə Teymur parlaq qələbələrindən birini qazandı.

Əmir Teymurun axırncı hərbi həmləsi Çinə böyük yürüşün hazırlanması oldu. Lakin o, qoyulmuş məqsədə çatmadan 1405-ci ildə vəfat etdi. Özündən sonra Teymur nəhəng imperiya və böyük bir nəsil qoysa da, onun varislərindən heç biri böyük sərkərdənin bacarığının zərrə qədərində malik ola bilmədiyindən daxili çəkişmələr ölkəni zəiflətdi, bu da torpaqların itirilməsinə səbəb oldu. 1507-ci ildə özbək hakimi Şeybani xan Teymurilərin axırncı mülkiyyəti olan Xorasanı tutdu. Bununla da vaxtilə qüdrəti ilə bütün dünyanı lərzəyə gətirən imperiyanın mövcudluğuna son qoyuldu.

Dehli sultanlığı. Əvvəllər türk qulamı olan Qütbeddin Aybək 1206-cı ildə Dehli sultanlığının əsasını qoydu. Bu dövətdə hərbi hakimiyyət türklərə, dini və inzibati hakimiyyət isə tacik və farslara məxsus idi.

❓ *Sizcə, türklər və farslar arasında bu cür hakimiyyət bölgüsünün səbəbi nə idi?*

Tezliklə bütün Şimali Hindistan sultanlığa tabe edildi. Məhz bu məqam Dehli sultanlığına Çingiz xanın məğlubedilməz əsgərlərinin ilk yürüşlərinə qarşı müqavimət göstərmək üçün şərait yaratdı.

Sultanlıq istedadlı sərkərdə və hakim Əlaəddin Hilcinin hakimiyyəti dövründə öz qüdrətinin zirvəsinə çatmışdı. Onun hakimiyyəti dövrünün əvvəlində monqol basqınlarının güclənməsinə baxmayaraq, hakimiyyətinin sonuna yaxın sultanlıq bütün Hindistanı əhatə etmişdi.

❓ *Nə üçün monqollar Hindistanı işğal edə bilmədilər?*

Məqsədlərinə çatmaq üçün Sultan Əlaəddinə hakimiyyətin əsas dayağı olan güclü ordu və böyük bir xəzinə lazım idi. Onları əldə etmək üçün sultan bir sıra böyük islahatlar keçirdi.

Əvvəlcə *zəmindarlara** hərbi qulluğa görə verilən iqtə əvəzinə xəzinədən pul şəklində maaş paylanılmağa başlandı. İkinci, keçmiş sahiblərinin əlindən alınan torpaqlar dövlət torpaqları fonduna daxil edildi və kəndlilərə icarəyə verildi. Bu da sayı gündən artan ordunun ehtiyaclarını ödəməyə və böyük qida ehtiyatları yaratmağa imkan verdi.

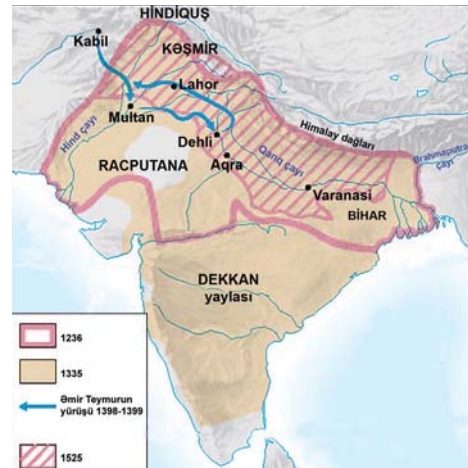
❓ *Sizcə, keçirilmiş islahatlar ölkədə feodal quruluşunun əsaslarını sarsıdırdımı? Fikirlərinizi əsaslandırın.*

Ankara döyüşü ərafəsində

Bəyazidin elçiləri ilə aparılan danışıqlarda Əmir Teymurun bəyanatından: "Bizə xəbər çatdı ki, sizin ağanız Avropada kafirlərlə vuruşur. Buna görə də biz öz ordumuzla sizin ölkənizə daxil olmayacağıq, çünki müsəlman ölkəsini dağıtmaq və bununla da kafirləri sevindirmək istəmirik".

❓ *Teymurun bəyanatı nədən bəhs edir?*

Dehli sultanlığı

* **Zəmindar** – iqtə torpaqlarına sahib olan türkesilli sərkərdə və məmurlar

Əvvəlki hərbi zadəganlar sultanın islahatlarından narazı idilər. 1316-cı ildə sultan Əlaəddin sui-qəsd nəticəsində öldürüldü, onun islahatları da ləğv olundu. Dehli sultanlığının uzun sürən tənəzzül dövrü başladı. 1398-ci ildə Əmir Teymurun Hindistana yürüşü həmişə ölkənin birləşmə mərkəzi olan Şimali Hindistanın dərin iqtisadi böhranına səbəb oldu. Hind və müsəlman feodalları arasında da mübarizə kəskinləşdi. Şimaldakı müsəlman əmirləri keçmiş nüfuzunu itirmişdi, cənubdakı hind rəcələrinin möhkəmlənmələrinə baxmayaraq, onlar hələ ölkəni birləşdirməyə qadir deyildilər. Bu qrupların uzun sürən mübarizəsi Hindistan üçün yeni xarici müdaxilələr təhlükəsini yaradırdı.

📌 *Əmir Teymurun Hindistana yürüşünün iqtisadi və siyasi nəticələrini göstərin.*

Yuan sülaləsindən Min sülaləsinə doğru. 1211-ci ildə Çingiz xan tərəfindən başlanan Çinin işğalı Yuan sülaləsinin (1264 – 1368) əsasını qoymuş Xubilay xanın hakimiyyəti dövründə – 1279-cu ildə başa çatdırıldı.

Yuan sülaləsinin hakimiyyəti monqol ordusuna və işğalçılara xidmət edən Çin inzibati idarə aparatına əsaslanırdı.

📌 *Çində yaranmış idarə sisteminin xüsusiyyətlərini izah edin.*

Orta əsrlər Çin bazarı

Çin Min imperiyası dövründə

Çinin monqol dövlətləri sistemə daxil olması onun beynəlxalq ticarətdə iştirakına daha çox imkan verdi. Ölkəyə türk, hind, ərəb və İran tacirlərinin axını artdı. Ənənəvi Çin məhsulları – ipək, çini qablar, çay dünyanın müxtəlif yerlərinə daşınırdı. Böyük İpək yolu heç vaxt olmadığı kimi çiçəklənirdi. Lakin bu çiçəklənmənin mənfəətindən daha çox monqol əyanları və xarici tacirlər faydalanırdılar.

Bu zaman Çin məmurlarının və tacirlərinin maraqları məhdudlaşdırılırdı. Kəndlilərin və sənətkarların vəziyyəti hər növbəti onillikdə daha kəskin şəkildə ağırlaşırırdı. Bütün bunlar Çin cəmiyyətinin bütün təbəqələrini əhatə etmiş millətçi əhvali-ruhiyyənin yaranmasına səbəb oldu.

Hər hansı bir işğalçı hakimiyyətin sonu var. Ölkədə feodal zülmünün güclənməsi vətənpərvər qüvvələrin də artmasına səbəb oldu. XIV əsrin ortalarında Çində "qırmızı sarıqlılar"ın üsyanı başlandı və tezliklə monqolların ölkədən qovulması ilə nəticələndi. Üsyan başçısı imperator elan olundu. Beləliklə, Min sülaləsinin (1368–1644) hakimiyyəti başlandı.

Xalqın aşağı təbəqələrindən çıxmış yeni sülalə ilk vaxtlar kəndli və sənətkarların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsinə və Çinin təsərrüfatının yüksəlməsinə yönəlmiş siyasət yürüdü. Monqol zadəganlarından müsadirə edilmiş torpaqlar Min sülaləsinin tərəfdarlarına verildi. Lakin bu sülalə də ciddi sosial dəyişikliklər həyata keçirə bilmədi: iri torpaq mülkiyyəti yenə də qalmaqda, genişlənməkdə idi.

❓ *Min sülaləsinin hakimiyyətə gəlişi nə üçün ölkənin ictimai-iqtisadi quruluşunu dəyişmədi?*

Çin döyüşçüləri

Min sülaləsi fəal işğalçı siyasət yürüdü. Bu, Min dövlətini tədricən dünyanın böyük imperiyalarından birinə çevirdi. Dövlətin ərazisi genişləndikcə ölkədə daxili ziddiyyətlər və xarici düşmənlərin basqınları artırdı. Bütün bunlar imperiyanın da hakimiyyətinin uzun sürməyəcəyinə işarə edirdi.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sərbədarilər və “qırmızı sarıqlılar” üsyanlarının oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirin.
2. “Teymur qanunları”nın əsas ideyasını və onun müasir sivilizasiyaların həyatında qanunun rolu haqqında təsəvvürləri ilə əlaqəsini göstərin.
3. Cədvəli doldurun: Əmir Teymurun yürüşləri

İllər	Hücumla məruz qalmış dövlətlər	Yürüşlərin nəticələri

4. Əlaəddin Hilcinin Hindistanda apardığı islahatların məqsədlərini müəyyənləşdirin.

“Daima onların ağır zəhməti haqqında fikirləşsən deyə”

Bir dəfə Göyə və Torpağa qurbanlar gətirildiyi zamanı imperatoru onun varisi müşayiət edirdi. Hökmdar əyanlarına varisini tarlalara və kəndlilərin evlərinə aparmağı, kəndlilərin necə yaşadıqlarını, geyindiklərini, nə yediklərini, hansı aletlərdən istifadə etdiklərini göstərməyi tapşır. Varis qayıdıandan sonra imperator ondan soruşur: “Sənin kəndlilərin ağır zəhmətindən xəbərin var idimi? Onlar taxıl becərir və heç vaxt bədənlərindən palçıq təmizlənmir. Onlar il boyu çalışır: soyuqda da, istidə də, yağışda da əllərini xışdan çəkmirlər. Qamışdan düzəldilmiş evləri və yataqları onları nə küləkdən, nə də ki günəşdən qoruyur. Geyinmək üçün sadə geyimləri və tox olmaq üçün sadə qidaları belə çatışmır. Lakin dövlətin bütün xərcləri onların üzərinə düşür. Buna görə də mən sənə onların həyatı ilə tanış olmağı tapşırıdım. Çünki istəyirəm ki, sən daimi onların ağır zəhməti haqqında düşünsən, qənaətli olasan və israfçılığa yol verməyəsən”.

Orta əsrlər salnaməsindən

❓ *Min sülaləsinin ilk nümayəndələrinin hökranlığı dövründə xalqın vəziyyətinin yaxşılaşmasının səbəblərini izah edin.*

AÇAR SÖZLƏR

- “Sahibsiz torpaq yoxdur!”
- II Urbanın çağırışı
- Qüds konstitusiyası
- Səlahəddin Əyyubi
- Latın imperiyası

*Sizin yaşadığınız torpaq əhali art-
dıqca darısqallaşdı. Həmin torpaq çox
da məhsuldar deyil və onu becərənləri
belə çətinliklə çörəklə təmin edir. Bu
səbəbdən də bir-birinizi didib parça-
layır; müharibələr aparır; bir-birinizi
ölümçül yaralayırınsız. İndi isə sizin
qəzəbiniz soyuyacaq, ədavət aradan gö-
türüləcək, müharibələr və toqquşmalar
səngiyəcəkdir. Müqəddəs qəbrin yanına
yolunuzu tutun, dinsizlərin əlindən
o torpağı alın və özünüzə təbə edin.
Həmin torpaqda bal və süd çayları axır.
Qüds dünyanın ən bərəkətli incisidir,
ikinci cənnətdir...*

Klermon kilsə məclisində
papa II Urbanın çıxışından

- ❗ *Deyilənə görə, "xarici siyasət daxili siyasətin davamıdır". Papa II Urbanın çıxışı əsasında bu müddəanı əsaslandırın.*
- ❗ *Papa II Urban Qüds üzərinə yürüşü nə cür əsaslandırır? Bunu ideoloji mübarizənin nümunəsi hesab etmək olarmı?*

XIII əsrin siyasi xadimlərindən biri Şərqə doğru səlib yürüşlərini belə səciyyələndirmişdi: "Sözləriniz Allah sözüdür, lakin əməlləriniz şeytan əməlidir".

Klermon şəhərində haray. XI əsrdə Qərbi Avropada "Sahibsiz torpaq yoxdur!" hökmü artıq qəti şəkildə bir qayda kimi müəyyən olunmuşdu. Boş torpaqlar və azad kəndlilər qalmamışdı: hamısı tutulub feodallar arasında bölüşdürülmüşdü. Ənənəyə görə, cəngavərlərin feodu varislərdən yalnız birinə keçə bilirdi. Cəngavərlərin digər nümayəndələri torpaq sahələrinə yiyələnmək məqsədilə qılınc gücünə onları malik olduqları ərazidən qovur, feodallar arasındakı nifaqın daha da kəskinləşməsinə səbəb olurdular.

XI əsrdə zadəganların dəbdəbəyə olan meyilləri xeyli artmışdı. Ancaq təhkimli kəndlilərdən alınan gəlirlər artan ehtiyacları ödəyə bilmirdi. Feodal zülmünün artması Avropada kəndli müharibəsinin başvermə təhlükəsini gücləndirirdi.

❗ *XI əsrdə Avropada daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsinin səbəblərini göstərin.*

1054-cü ildə xristian kilsəsi rəsmən Şərq (provoslav) və Qərb (katolik) kilsələrinə bölündü. Daxili ziddiyyətlərin artması katolik kilsəsinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrini ciddi narahat edirdi.

❗ *Sizcə, bu vəziyyət nə üçün katolik kilsəsinin yuxarı təbəqəsinin nümayəndələrini narahat edirdi?*

Yaranmış vəziyyət onları hiyləgər siyasətə əl atmağa məcbur etdi. Bu ideyanın mahiyyəti itaətsiz baron və cəngavərlərin, həmçinin etiraz edən kəndlilərin Şərq ölkələrinin istilasına göndərilməsindən ibarət idi. Belə bir addım həm Avropanı xoşagəlməz ünsürlərdən təmizləyir, həm də real mənfəət qazanmaq üçün kilsəyə yol açdı: parçalanmış Avropa üzərində hakimiyət,

pravoslav xristianların və Şərq müsəlmanlarının katolikləşdirilməsi papanın özünü də varlandıra bilirdi.

Böyük və “əzəmətli” bir fırıldaqı həyata keçirməyə hazırlaşan kilsə dini bir bəhanədən istifadə etdi. Bu artıq dəfələrlə təcrübədən keçmiş “xaç və ayparanın mübarizəsi” ideyası idi. 1095-ci ildə Klermon şəhərində papa II Urban bütün din-darları “İsanın qəbrini” xristianlara qaytarmaq və “müqəddəs torpaq” olan Fələstini müsəlmanlar-dan azad etmək uğrunda yürüşə çağırırdı. Onun bu çağırışı haray kimi bütün Avropaya yayıldı və Şərqə çoxsaylı səlib yürüşlərinin başlanğıcını qoydu. Məzhəkə kimi başlanmış bu hərəkət tez bir zamanda böyük bir faciəyə çevrildi.

🔗 *“İsanın qəbrinin” azad edilməsinin xristian dün-yası üçün hansı siyasi məqsədləri var idi?*

Qüds krallığının yaradılması. 1096-cı ilin yazında birinci səlib yürüşü başladı. Zəif silah-lanmış qeyri-mütəşəkkil kəndli dəstələri “müqə-dəs torpaq”a yollandılar. İrəlilədikcə dini coşqu-su tədricən zəifləyən kəndlilərin qənimət həvəsi artırdı. Keçdikləri yollarda qırğın və soyğunçuluq törətmələri buna əyani sübut idi. Səlibçilər Kons-tantinopola gəlib çatanda Bizans imperatoru on-ları dərhal Bosforun o biri tayına köçürdü. Kiçik Asiya yarımadasının sahilinə çatan kəndli qoşunu burada səlcuqlar tərəfindən darmadağın edildi.

1096-cı ilin payızında birinci səlib yürüşü-nün ikinci dalğası başlandı. Bu dəfə yürüşdə Fransa, Almaniya və İtaliyanın feodalları iştirak edirdilər. Səlibçiləri özlərinə dayaq görən ermənilər də səlcuqlara qarşı müba-rizədə onlara kömək göstərdilər. Beləliklə, həm qılınc, həm də hiylə işlədərək səlibçilər qədim Qüdsün divarlarına yaxınlaşdılar.

Rəvayətə görə, İsa Məsih Qüdsə daxil olanda onu əllərində xurma ağa-cının budaqlarını sevinclə yelləyən in-sanlar qarşılamışdılar. O gündən min illər keçib... Özlərini onun davamçıları kimi qələmə verənlər şəhərə əllərində silah, qan gölündən keçərək daxil oldu-lar. **Bu hadisə 1099-cu il iyulun 15-də baş vermişdi.**

Səlibçilər zəbt olunmuş torpaqlarda Qüds krallığı, Antioxiya knyazlığı, Edes-sa və Tripoli qraflıqlarını yaratdılar.

Kömək edə bilmədi

Birinci Səlib yürüşünün iştirakçı-ları olan kəndli dəstəsinin başçısı uzunqulağın üstündə oturan zahid Pyotr idi. Çoxları onu mömin hesab edərək uzunqulağının yunundan qo-parıb sinələrində möcüzəvi təsirə ma-lik talisman kimi saxlayırdı. Yürüşün sonunda uzunqulağın yunu tamamilə yonulsa da, bu inanc yürüş iştirakçı-larına heç bir kömək edə bilmədi.

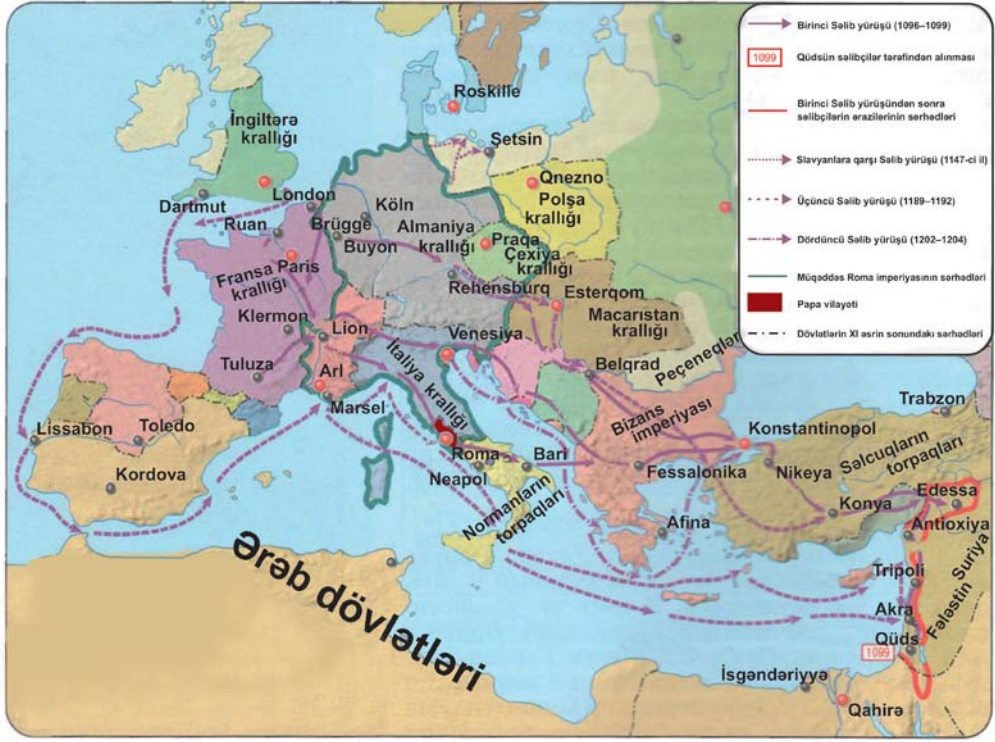
Həm tərəfindən nifrət edilən

Antioxiya şəhərinin səlibçilər tərəfindən işğal olunmasında islam dinini təzə qəbul etmiş xəyanətkar bir erməni əsas rol oynadı. Vəd olunmuş mükafata o, xristianlığı qə-bul etmiş, gecə səlibçilərin şəhərə daxil olmasına şərait yaratmışdı. Bu hərəkətinə görə o hamının nifrətini qazanmışdı.

Qüdsün alınması zamanı şəhərin küçələrində səlibçilər tərəfindən 10 minə yaxın müsəlman və yəhudi öldürülmüşdü.

Şərqi Səlib yürüşləri

❶ *Birinci Səlib yürüşü nəticəsində Yaxın Şərqdə baş vermiş siyasi dəyişiklikləri xəritədə göstərin.*

Qüds krallığı nümunəvi feodal dövləti idi: burada feodal *iyerarxiyası** Avropa ilə müqayisədə özünü daha dolğun şəkilə bürüzə verirdi. Səlibçilərin Şərqdə qeyri-sabit vəziyyəti bunun əsas səbəbi idi. Bir tərəfdən "istilaçı franklar" "sarasin"lərin* təzyiqinə məruz qalmış, digər tərəfdən isə yerli əhali: müsəlmanlar, yəhudilər, xristianlar onlara nifrət edirdilər. Bütün bunlar səlibçiləri daha sıx birləşməyə vadar edirdi.

Qüdsün kralı Fələstini idarə edirdi, Antioxiya, Edessa və Tripolinin hökmdarları isə onun vassaları sayılırdılar. Bundan əlavə, onlardan hər biri bir neçə baronluğa, onlar da, öz növbəsində, cəngavərlərin mülklərinə bölünürdü. Qüds krallığının siyasi quruluşu "Qüds konstitusiyası" kimi tanınan qanunlar toplusu ilə müəyyən olunurdu. Bu sənədə uyğun olaraq, kral "Yüksək palata" adlanan knyazlar və baronlardan ibarət şura tərəfindən seçilirdi. Bu palatanın razılığı olmadan kral heç bir əhəmiyyətli qərar qəbul edə bilməzdi. Eyni zamanda palata ali feodal məhkəməsinin funksiyalarını yerinə yetirirdi. Kraldan sonra ikinci rəsmi şəxs Qüdsün katolik kilsəsinin başçısı idi.

* **Iyerarxiya** – bütöv bir sistemin hissələrinin, yaxud elementlərinin ciddi təbəqəlik qaydası əsasında aşağıdan yuxarıya düzülüşü

* **Sarasinlər** – orta əsrlərdə Avropada ərəbləri və bəzi başqa müsəlman xalqları bu cür adlandırılırdılar.

❷ *Qüds krallığında tətbiq edilən idarəçilik sisteminin özünəməxsusluğu krallığın möhkəmlənməsində nə kimi rol oynadı?*

“Qüds konstitusiyası” vassallar və senyorlar arasında münasibətləri tənzimləyirdi. Orada nəinki feodun irsən ötürülməsi tənzimlənir, hətta cəngavərin hər il öz senyoru üçün hərbi xidmətdə neçə gün olması belə müəyyənləşdirilirdi. Bu fakt sübut edir ki, burada feodal münasibətləri öz klassik formasına gəlib çatmışdı.

❓ Klassik feodalizm nəyə deyilir?

Cəngavərlər və baronlar öz malikanələrində heç bir təsərrüfatla məşğul olmur, kəndlilərdən yüksək renta tələb edirdilər.

❓ Hansı ölkələrin feodal münasibətləri üçün bu əlamətlər daha səciyyəvidir?

Sələhəddin Əyyubi

“Onlar bu dünyanın nemətlərini ilahi nemətlərdən üstün tutdular...” Səlibçilərin yaratdığı dövlətlərin vəziyyəti qeyri-sabit idi. Tezliklə Edessa Mosul əmiri tərəfindən tutuldu. Buna cavab olaraq ikinci səlib yürüşü başlandı. Lakin xristian hökmdarlar arasındakı ziddiyyətlər bu yürüşün məğlubiyyətinə səbəb oldu.

1187-ci ildə Avropanı sarsıdan bir xəbər yayıldı: “Sultan Sələhəddin Əyyubi Təbəriyyə gölü yaxınlığında səlibçiləri darmadağın edib Qüdsü azad etdi”. Bunu eşidən xristian Avropası yeni – üçüncü səlib yürüşünə (1189–1192) hazırlaşmağa başladı. İngiltərə, Fransa və Almaniya krallarının başçılıq etdiyi bu yürüş də uğursuzluqla nəticələndi. Dördüncü səlib yürüşünün təşəbbüsçüsü papa III İnnokenti idi. Bu dəfə səlibçilər Yaxın Şərqi müsəlman dövlətlərindən ən güclüsü olan Misirə zərbə endirməyi qərara aldılar. Onlar Misirə dəniz vasitəsilə çatmaq istəyirdi və bu məqsədlə Venesiyadan gəmilər kirayə götürdülər. Lakin Venesiya ilk marşrutu dəyişərək səlibçiləri özünün ticarətdə əsas rəqibi olan Konstantinopolun işğalına yönəltdi. Görünür, səlibçilər də Misirə yolun uzaq və çətin, Bizansın sərvətlərinin isə yaxın və daha əlçatan olduğu qənaətinə gəlmişdilər.

❓ Konstantinopola hücum səlib yürüşlərinin əsl mahiyyəti haqqında hansı təsəvvürü yaradır?

1204-cü ildə Konstantinopol ələ keçirildi və səlibçilər Balkan yarımadasının cənubunda Latin imperiyasını yaratdılar. Lakin 1261-ci ildə “latınlar” (katoliklər) buradan qovuldu və Bizans imperiyası yenidən bərqərar oldu. Buna baxmayaraq, həmin imperiya bir daha əvvəlki qüdrətini bərpa edə bilmədi. Daha sonra 4 səlib yürüşü baş verdi. Axırncı, 8-ci yürüş XIII əsrin sonuna təsadüf etdi və əvvəlki kimi o da müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi.

Qərbi Avropa üçün səlib yürüşlərinin nəticələri. Səlib yürüşləri nəinki hərbi yürüşlər, hətta katolik kilsəsi tərəfindən təşkil olunmuş siyasi bir kampaniya kimi də məğlubiyyətə uğradı. Artıq ikinci yürüşdən sonra kəndlilər səlib hərəkatının yüksək missiyasına inanmalarını itirdilər, çünki “Müqəddəs torpaq”da da onlar feodalların özbaşınalıqlarına məhkum olunmuşdular. Kəndlilər azadlığı və torpağı qürbətdə axtarmaqdansa, onları öz vətənlərində əldə etmək uğrunda mübarizə aparmağı üstün tutdular. Artıq feodallarda da yeni yürüşlər təşkil etməyə maraq qalmamışdı. Bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, XIII əsrin sonunda Avropada dövlətlər arasında uzunsürən müharibələr başlandı və feodallar öz qüvvələrini istifadə etmək yolunu tapdılar. İkincisi, təsərrüfat və əmtəə-pul münasibətləri inkişaf etdikcə mülklərdə kəndlilərdən alınan gəlirlər artdı. Feodallara “xəyali ideyalar”ın arxasınca dünyanın o biri başına getməkdənsə, öz ölkələrində qalmaq daha çox sərf edirdi. Bundan başqa, xarici aləmdə də dəyişikliklər baş verdi. Məsələn,

Məbəd cəngavərləri, yoxsa bankirlər?

Səlib yürüşləri tarixində rahib cəngavər birliklərinin (ordenlərin) yaranması diqqətəlayiq məqamlardan biridir. Onlardan biri Məbəd cəngavərləri ordeni idi.

Bu ad onların ilk iqamətgahının Qüdsdə Süleyman məbədinin yerində yerləşməsi ilə bağlı idi. Avropada onları tampliyerlər ("məbədçilər"; fr. temple (məbəd) sözündən) adlandırırdılar. Onların nizamnaməsində yazılmışdı ki, tampliyerlər "Qüdsə ziyarətə gedən zəvvarları oğru və quldurların basqınlarından müdafiə etməli idilər". Lakin bu rahib-cəngavərlər də tezliklə öz dini həvəslərini itirib maddi mənfəətə daha böyük önəm verdilər. Şərqdə ticarətin incəliklərini mənimsəyən tampliyerlər böyük sərvətlərə yiyələndilər.

monqol yürüşlərinin nəticəsində Yaxın Şərq tamamilə talan olunduğundan Avropa feodalları üçün artıq cəlbədicə qənimət mənbəyi hesab edilmirdi. Ən əsası o idi ki, "xaç" və "aypara" arasındakı mübarizənin əsas mərkəzi Pireney yarımadasına keçmişdi. Burada Şərqə, səlib yürüşlərinin məntiqi davamı kimi, *rekonkista** hərəkatı başlanmışdı.

* Rekonkista – müsəlman əhalinin Pireney yarımadasından qovulması məqsədilə XI–XV əsrlərdə aparılan hərəkat

Lakin Qərbi Avropanın inkişafı üçün səlib yürüşlərinin əhəmiyyəti çox böyük oldu. Bu yürüşlər Aralıq dənizində ticarətin inkişafına şərait yaratdı. Burada ərəb və Bizans tacirlərini iflasa uğradan Venesiya artıq öz inhisarını təsis etmişdi. Avropalılar Şərqdən parça, dəmir, dərman,

ətir istehsalının, zəfəran, düyü, qarabaşaq becərilməsinin və s. üsullarını öyrəndilər.

Avropa etiket və gigiyena qaydalarını mənimsədi. Hamamda yuyunmaq dəbə düşdü. Tez-tez şahmat oynayan insanlara rast gəlmək olardı. Ən əhəmiyyətli məqam isə Şərqi ziyarət etmiş və islam mədəniyyəti ilə tanış olmuş avropalıların xristianlığın bəzi əhkamlarına tənqidi yanaşması və tədricən dini mövhumatdan uzaqlaşması oldu. Bu da Qərbi Avropa xalqlarının mədəni inkişafına şərait yaratdı.

👉 Sizcə, Səlib yürüşləri nəticəsində Qərbi Avropa ölkələrində hansı dəyişikliklər baş verdi?

Orta əsrlər Avropasında şəhərlərin inkişafı. Erkən orta əsrlərdə kəndlər sosial-iqtisadi cəhətdən şəhərlərdən üstün idilər. Antik dövrün şəhərləri tənəzzül dövrü keçirirdi. Romanın keçmiş əzəmətinin izlərini yalnız onun abidələrinin xarabalıqlarında görmək mümkün idi.

IX əsrin ortalarından başlayaraq şəhərlərdə müəyyən qədər canlanma başladı. Bu onların, Böyük Karlin imperiyasının parçalanmasından sonra yaranmış müstəqil feodal mülklərinin mərkəzlərinə çevrilmələri ilə bağlı idi. Lakin şəhərlərin əsl yüksəlişi X–XIII əsrlərə təsadüf edir. Buna Səlib yürüşləri təkan vermişdi. Həmin yürüşlər zamanı səlibçilər müsəlman Şərqi şəhər həyatı, onun sənətkarlıq və kənd təsərrüfatı texnikası ilə tanış oldular. Onlar orada əldə etdikləri təcrübə və bilikləri sonralar öz ölkələrində tətbiq etdilər.

👉 Səlib yürüşləri Qərbi Avropa şəhərlərinin yüksəlişinə nə kimi təsir göstərdi?

Məlum olduğu kimi, ən qədim zamanlardan etibarən bütün kəndlərdə ev sənətkarlığı mövcud olub. Bu zaman kəndlilər özlərinə və öz ağalarına lazım olan bir çox əşyaları düzəldirdilər. Kənd ustaları ilə yanaşı, feodal malikanələrində öz ağalarının zövqünə uyğun məmulatlar hazırlaya bilən bacarıqlı ustalar da çalışırdılar. Lakin onlar malikanələrə bağlı idilər və hazırladıqları məhsullar bazar üçün nəzərdə tutulan əmtəə deyildi. Beləliklə, sənətkarlıq hələ uzun müddət ərzində Qərbi Avropada aqalıq edən natural təsərrüfatın tərkib hissəsi kimi qalmaqda idi.

🔗 Feodal malikanələrindəki sənətkarlıq niyə natural təsərrüfatın tərkib hissəsi kimi qalırdı?

Sənətkarlıq vərdişlərinə yiyələnmiş kəndlilər getdikcə malikanələri müvəqqəti tərk etməyə və çörək pulu qazanmağa getməyə başladılar. Bu, sənətkarlığın kənd təsərrüfatından ayrılması üçün vacib bir şərt oldu. Peşəkar sənətkarlığın qəti şəkildə formalaşmasına yeni, təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı üsulları şərait yaratdı. Onların istehsalı üçün mürəkkəb avadanlıq, həmçinin xüsusi bilik və vərdişlər tələb olunurdu. Bütün bunlar ixtisaslı ustaların yaranmasına imkan verdi. Sənətkarlıqla məşğul olmaq həmin ustalar üçün peşəyə çevrildi. XI–XIII əsrlərdə sənətkarların çoxu kəndləri tərk etməyə başladılar, çünki orada kəndlilərin yoxsulluğu üzündən qazanc imkanları məhdud idi. Öz məhsullarının satıla bilməsi üçün onlar şəhərlərdə məskunlaşdılar. Bununla da antik şəhərlər yenidən dirçəlir və yeni şəhərlərin əsası qoyulurdu.

Şəhərlərin yüksəlişinə və sakinlərinin sayının artmasına kəndlilərin feodal zülmünə qarşı mübarizəsi də səbəb olurdu. Malikanələrindən qaçmış təhkimli kəndlilər sənətkarlar və tacirlərlə birlikdə formalaşmaqda olan şəhərlərin ilk sakinləri idilər.

🔗 İlk orta əsr şəhərlərinin yaranmasının əsas səbəblərini göstərin.

Şəhərlərin yaranması Qərbi Avropa ölkələrinin inkişafında böyük dəyişikliklərə gətirib çıxartdı. Birincisi, şəhərlə kənd arasındakı əmək bölgüsü, mübadilənin genişlənməsi idi. Bu zaman şəhərlilər kəndliləri sənətkarlıq məmulatı, onlar isə şəhər əhalisini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təchiz edir, beləliklə də, şəhərlər kəndləri əmtəə-pul dövriyyəsinə cəlb edirdi.

İkincisi, kəndlilərdə pulun olması ilə feodallar onları qismən pul töycüsünə keçirirdilər; bu, kəndlilərin istismarını gücləndirir, nəticədə kəndli çıxışları da genişləndirdi.

Üçüncüsü, sənətkarlığı şəhərlərdə sənaye istehsalının əsas forması oldu: sexlər uzun müddət ərzində texniki təcrübəni və istehsal prosesini təmin edirdilər.

Dördüncüsü, şəhərlərin inkişafı beynəlxalq ticarətin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı: bu zaman Avropa ticarətinin iki rayonu formalaşdı. Onlardan Aralıq dənizinin sahillərində olan birincisi, əsasən, Bizans və müsəlman Şərqi ilə vasitəçi ticarəti həyata keçirirdisə, Şimal dənizinin sahillərində olan ikincisi öz bölgəsində istehsal olunan məhsulların mübadiləsi ilə məşğul olurdu. Avropada beynəlxalq ticarət inkişaf etdikcə, müxtəlif pul əməliyyatları ilə məşğul olan bankların və iri topdansatış ticarət əməliyyatları həyata keçirən yarmarkaların meydana gəlməsi prosesi də güclənirdi.

Brügge şəhərinin yaranması

“...qəsrin sakinlərinin tələb və ehtiyaclarının ödənilməsi üçün onun körpüsünün qapılarına tacirlər..., sonra ticarət işlərini aparaların qidalanması və sığınacaq tapması üçün qonaq evlərinin sahibləri axışmağa başladılar. Onlarda “körpünün yanına gedək” sözlərini demək adətə çevrildi. Burada yaşayış məskəni elə genişləndi ki, tezliklə indiyədək adı danışıda körpü adını daşıyan (axı onların dilində “Brügge” körpü deməkdir) böyük şəhər yarandı”.

🔗 Orta əsr qəsrlərinin şəhərlərə çevrilməsində hansı amil mühüm rol oynamışdır?

Qərbi Avropa şəhərləri

Beşincisi, feodal-senyorların torpaqlarında yaranan şəhərlərin artması, iqtisadi və siyasi fəallığının güclənməsi orada yaşayan əhalinin senyora qarşı mübarizəsini gücləndirdi. Onların bəziləri azad şəhər-kommuna* hüquqlarına nail oldular, bu da feodalizm quruluşunun dayaqlarına sarsıdıcı zərbə vuraraq onun sonrakı böhranının əsasını təşkil etdi.

* **Kommuna** – senyordan özünüidarə hüququnu alan şəhər icması

Altıncısı, şəhərlərin yaranması avropalıların dünyagörüşünü, dünyaya baxışını genişləndirdi və mədəniyyətini inkişaf etdirdi, bu da bütövlükdə Avropa cəmiyyətinin inkişafına şərait yaratdı. Bütün bu dəyişikliklər tezliklə Qərbi Avropa tarixinin sonrakı inkişafında öz əksini tapdı.

👉 Qərbi Avropanın inkişafında şəhərin yaranması ilə hansı dəyişikliklər baş verdi?

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *Katolik kilsəsinin Şərqə doğru yürüşlər təşkil etməsinin məqsədlərini müəyyənləşdirin.*
2. *Sələhəddin Əyyubinin həyatı və fəaliyyəti haqqında təqdimat hazırlayın.*
3. *Bizans imperiyasının Dördüncü səlib yürüşündən əvvəlki və sonrakı beynəlxalq vəziyyətini müqayisə edin.*
4. *Cədvəli doldurun:*

Səlib yürüşlərinin tənəzzülünün səbəbləri:

daxili	xarici
--------	--------

5. *İslam sivilizasiyası ilə əlaqələr nəticəsində avropalıların əldə etdikləri ən mühüm nailiyyətləri müəyyənləşdirin.*
6. *Peşəkar sənətkarlığın formalaşmasının başlıca mərhələləri barədə ümumiləşdirmə aparın.*
7. *Müasir Qərbi Avropanın xəritəsini gözden keçirin. Görecəksiniz ki, bir çox yer adları oxşar tərkib hissələrinə malikdir. Məsələn, "burq" – almanca "qala", "furt", yaxud "Fort" – almanca və ingiliscə çay keçidi, "bric" – ingiliscə "körpü", "çester" latınca "düşərgə", "san, sen, sankt" – latınca "müqəddəs" sözlərdəndir. Əldə edilmiş məlumatı ümumiləşdirin və Qərbi Avropanın orta əsr şəhərlərinin harada yaranması haqqında nəticə çıxarın.*

AÇAR SÖZLƏR

- parlamentlilik
- “Dəmir kral”
- “Qiyamət kitabı”
- “Böyük azadlıqlar xartiyası”

XI–XV əsrlər klassik feodalizm dövrü adlanır. Bu dövrdə Qərbi Avropada feodal münasibətlərinin tam möhkəmlənməsi ilə yanaşı, mərkəzləşdirilmiş silki monarxiyaların və müasir parlamentliliyin* əsaslarının təşəkkülü də baş vermişdi.

Fransada siyasi mərkəzləşmənin başlanması.

XI–XII əsrlərdə Fransada feodal dağınlığı davam edirdi. Hakimiyyətdə olan Kapetinqlər sülaləsinin *domenini** qüdrətli hersoq və qrafların mülkləri əhatə edirdi. Bununla yanaşı, ölkənin böyük hissəsi İngiltərə krallarının əlində idi. Bütün bu amillər ölkənin inkişafını ləngidirdi. Buna görə də Kapetinqlər sülaləsinin siyasəti həmin amillərin aradan qaldırılmasına yönəlmişdi. Bu mübarizədə kralar katolik kilsəsinə, cəngavərlərə və güclənməkdə olan şəhər-kommunalara arxalanırdı. Onların köməyi ilə XIII əsrdə Kapetinqlər üsyançı senyorlara qalib gəldilər. İngiltərə ilə müharibə də uğurla nəticələndi. Həmin əsrdə bağlanmış Paris sülhünə əsasən, İngiltərə kralı Fransada olan torpaqlarının əksəriyyətindən imtina etdi.

* **Parlamentlilik** – dövlət idarəçiliyində rəhbər mövqeyinin parlamente məxsus olduğu siyasi sistem

* **Domen** – kralın irsi torpaq mülkiyyəti

🔗 *Nə üçün Kapetinqlərin siyasəti feodal senyorlarından fərqli olaraq, kilsə, cəngavərlər və şəhər icmaları tərəfindən dəstəklənirdi?*

“Məlum olduğu kimi, kralların uzun əlləri var...”

“Kralların müqəddəs borcu saysız müharibələrlə ölkəni dağıdan, qarətlə məşğul olan, kasıbları məhv edən, kilsələri viran qoyan zalımların qətiyyətlə qarşısını almaq... Belə zalımlardan biri şiddətli başkəsən Tomas Martdır. Onları (qalaları) əjdaha yuvalarına və quldurların məkanına çevirərək o, bütün ətrafı yandırır və qarət edirdi. Həmin (kilsə məclisinin – red.) xahişi əsasında kral möhkəm müdafiə olunan Kresi qəsriinə yaxınlaşıb onu gözlənilmədən zəbt etdi. Bu qəsrə dağıtdıqdan sonra ölkədə çoxdan gözlənilən sülhü bərqərar etdi. Gördüyünüz kimi, kralların uzun əlləri var...”

VI Lüdoviqin yaxın adamı Suqerinin əsərindən parça
(XII əsrin birinci yarısı)

🔗 *Mənbədən verilmiş parçada nədən bəhs olunur?*

Kral domeninin genişlənməsi ilə yanaşı, bir sıra inzibati islahatlar da keçirilməyə başlandı. Mərkəzi hakimiyyət bir neçə idarəyə şaxələnən Kral şurasının əlində cəmləndi. Ayrı-ayrı vilayətləri kral canişinləri idarə edirdi. Məhkəmə, vergilərin toplanılması və yerli qoşunun yığılması onların səlahiyyətinə daxil idi. Məmurları təyin edərkən krallar universitetlərdə “Roma hüququnu” öyrənən şəxslərə üstünlük verirdilər. Onlar, əsasən, şəhər sakinləri idilər.

🔗 Kral hakimiyyəti ilə şəhərlər arasındakı ittifaqı hansı fakt əsasında sübut etmək olar?

Öz sələflərinin siyasətini IV Gözəl Filipp (1285–1314) davam etdirmişdir. O, Fransanın böyük hissəsini birləşdirdi. Lakin nə qədər cəhd etsə də, Flandriyanı tabe edə bilmədi. Fransız işğalını Flandriya öz iqtisadiyyatı üçün təhlükəli hesab edirdi, çünki onun toxuculuq sənəti İngiltərədən gələn yuna əsaslanırdı. İqtisadi maraqlar Flandriyanın İngiltərə ilə yaxınlaşmasına səbəb oldu.

Flandriya uğrunda müharibə Fransanın xəzinəsini boşaltmışdı. Buna görə IV Gözəl Filipp onu qısa müddətdə doldurmaq istəyirdi. O, Roma papasından icazə almadan fransız ruhanilərinə vergi qoymuşdu. Buna cavab olaraq papa kralı kilsədən ayırmaqla hədələdi. Bu münaqişənin təhlükəli olduğunu başa düşən IV Gözəl Filipp 1302-ci ildə ilk dəfə Baş Ştatları çağırdı. Bu, ölkədə mərkəzləşdirilmiş silki monarxiyanın yaradılması istiqamətində ən ciddi addım oldu. Məhz Baş Ştatlar krala kilsə hakimiyyətinin aliliyini təsdiq etməyə çalışan papaya zərbə endirməkdə kömək etdi. Məharətlə təşkil olunmuş kampaniyanın nəticəsində katolik kilsəsinə “dəmir kral” IV Gözəl Filippin itaətkar alətinə dönmüş təzə bir papa başçılıq etməyə başladı.

İngiltərədə siyasi mərkəzləşmənin başlanması.

1066-cı ildə normanların işğalı nəticəsində İngiltərədə taxta I Vilhelm çıxdı. O, kral hakimiyyətinin möhkəmlənməsi istiqamətində ilk addımlar atdı. Birinci növbədə, anqlosaks zadeganlarının torpaqlarını müsadirə edərək onların $\frac{1}{7}$ hissəsini özü mənimsədi, qalan hissəsini isə baronların arasında bölüşdürdü. Onların malikanələri İngiltərənin müxtəlif qraflıqlarında yerləşirdi. İkinci, nəinki kralın vassalları, hətta onların da vassalları krala sədaqət andı içməli, hərbi xidmət keçməli və torpağa varis olanda vergi verməli idilər.

🔗 Nə üçün əvvəllər hökmdarlar üzərində asanlıqla qələbə qazanan papalar IV Gözəl Filippə mübarizədə məğlub oldular?

Baş Ştatların iclası

“Borcunu artıqlaması ilə qaytardı”

IV Gözəl Filipp tarixdə Tampliyerlər (“məbədçilər”) Ordeninə divan tutması ilə yadda qalmışdır. Bu təşkilat çoxdan Avropada ən böyük maliyyə müəssisəsinə çevrilmişdi. Onun müştəriləri sırasında Fransa kralı da var idi, o, “Xristosun xidmətçiləri”nə böyük məbləğdə pul borclu idi. IV Gözəl Filipp borcunu çox orijinal şəkildə qaytardı: orden bidətdə ittiham olundu və ona divan tutuldu, yüzlərlə rahib-cəngavər tonqalda yandırıldı. Ordenin əmlakı isə müsadirə olunub kral xəzinəsinə daxil edildi.

1086-cı ildə I Vilhelm İngiltərədə əhalinin və onların əmlaklarının siyahıya alınmasını həyata keçirdi. İnsanlar bu tədbiri qeyri-adi dərəcədə dəhşətlə qarşıladılar və siyahıyaalmanın nəticələrini əks etdirən kitabı “Qiyamət kitabı” adlandırdılar. Bu tədbirin nəticəsində azad kəndlilərin böyük hissəsi təhkimli kəndlilərə çevrildi.

XII əsrin ikinci yarısında kral hakimiyyətinin nüfuzu daha da artdı. Bu, II Henrixin islahatları ilə bağlı idi. Məhkəmə islahatına görə, hər cəngavər, şəhər sakini və azad kəndli yerli baron məhkəməsinə məhəl qoymayaraq birbaşa kral məhkəməsinə müraciət edə bilərdi. Ən əsası – andlı iclasçıların məhkəməsi tətbiq olunmağa başladı. Bu məhkəmədə ittiham edilən şəxslərə ittiham və ya bəraət hökmü çıxaran xüsusi münisiflər heyəti var idi. Belə məhkəmələr bu gün də bir sıra demokratik ölkələrdə mövcuddur.

Uzun sürən müharibələr hərbi islahatın keçirilməsini tələb edirdi. Bu islahata görə, cəngavərlərin ildə bir neçə günlə məhdudlaşan hərbi xidməti “qalxan pulları” adlanan verginin ödənilməsi ilə əvəz olundu. Bu verginin yığılması muzzdu qoşun saxlanılmasına imkan yaratdı. Belə orduda *muzda* görə hərbi xidməti ilboyu aparmağa razı olan cəngavərlər xidmət edirdilər.

❓ II Henrixin islahatları feodal zadəganlarının vəziyyətinə necə təsir göstərmişdi?

Mərkəzləşmə prosesi kral və baronlar arasında sərt mübarizə ilə müşayiət olunurdu. 1215-ci ildə baş vermiş üsyan nəticəsində kral “Böyük azadlıqlar xartiyası” adlanan sənədi imzalamağa məcbur oldu. Bu sənəddə ölkənin müxtəlif azad təbəqələrinin maraqları öz əksini tapdı. Xartiyanın maddələrindən birinə görə, əsasən iri feodallardan ibarət olan krallıq şurası yaradıldı. Bu şura 1265-ci ildə yaradılan İngiltərə parlamentinin sələfi idi. XIV əsrdə parlamentin əsas səlahiyyətləri müəyyənləşdirildi. **Parlament vergilərin təsdiqi ilə yanaşı, qanunlar vermək və siyasi işlər üzrə məhkəmə aparmaq səlahiyyətlərinə malik idi.** 1343-cü ildən parlament iki palataya bölündü: lordlar palatası və icmalar palatası. Parlamentin bu cür quruluşu müəyyən dəyişikliklərlə bu günə qədər də qorunub saxlanılmışdır.

❓ Xartiya İngiltərənin siyasi inkişafına nə kimi təsir göstərmişdir?

Andlı iclasçıların məhkəməsi

“Böyük azadlıqlar xartiyası”ndan

“1. ...İngilis kilsəsi azad olmalı, onun hüquq və azadlıqları tam şəkildə öz ixtiyarına buraxılmalıdır.

12. Nə “qalxan pulu”, nə də ki müavinət krallığımızın ümumi şurasının qərarı olmadan yığılmamalıdır.

13. Həm London, həm də başqa şəhərlər bütün ənənəvi azadlıqlara və öz müstəqil adətlərinə malik olmalıdırlar.

14. Krallığın ümumi şurasının təşkili üçün biz arxiyepiskopların, yepiskopların, abbatların, qrafların, böyük baronların və bizdən birbaşa mülkünə alan cəngavərlərin çağırılmasını əmr edirik.

16. Heç kim öz feoduna görə ona qanunla düşən xidmətindən artıq xidmət etməyə məcbur edilməməlidir.

39. Heç bir azad insan eyni hüquqlu insanların qanuni hökmü olmadan, ya da ki qanundan kənar tutularaq həbsxanada saxlanıla və ya öz mülkiyyətindən məhrum edilə bilməz.

61. Baronlar bütün krallıqdan istədikləri 25 baron seçməlidirlər və onlar kral tərəfindən bağışlanmış hüquq və azadlıqları var gücləri ilə qoruyub saxlamalıdırlar”.

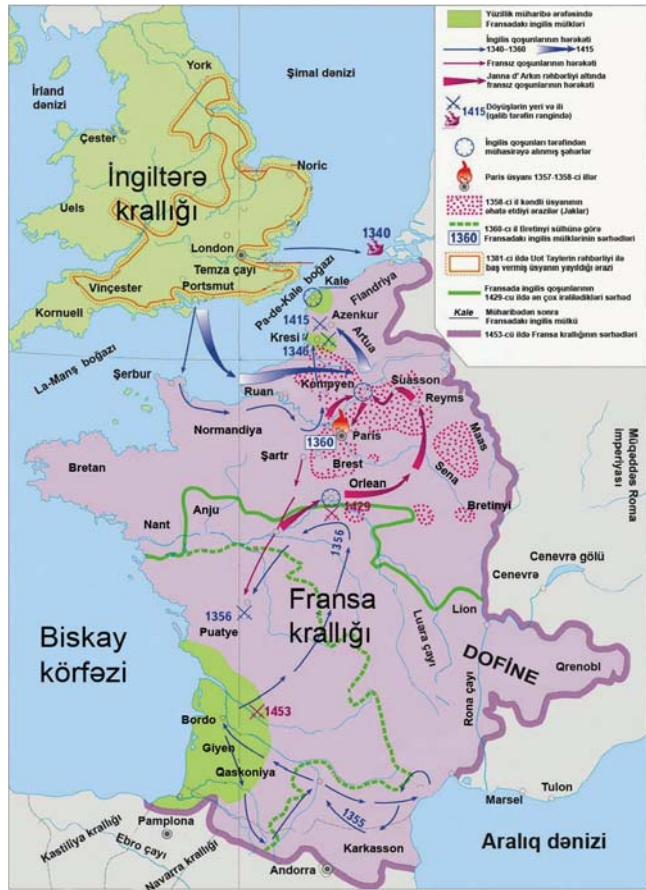
❓ Xartiyanın göstərilən maddələri hansı silklərin maraqlarını qoruyurdu?

Yüzcillik müharibə. 1328-ci ildə Fransada Kapetinqlər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatdı. Onu qohumluğu olan Valua sülaləsi əvəz etdi. Tez bir zamanda IV Güzəl Filippin qız tərəfindən olan nəvəsi – İngiltərə kralı Fransa taxtına iddiasını qaldırdı. Lakin iki ölkə arasında “Yüzcillik müharibə”nin (1337–1453) başlanmasının səbəbləri, əsasən, taxt uğrunda mübahisələrlə yanaşı, İngiltərənin Fransada itirdiyi əraziləri qaytarmaq istəyi, bir də “Flandriya məsələsi”nin kəskinləşməsi oldu.

Kresi və Puatye yaxınlığında ingilislərin qələbəsi Fransanın şimal-qərb hissəsinin işğalına gətirib çıxardı. Həmin ərazilər qarət olundu. İngiltərənin özündə də müharibənin uzun müddət davam etməsi vergilər və feodal zülmünü artırdı. Feodal zülmünə cavab olaraq Fransada (1358-ci ildə Jakeriya üsyanı) və İngiltərədə (1381-ci ildə Uot Tayler üsyanı) kəndli üsyanları baş verdi. Bu üsyanlar yatırılsa da, kəndlilərin təhkimçilikdən azad edilməsi prosesi sürətləndi.

“Yüzcillik müharibə” isə davam etməkdə idi. 1415-ci ildə ingilislər Azenkur yaxınlığında Fransa ordusunu darmadağın edib Parisi tutdular. Burqundiya hersoqunun İngiltərə tərəfinə keçməsi də Fransanın vəziyyətini həddindən artıq çətinləşdirdi. Bu vaxt taxt uğrunda gedən mübarizə də kəskinləşdi: bir tərəfdən azyaşlı İngiltərə kralı Fransanın hökmdarı elan olundu, digər tərəfdən isə Fransa şahzadəsi Karl öz hüquqlarının tanınmasını tələb etdi.

1428-ci ildə ingilislər Orlean şəhərini mühasirəyə aldılar. Vəziyyət çox gərgin idi. Fransanın və fransız xalqının taleyi Orleanda həll olunmalı idi. Yalnız möcüzə Fransanı xilas edə bilərdi. Bu möcüzəni Janna d’Ark yaratdı. Onun mübarizəyə alovlu çağırışları ölkədə misli görünməmiş vətənpərvər ruh yüksəlişinə təkan verdi. Bu xalq müqavimətinin nəticəsində Orlean azad edildi və VII Karlın Reyms şəhərində ənənəvi tacqoyma mərasimi keçirildi. Jannanın nüfuzundan narahat olan zadəganlar ona xəyanət etdilər. Nəticədə burqundlar Jannanı əsir alıb ingilislərə satdılar. Janna kilşə məhkəməsinin qərarı ilə 1431-ci ildə Ruan şəhərində inkvizisiya tonqalında yandırıldı. Lakin Jannanın ölümü ingilislərə kömək etmədi. Fransız xalqının vətənpərvər coşqusu, Burqundiya hersoqunun İngiltərə ilə ittifaqının pozulması və nəhayət, İngiltərənin özündə feodal hərc-mərcliyi onun məğlubiyyətini yaxınlaşdırdı. 1453-cü ildə müharibə Fransanın qələbəsi ilə nəticələndi.

Yüzcillik müharibə

❓ *Sizcə, göstərilənlərdən hansı İngiltərənin “Yüzillik müharibə”də məğlub olmasının əsas səbəbi olmuşdu?*

Qərbi Avropa “Yüzillik müharibə”dən sonra. XV əsrin ikinci yarısında İngiltərə və Fransada siyasi mərkəzləşmənin axırıncı mərhələsi başlamışdı. Ölkələrin ikisində də həmin mərhələdə mərkəzləşmənin tərəfdarları və əleyhdarları arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Fransada mübarizə kral XI Lüdoviq və müttəfiq feodalların başında duran Burqundiya hersoqu Cəsarətli Karl arasında gedirdi. Döyüşlərdə uğur qazana bilməyən XI Lüdoviq aldatma, hədə-qorxu, fitnəkarlığın köməyi ilə öz məqsədinə çata bildi. Feodalların birləşmiş qüvvələri parçalandı, Karl isə öldürüldü. XV əsrin sonunda Fransanın siyasi birləşməsi artıq başa çatdı. Ölkədə XI Lüdoviqin vaxtında həlledici dəyişikliklər baş verdi. O, dövləti çoxsaylı məmurların köməyi ilə idarə edərək Baş Ştatları getdikcə daha az çağırırdı. Bunların hamısı Fransanın mütləq monarxiya yaranması istiqamətində hərəkət etməyə başladığını göstərirdi.

İngiltərədə isə “Yüzillik müharibə”dən sonra tarixdə “Al qızılqül və ağ qızılqül müharibəsi” adını alan daxili müharibə (1455–1485) başlandı. Bu, iki rəqib sülalə ətrafında birləşən zadəganların hakimiyyət uğrunda mübarizəsi idi. Müharibə İngiltərənin köhnə zadəganlarının əksəriyyətinin həlak olması və Tüdor sülaləsinin (1485–1603) hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. Sülalənin banisi olan VII Henrixin hakimiyyəti illərində icmalar palatasının hüquqları məhdudlaşdırıldı. Beləliklə, İngiltərədə də siyasi quruluş, Fransada olduğu kimi, yeni bir formaya düşməyə başladı.

❓ *XV əsrin sonunda İngiltərə və Fransada bərqərar olmağa başlamış siyasi quruluşun yeni-liyi nədə idi?*

Pireney yarımadasında *rekonkista* nəticəsində İspaniya və Portuqaliya krallıqları yarandı. XV əsrin sonunda bu iki dövlətin daxili həyatında dərin dəyişikliklər baş verdi. Krallar irsi zadəganları hakimiyyətdən uzaqlaşdıraraq onları xidmət edən zadəganlarla əvəz etdilər və *korteslərin** rolunu azaltdılar.

* **Korteslər** – İspaniya və Portuqaliyada silki nümayəndəli hakimiyyət orqanları

Almaniya və İtaliyanın böyük bir hissəsi, daha əvvəl olduğu kimi, knyazlıq və azad şəhərlərin toplusundan ibarət olan Müqəddəs Roma imperiyasının tərkibində idi. Həmin imperiyada nə ümumi qanun, nə də ki ümumi məhkəmə var idi.

❓ *Almaniya və İtaliyanın siyasi quruluşu Qərbi Avropanın digər ölkələrindən nə ilə fərqlənirdi?*

XVI əsrin əvvəlində Avropa ölkələri siyasi və sosial-iqtisadi inkişafın müxtəlif səviyyəsində idilər. Bu o demək idi ki, onların qarşısında müxtəlif vəzifələr dururdu.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. *İngiltərənin normanlar tərəfindən işğal edilməsinin hansı nəticələri olmuşdur?*
2. *“Yüzillik müharibə”dən qabaq Fransa və İngiltərədə kral hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş addımları ardıcıl şəkildə sadalayın.*
3. *XIII–XV əsrlərdə İngiltərədə parlament quruluşunun yaranma və inkişaf etməsinin mərhələlərini araşdırın.*
4. *Janna d’Ark haqqında təqdimat hazırlayın.*
5. *“Yüzillik müharibə”dən sonra Fransa və İngiltərədə baş verən siyasi proseslərin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirin.*

AÇAR SÖZLƏR

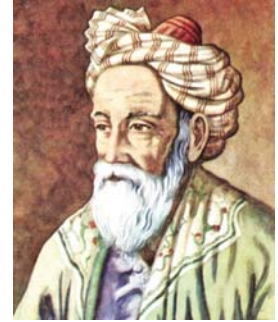
- Nizamiyyə
- Ömər Xəyyam
- Uluqbəy
- Mahmud Kaşğari
- Marko Polo
- Mikelancelo
- universitet
- Leonardo da Vinçi

XIII əsrə qədər islam intibahı dünya sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr versə də, orta əsrlərin sonunda vəziyyət dəyişdi. İntibah dövrü hesab edilən XIV–XVI əsrlərdə Avropa mədəniyyəti bəşər sivilizasiyasına elmi kəşflərlə yanaşı, incəsənət inciləri də bəxş etdi.

Elm və təhsil. Şərqi elm və mədəniyyət sahəsində yüksək nailiyyətlər əldə etməsi daha çox VIII–XIII əsrləri əhatə edən islam intibahı dövrünə aiddir.

Böyük Səlcuq Sultanı Alp Arslanın dövründə – XI əsrdə Bağdadda açılmış ali mədrəsə dünyanın ilk universitetlərindən biri hesab edilir. “Nizamiyyə” adlanan bu universitetdə dini elmlərlə yanaşı, hüquq, filologiya, riyaziyyat və astronomiya da tədris olunurdu.

Dövrünün dahi şairi, riyaziyyatçısı, astronomu və filosofu hesab edilən Ömər Xəyyam XI–XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmışdır. O, İsfahan rəsədxanasının başçısı olmuşdur. Astronomiya ilə bağlı tərtib etdiyi 100-dən artıq ulduzun adının verildiyi “Məlikşah cədvəli” kataloqunun ancaq müəyyən hissəsi müasir dövrə gəlib çatmışdır. Ömər Xəyyam I Məlikşahın şərəfinə “Cəlali təqvimi” tərtib etmiş, orada Yerin Günəş ərafında fırlanması fikrini irəli sürmüşdür.

Ömər Xəyyam

Qədim dövrlərə aid hansı təqvimlər haqqında məlumatınız var?

Ayın xəritəsinə adı daxil edilmiş türk astronomlarından biri də Uluqbəydir. Böyük türk alimi Uluqbəy XV əsrdə Səmərqənddə hündürlüyü 55 m olan dünyanın ən məşhur rəsədxanasının yaradıcısıdır.

XI əsrin görkəmli türk alimi Mahmud Kaşğari 1077-ci ildə “Divani-lüğət-it-Türk” əsərini yazmış və türk xalqlarının yaşadığı ərazilərin təsvirini verən ilk xəritəni öz əsərinin sonuna əlavə etmişdir.

Osmanlı admiralı Piri Rəis 1513-cü ildə dünyanın böyük xəritəsini çəkmiş, hətta bu xəritəyə Amerika qitəsini də daxil etmişdir. Göründüyü kimi, türk alimləri Amerika qitəsinin varlığından xəbərdar idilər.

Uluqbəyin rəsədxanası

Piri Reis'in xəritəsi

Piri Reis

Çində XI əsrdə barıt, XII əsrdə metal top ixtira edilmişdi. XI–XV əsrlərdə Qərbi Avropada mədəniyyət sahəsində böyük irəliləyişlər baş verdi. Bunun səbəblərindən biri də avropalıların səlib yürüşləri zamanı Şərqi – İslam sivilizasiyası ilə təmasda olmaları və xeyli yeni məlumatlar əldə etmələri idi. Səlib yürüşləri başa çatdıqdan sonra da avropalıların Şərqi ölkələrinə marağı azalmırdı. XIII əsrdə venesiyalı tacir və səyyah Marko Polo Uzaq Şərqi səyahət edərək uzun illər Çində yaşamışdır. Onun Asiya ölkələrindən bəhs edən əsərləri uzun müddət avropalıların həmin ölkələr haqqında təsəvvürünü müəyyən etməsinə, coğrafiya xəritələrinin çəkilməsinə zəmin yaratmışdı.

❓ *Mahmud Kaşğari öz əsərinin məqsədini necə müəyyənləşdirmişdi?*

❓ *Sizcə, Marko Polonun Çində yaşamasının səbəbi nə idi?*

Kilsə məktəbləri artıq şəhər özünüidare orqanlarının və kral sarayının savadlı adamlara olan tələbatını ödəmək iqtidarında deyildi. Ona görə də dünyəvi məktəblər açılır, ilk ali məktəblər meydana gəlirdi. XII əsrdə Qərbi Avropada universitetlər yaranmağa başladı: ilk universitet XII əsrdə İtaliyada açılmış Boloniya universiteti oldu. Bu universitetdə, əsasən, hüquq, təbabət və incəsənət elmləri tədris olunurdu. Ən qədim ali məktəblərdən biri olan Paris Universiteti 1200-cü ildə öz hüquqlarının qanunlaşdırılması haqqında kraldan fərman almışdı.

❓ *Orta əsrlərdə yaranmış hansı Avropa universitetləri hazırda öz fəaliyyətlərini davam etdirir?*

XIII əsrdə İngiltərənin Oksford Universitetinin professoru Rocer Bekonun "Böyük əmək" əsərini o dövrün ensiklopediyası adlandırmaq olar.

XV əsrdə teleskopdan göy cisimlərini müşahidə edən venesiyalı Qalileo Qaliley yeni kəşflər etdi. O, Nikolay Kopernikin və Cordano Brunonun Yer in Günəş ətrafında fırlanması haqqında təlimini təsdiqlədi.

Divani-lüğət-it-Türk

Mahmud Kaşğari

"Bu kitabı mən əlifba sırası ilə tərtib etmişəm, onu atalar sözləri, məsəllər, şeirlər... və nərsədən verilmiş parçalarla zənginləşdirmişəm. Mən çətini sadələşdirmişəm, aydın olmayanı aydınlaşdırmışam və illərlə işimi davam etdirmişəm. Mən türklərin oxuduqları şeirlərdən parçaları, onların xoşbəxt və bədbəxt günlərdə istifadə etdikləri məsəlləri kitabıma səpmişəm ki, oxucuları bu xalqın təcrübə və bilikləri ilə tanış edim".

Marko Polo

Paris universiteti

Elmi biliklərin çoxalması, savadlı insanlara ehtiyacın olması kitablara qarşı tələbatı artırır. **1445-ci ildə Almaniyada İohann Qutenberq ilk mətbəə açdı.** Onun çap etdiyi ilk kitab “İncil” idi. Bu ixtiradan sonra kitab çapı tədricən bütün Avropaya yayıldı, biliklərin daha sürətli və geniş şəkildə inkişafına şərait yaratdı.

Roger Bekon

Qalileo Qaliley

Nikolay Kopernik

Cordano Bruno

İncəsənət. XIV əsrdə İtaliyada yaranmış və özündə humanist ideyaları əks etdirən İntibah mədəniyyəti qısa müddət ərzində bütün Qərbi Avropaya yayıldı. İntibah dövrünün fərqləndirici xüsusiyyəti mədəniyyətin yeni, dünyəvi xarakter alması, insanı və onun əməllərini ön plana çıxarması idi. Antik mədəniyyətə maraq yenidən artmış, sanki onun dirçəlişi baş vermişdi.

🔗 Azərbaycanca İntibah dövrü hansı əsrləri əhatə edir və onun nümayəndələrindən kimləri tanıyırsınız?

İntibah mədəniyyətinin mərkəzi İtaliyanın Florensiya şəhəri idi. Roma, Venesiya və Milan da öz sənətkarları ilə məşhur idi.

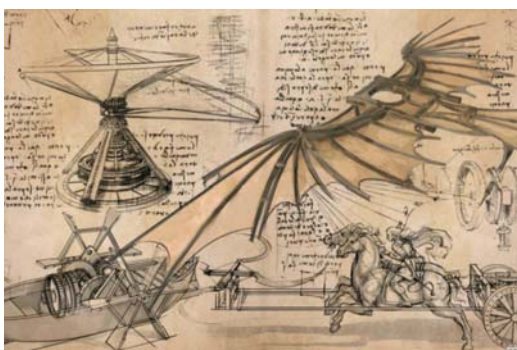
İtaliya intibahının ən böyük nümayəndələrindən biri olan dahi rəssam Leonardo da Vinçinin (1452–1519) “Mona Liza” (“Cokonda”) əsəri bütün dünyada məşhurdur. Leonardo da Vinçi dövrünü bir neçə əsr qabaqlayaraq paraşütün, vertolyotun, dalğıcı kostyumlarının və sualtı qayığın maketini işləyib-hazırlamışdı. O, insan bədəninin quruluşunu öyrənmək üçün meyitlər üzərində cərrahiyyə əməliyyatı aparırdı.

Leonardo da Vinçi

“Mona Liza” (Cokonda)

Leonardo da Vinçinin ideyaları

Mikelancelo memar, hərbi mühəndis, şair, ilk növbədə isə heykəltəraş idi. O, Müqəddəs Pyotr məbədinin nəhəng günbəzinin layihəsini hazırlamışdı. İntibah dövrünün dahi rəssamı və heykəltəraşı Mikelancelo “nəhəng” adlandırılan 5,5 m hündürlüyündə “David” heykəlinin müəllifidir. Tikintisində bir müddət Mikelancelo və Rafaelin iştirak etdiyi Müqəddəs Pyotr kilsəsi bu dövrün ən gözəl memarlıq nümunələrindən biridir.

🔗 Hansı şəhərlərdə Müqəddəs Pyotr kilsələri olduğunu araşdırın.

David heykeli

Müqəddəs Pyotr kilsəsi

1 *Müsəlman Şərqi rəssamlığın inkişafının Qərbi Avropaya nisbətən geri qalmasının səbəbini müəyyən edin.*

Şərq ölkələrində incəsənət növlərindən ən çox memarlıq inkişaf etmişdi. Hind-islam memarlıq abidələri içərisində XII əsrdə Dehlidə inşa edilmiş Qüvvətül-islam məscidi, XIII əsrdə isə Qütbədin Aybəkin əmri ilə inşa edilmiş 73 m hündürlüyü olan və kərpicdən tikilən Qütb Minar minaresi xüsusilə seçilir.

Teymurun və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə – XIV–XV əsrlərdə tikilmiş Səmərqənddəki Şahi-Zində məqbərə ansamblı Şərq memarlığının ən gözəl nümunələrindən biri sayılır.

İspaniyada Qranada əmirliyində hökmlərlik edən ərəblər XIII–XIV əsrlərdə müsəlman memarlığının ən gözəl incilərindən biri sayılan Əlhambra sarayını inşa etmişdilər.

Əlhambra

Osmanlı imperiyasının ən məşhur memarlarından biri Sinan Xoca XVI əsrdə yaşayb-yaratmışdır.

2 *Qərb və Şərq memarlıq abidələrinin ümumi cəhətlərini müəyyənləşdirin.*

Ədəbiyyat. Orta əsr şəhərlərində şairlər xalq mahnıları və rəvayətləri toplayır, ədəbi

əsərlər yaradırdılar. Avropada cəsur və alicənab cəngavərlərin vəsf edilməsi geniş yayılmışdı. XII əsrdə Fransada qələmə alınan “Roland haqqında nəğmə” ən məşhur cəngavər poeması sayılırdı. Əsərin qəhrəmanı Roland düşmənlərə qarşı mübarizə aparır, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərirdi. Öz senyoru qarşısında sədaqət andı içən Roland sonda həlak olur.

Orta əsr şəhərlərində təmsil və nağılları da çox sevirildilər. Fransada “Tülkü haqqında roman” poemasında müxtəlif heyvanların (ayı, canavar, tülkü, dovşan və s.) təmsalında cəmiyyətin bütün təbəqələrinin xarakteri açılırdı.

Şahi-Zində

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XI–XVI əsrlərdə Türk dünyasında mədəniyyətin inkişafına təsir göstərən amillər hansılardır?
2. Bu dövrdə Şərq mədəniyyəti bəşəriyyətə hansı inciləri bəxş etdi?
3. Qərbi Avropada və müsəlman şərqində yaranmış ali təhsil müəssisələrini müqayisə edin. Oxşar və fərqli tərəfləri müəyyənləşdirin.
4. İntibah dövrü Avropa mədəniyyətinin nümayəndələri barədə referat hazırlayın.

SON ORTA ƏSRLƏR VƏ YENİ DÖVRÜN BAŞLANGICI

Orta əsrlərin son mərhələsi Avropada XV əsrin axırlarından başlayaraq yüz ilə yaxın davam etmişdir. Texnika sahəsində baş vermiş kəşf və ixtiralar, əmək bölgüsünün artması, manufakturaların meydana gəlməsi bu dövrü səciyyələndirən əsas əlamətlər idi. Yeni dövrün başlıca məzmununu isə müasir sivilizasiyanın təşəkkülü və kapitalizmin inkişafı təşkil edir.

Avropa ölkələrində kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi ilə yeni təbəqələr – burjuaziya və muzdlu fəhlə sinfi yarandı. Sərvət hərisliyi avropalıları müstəmləkə işğallarına sövq etdi. Orta əsrlərin sonunda bəzi ölkələrdə mütəlqiyyət möhkəmlənsə də, Yeni dövrün ilk yüzilliklərində (XVI əsrin ikinci yarısı – XVIII əsr) inqilablar, çevrilişlər nəticəsində mövcud idarə sistemləri dağıldı. Bir sıra ölkələrdə respublikalar yarandı, konstitusiyalar qəbul olundu.

Asiya ölkələrində feodalizm quruluşu daha uzun müddət davam etdi. Həkimiyətlər dəyişir, böyük imperiyalar yaranır və dağılır, lakin ictimai həyatın forma və xüsusiyyətləri, idarə üsulları əvvəlki kimi qalırdı. Bunlar Böyük Moğol və Osmanlı imperiyalarının tənəzzülünün əsas səbəblərindən idi.

ABŞ-in İstiqlal bəyannaməsinin qəbul edilməsi

AÇAR SÖZLƏR

- “95 tezis”
- “12 maddə”
- Lüter
- Protestant
- Kalvinizm
- Burjua respublikası

XV əsrin əvvəllərində katolik kilsəsini islah etmək zərurəti yaranmışdı. Bu, təriqətlərin sayının gündən-günə artmasına gətirib çıxarmışdı. Kilsə başçıları artıq təriqətçiləri inkvizisiya tonqalına göndərməklə susdurmaqda çətinlik çəkirdilər. XVI əsrin əvvəllərində isə Avropada katolik kilsəsinin əsaslarını sarsıdan və Qərbi Avropanın mənəvi dirçəlişinə yol açan azad fikirli bir şəxs meydana çıxdı.

Reformasıyanın başlanması. Almaniya orta əsrlərin sonlarında hələ də katolik kilsəsi üçün əsas gəlir mənbəyi idi. Güclü kral hakimiyyətinin mövcud olduğu Fransa, İngiltərə və İspaniyada kilsə xəzinəsinə yığılan vergilərin miqdarı kəskin şəkildə azalmışdı. İmperator hakimiyyətinin zəifləməsi nəticəsində dağınıqlıq dövrü yaşayan Almaniya isə papaların ölkəni qarət etməsi üçün geniş imkanlar açılmışdı.

XVI əsrin əvvəllərində alman şəhərlərinin meydan və bazarlarında “cənnət qəbzələri” (indulgensiyalar) satan rahiblərin səsləri daha ucadan eşidilirdi. Papanın elçiləri əhalini inandırmaq üçün iddia edirdilər ki, “kilsəyə pul ianə olunan kimi, günahkarın ruhu *ərafdan** qurtularaq düz cənnətə düşəcək”. Onların sözlərinə görə, istənilən günahın bağışlanmasını asanlıqla əldə etmək mümkün idi.

Vittenberq Universitetinin ilahiyyat professoru Martin Lüterin etiraz səsi ucalana qədər “Cənnət qəbzələri”nin satışı çox qızgın şəkildə gedirdi. Lüterin azad ruhu kilsə ehkamlarının dar çərçivələrinə sığmırdı. İlahiyyatçı yazırdı ki, “Günahkarın xilas olması – Allahın ona mərhəmət etməsidir”. İlk vaxtlar adi dini müzakirələr çərçivəsindən kənara çıxmayan bu baxış Lüter tərəfindən Vittenberqdə 1517-ci ilin oktyabrında saray kilsəsinin qapısına məşhur “95 tezis”in asılmasından sonra dəyişdi. Həmin tezlərdə o, Roma papasının *əraf* üzərində səlahiyyətini, həm də katolik kilsəsinin “Cənnət qəbzələri” satmaq hüququnu inkar edirdi. Lüterin tezləri bütün Qərbi Avropanın dini reformasiya alovuna bürünməsində cəsəretli bir təkən oldu.

🗨 *Sizcə, Lüterin baxışlarını dinə qarşı çıxmaq kimi qiymətləndirmək olarmı? Fikrinizi əsaslandırın.*

21. ... “Cənnət qəbzələri”nin vasitəsilə insanın cəzadan azad olunaraq qurtula biləcəyini deyən təbliğatçılar yanılır...

36. Səmimi şəkildə tövbə etmiş hər xristianın günahları “Cənnət qəbzələri”ndən asılı olmayaraq bağışlanır.

Lüterin 95 tezisi

* **Əraf**, dini inanclara görə, cənnətlə cəhənnəmin arasındakı yerdir. Ruhlar oradan cənnətə, ya da cəhənnəmə göndərilir.

Vittenberq kilsəsi

“Heç nədən imtina edə bilmərəm, çünki vicdanın əksinə getmək mümkün deyil”. “95 tezis”-dən sonra Lüter öz təlimini yeni müddəalarla zənginləşdirdi. İlk vaxtlar kilsənin fəaliyyətinin papasız da mümkün olduğunu söyləyən Lüter sonralar bir təşkilat kimi onun əhəmiyyətini inkar etməyə başladı. Üsyankar ilahiyatçının fikrincə, Allaha müraciət etməsi üçün dindarların heç bir vasitəçiyə ehtiyacı yoxdur. Bu bəyanatla o, daha demokratik dəyərlərə malik erkən xristianlığı bürokratik acgöz katolik kilsəsinə qarşı qoydu və bu da onun Roma papası ilə arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Papa Lüterin tezliklə Romaya gəlib öz tərqiətindən açıq şəkildə imtina etməyəcəyi təqdirdə kilsədən ayrılması haqqında bəyannamə hazırlamışdı. Buna qədər isə onun kitabları yandırılmalı idi.

🔗 Papanın Lüterin kitablarını yandırmaq göstərişi, əslində, nə ilə izah olunurdu?

Buna cavab olaraq Lüter Vittenberq Universitetinin heyətində bəyannaməni yandırdı və imperator V Karla müraciət edərək ona Romanı papanın əlindən almaq və bütün kilsə torpaqlarını müsadirə etmək təklifini verdi. İmperator bu müraciətə cavab vermədi: papa ona itaətsiz knyazlarla mübarizə aparmaq üçün lazım idi.

Bundan sonra Roma papası və V Karl Lüteri 1521-ci ildə Vorms şəhərinin reyxstaqında açılmış kilsə məhkəməsinə vermək qərarına gəldilər. Lakin burada da Lüter tərqiətlə bağlı bütün ittihamları rədd edərək öz baxışlarının səhv olduğunu “Bibliya”dan sitat gətirməklə sübut etməyi tələb etdi. Məhkəmə zamanı tutduğu mövqe onun davamçılarında daha böyük inam və əzm yaratdı. Hamı Lüterin onu ittiham edənlərə dediyi sözləri təkrar edirdi: “Heç nədən imtina edə bilmərəm, çünki vicdanın əksinə getmək mümkün deyil”.

Vorms reyxstaqı Lüterin işini həll edə bilmədi. Təhlükəli islahatçının həbsi də baş tutmadı. Bir çox knyaz və cəngavərlər onun müdafiəsinə qalxmışdılar.

Lüter Vormsda

Papalara qarşı yaranmış müxalifət öz tərkibinə və tələblərinə görə əvvəldən çox mürəkkəb idi. Vorms reyxstaqından sonra bu fərqlər özlərini daha qabarıq formada göstərərək kilsə islahatı tərəfdarlarının iki düşmən cərəyana bölünməsinə səbəb oldu. Dünyəvi knyazlar, cəngavərlər və varlı şəhərlilərin köməyinə arxalanan Lüter kilsə islahatını sülh yolu ilə həyata keçirmək niyyətində idi.

“Cənnət qəbzləri”nin meydana çıxması

Katolik kilsəsinin təliminə görə, insan ölümdən dərhal sonra ərafa düşür. Bura cəhənnəmdən fərqli olaraq, Roma papasının “səlahiyyətində” idi. Cəhənnəm əzabından qaçmaq üçün insan hələ sağlığında öz günahlarını yuya bilərdi. Bunun üçün ruhanilərin müəyyən etdiyi cəzanı çəkmək lazım gəlirdi. Çox sərt olan bu cəzanı ruhanilər böyük həvəslə müəyyən pul məbləği ilə əvəz edirdilər. Beləliklə, “cənnət qəbzləri” – günahların bağışlanmasını təsdiq edən yazılı sənədlər yaranmışdı. İlk dəfə birinci səlib yürüşü zamanı tətbiq olunan bu sənədlər tədricən geniş yayılaraq katolik kilsəsinin gəlir mənbələrindən birinə çevrildi.

🔗 “Cənnət qəbzləri”nin satışı kilsənin hansı xarakterik cəhətlərini müəyyənləşdirməyə əsas verir?

O, sosial islahatları nəzərdə tutmurdu. Lüterin *mötədillər** hərəkatının qarşısına yoxsul-kəndli reformasiyasının başçısı Tomas Münser çıxmışdı. Bütün bunlar Almaniya da sosial sarsıntıların başlanmasından xəbər verirdi.

* **Mötədillər** – orta siyasi xəttin tərəfdarları

1 *Reformasiya hərəkatı iştirakçılarının tərkibi və tələbləri barədə məlumat toplayın.*

1524–1525-ci illərdə Tomas Münserin rəhbərliyi altında kilsə və zadəgan mülklərinə qarşı yönəlmiş güclü kəndli müharibəsi başladı. Üsyançıların tələbləri kəndli dəstə başçıların qurultayında qəbul olunmuş “12 maddə”də öz əksini tapdı. Lüter bu sənədə dərhal cavab verdi. O, kəndliləri öz problemlərini sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı. Lakin kəndli müharibəsinin genişlənməsindən və üsyançıların törətdikləri qarışıqlıqdan xəbər tutan Lüter üsyanın zorla yatırılmasına çağırırdı. Kəndli müharibəsinin yatırılması reformasiya hərəkatına son qoymadı: hərəkatda əsas mövqeni, Lüter başda olmaqla, mötədillər tutdu.

2 *Almaniyada kəndli müharibəsinin nəticələrini yada salıb onları “Jaklar” və Uot Taylerin üsyanlarının nəticələri ilə müqayisə edin.*

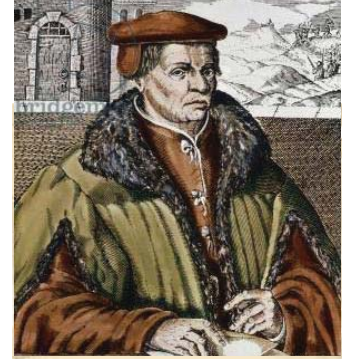
“Ölkə kimdirsə, din də onundur”. Kəndli müharibəsi məğlub olduqdan sonra katolik knyazlar reformasiyanın özünü də ləğv etmək niyyətində idilər. Bu, Lüterin tərəfdarları olan zadəganları da öz qüvvələrini birləşdirilməyə vadar etdi. Almaniya feodal hərəc-mərcliyinin astanasında idi. Onun qarşısını almaq məqsədilə imperator V Karl 1524-cü ildə reformasiyanın dayandırılması barədə qərar verdi.

Buna cavab olaraq, bir sıra alman şəhərləri və knyazlıqları yazılı surətdə etirazlarını bildirərək Lüterin təliminə tərəfdar çıxdılar və özlərinin din azadlığı hüququna malik olduqlarını bəyan etdilər. Bu vaxtdan etibarən reformasiyanın tərəfdarlarını “protestant” (etirazçı), yeni kilsəni isə “protestant kilsəsi” adlandırmağa başladılar.

3 *V Karl nə üçün daxili hərəc-mərcliyin başlanmasından qorxurdu? Cavabınızı XVI əsrin birinci yarısının beynəlxalq vəziyyəti ilə əlaqələndirin.*

Lüter təlimi Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrində geniş yayıldı və katolik kilsəsinin avtoritar təliminə zərbə vurdu, insanların zehni, iradəsini azad etdi. Hələ reformasiya banisinin dövründə protestant kilsəsinin üç əsas cərəyanı yarandı və bunun nəticəsində də üç müstəqil kilsə təşkilatı formalaşdı.

Bütün ölkə öz mülklərini kilsə hesabına genişləndirən protestant knyazlarının ittifaqının əlində idi. Yalnız 40-cı illərin sonunda V Karl onları məğlub edə bildi. Bundan sonra o, katolik məzhəbinin bərpasına və bütün knyazların hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına başladı. Bu addım onun həlledici səhvi oldu.

3. ...indiyənə kimi bizi (kəndliləri – red.) ənənəvi olaraq “xüsusi mülkiyyətdə olan” insanlar hesab edirdilər. Biz isə Müqəddəs kitabə uyğun olaraq azad olmaq istəyirik... Əsl xristian kimi siz bizi təhkimçilikdən həvəslə azad etməlisiniz, yaxud da “İncil” əsasında bizə təhkim vəziyyətdə qalmağımızı sübut etməlisiniz.

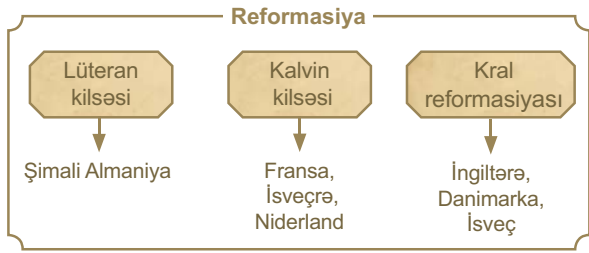
8. ...Qoy sahiblərimiz töycünü haqlı şəkildə müəyyən etsinlər ki, kəndlilər havayı işləməsinlər, çünki hər bir işçi öz müzdünə layiqdir.

10. ...İcmaya məxsus olan çöl və otlaqların bəziləri tərəfindən mənimsənilməsi bizi narahat edir. Biz həmin torpaqları ümumi mülkiyyətə qaytarmaq istəyirik.

Tomas Münserin 12 maddəsi

İmperatorun qüdrətinin möhkəmlənməsi katolik və ya protestantlıqlarından asılı olmayaraq bütün knyazları ona qarşı birləşdirdi. Papanın özü də knyazların ittifaqına gizlincə dəstək göstərirdi. Uzun-sürən mübarizə və danışıqlardan sonra düşmən tərəflər 1555-ci ildə "Ölkə kimindir, din də onundur" prinsipini təsdiq edən Auqsburq müqaviləsini bağladılar.

🔗 *Kalvin kilsəsinin xüsusiyyətlərini yadıma salın.*

🔗 *Nə üçün katolik knyazlar və papa imperatorun siyasətinə qarşı çıxdılar? Auqsburq müqaviləsinin təsdiq etdiyi prinsipin mahiyyətini şərh edin.*

Bu şəraitdə reformasiya uğurlu şəkildə inkişaf edirdi. Elə düşünmək olardı ki, bütün Avropa tezliklə onu qəbul edəcək. Lakin katolik kilsəsi mübarizəsiz təslim olmağa razı deyildi. Buna görə də protestant kilsəsinin fikir və təşkilati işləri arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək hücumla keçdi. Cənubi Almaniya, İspaniya, Polşa və başqa ölkələrdə katolik kilsəsi qələbə qazansa da, özü keçmiş mövqelərini bərpa etmək və feodal qaydalarının tənəzzülünü dayandırmaq iqtidarında olmalıdır.

🔗 *Katolik kilsəsi Avropanın bir sıra ölkələrində reformasiyanı hansı vasitələrlə ləğv edə bildi?*

Niderland burjuva inqilabı. XVI əsrin başlanğıcında Niderland İspaniyanın hakimiyyəti altına keçdi. İspaniyanın hakim sülaləsi olan Habsburqlar daxili müstəqilliyi pozaraq ölkəni müstəmləkə əyalətinin səviyyəsinə salmağa çalışırdılar. Vergilərin məbləği gündən-günə artırdı. İspaniya hakim dairələrinin Niderlandda Calvinizm məzhəbini ləğv etmək niyyəti ölkə əhalisinin ən böyük qəzəbinə səbəb oldu. 1550-ci ildə qəbul edilmiş fərman bu "kafirlik"dən üz döndərməyən kişiləri qılınc ilə edam etmək, qadınları isə diri-diri torpağa basdırmaqla hədələyirdi. II Filippin hakimiyyəti dövründə vəziyyət bir qədər də gərginləşdi. Bu narazılıq inqilaba gətirib çıxardı. Niderlandlılar azad yaşamaq, işləmək və inanmaq hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxdılar.

II Filipp

🔗 *Niderlandın inkişafına nə mane olurdu?*

Katolik kilsəsinə qarşı yönəlmiş 1566-cı il üsyanı inqilabın başlanğıcı oldu. Xalq katolik kilsələrini dağıdaraq İspan əsarətinin əsas aləti olan katolik məzhəbinə qarşı nifrətini nümayiş etdirdi. Bu hadisə Niderlandın tam işğalı üçün II Filippə bəhanə idi. Ölkənin canişini Hersoq Alba fəvqəladə məhkəmə – "Qiyam işlərinə baxan şura" yaratdı.

🔗 *Katolik kilsəsinə qarşı hərəkətin mahiyyəti nə idi? Onun Niderland burjuva inqilabının tarixində hansı rolu var?*

Qanlı terror və vergilərin artırılması ölkənin müflisləşməsinə və İspan hakimiyyətinə qarşı zadegan müxalifətinin güclənməsinə gətirib çıxardı. Onun başçısı Oranlı Vilhelm oldu. Lakin müzdlü alman qoşununun köməyi ilə mübarizənin aparılması taktikası özünü doğrultmadı.

İlk burjua respublikası. 1572-ci ildə "dəniz gözləri" (ispanca *geuzeu* – dilənçi mənasını verir. Niderlandda ispan ağalığına qarşı döyüşən üsyançılar belə adlandırılırdı.) Brill limanını tutdular. Bu, ölkənin şimalında ümummilli üsyanın başlanğıcı oldu. 1574-cü ildə ispanlar tərəfindən Leydenin mühasirəsi məğlubiyyətlə nəticələndi. İki ildən sonra onlar Niderlandın iqtisadi paytaxtı olan Antverpenin dağılması və yandırılmasına müvəffəq oldular. Bu hadisələrin nəticəsi o oldu ki, feodal qaydalarını qoruyub saxlamış və katolik məzhəbinə sadıq qalmış Cənub əyalətləri Calvinist Şimalın tərəfinə keçdilər. Hadisələrin bu cür gedişatı II Filippi Cənub əyalətlərinin nümayəndələri ilə danışıqlar aparmağa məcbur etdi. Nəticədə 1579-cu ildə Arras uniyası imzalandı. Bu sənədlə inqilabdan imtina etmiş Cənub əyalətlərinin zadəganlarının əvvəlki imtiyazları və şəhərlərin əvvəlki azadlıqları təsdiq olundu.

Brillin "dəniz gözləri" tərəfindən tutulması

Şimaldakı 7 əyalət isə həmin ildə vahid dövlətdə birləşmək, vahid pulun və ölçü vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi haqqında Utrext uniyasını imzaladı. Baş Ştatlar yaranmış federasiyanın – Hollandiya Respublikasının ali orqanı elan edildi.

❓ Nə üçün İspaniya Niderlandın cənubunda inqilabın yatırılmasına nail oldu?

Müstəqilliyini möhkəmləndirmək üçün cavan dövlət hələ uzun müddət ərzində mübarizə aparmalı oldu. Öz qüvvələrinə, həm də İngiltərə və Fransanın diplomatik dəstəyinə arxalanan hollandlar bir sıra əhəmiyyətli qələbələr qazandılar. "Məğlubedilməz armada"nın məğlubiyyəti isə İspaniyanın gücünü tamamilə sarsıtdı. 1609-cu ildə müharibə aparan tərəflər on iki illik barışıq imzaladılar. Bu, İspaniya tərəfindən Şimali Niderlandın müstəqilliyinin faktiki olaraq tanınması idi. Cənubi Niderland isə İspaniyanın hakimiyyəti altında qaldı.

❓ Hollandiyanın müstəqillik uğrunda mübarizəsinə hansı xarici amillər kömək etdi?

1621-ci ildə İspaniya-Hollandiya müharibəsi yenidən başlandı. 1648-ci ildə beynəlxalq münasibətləri nizama salmaq məqsədilə çağırılmış Vestfaliya konqresində İspaniya tarixdə ilk burjua respublikası olan Hollandiyanın müstəqilliyini tam şəkildə tanıdı. Beləliklə, səksən illik qarşıdurma nəticəsində Niderland müasir Calvinist Hollandiyaya və Katolik Belçikaya bölündü. Fransanın təzyiqi ilə bağlanmış **Vestfaliya sülhü** həmçinin Almaniyanın siyasi dağınıqlığını qətiləşdirdi. Bu hadisə fransız-alman qarşıdurmasını daha üç əsr uzatdı.

Vestfaliya sülhü

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Mətnə əsasən bir neçə cümlə ilə Lüterin fəaliyyətini xarakterizə edin.
2. Qərbi Avropa ölkələrində dini reformasiyanın feodal quruluşunun böhranı ilə əlaqəsini sübut edin.
3. Reformasiyanın Qərbi Avropa ölkələrinin gələcək inkişafına təsirini müəyyənləşdirin.
4. Niderland burjua inqilabının xronoloji cədvəlini tərtib edin.
5. Niderland burjua inqilabının dünya tarixində yerini və rolunu müəyyənləşdirin.

AÇAR SÖZLƏR

- Mütləq monarxiya
- "Aqrar çevriliş"
- "Sənaye çevrilişi"
- Stüartlar
- Burbonlar
- dini müharibələr
- Yakobin diktaturası
- Termidorçular

Qərbi Avropanın bu iki qüdrətli dövləti orta əsrlərin sonlarından etibarən tarixi inkişafda irəliyə doğru böyük sıçrayış edərək mütləq monarxiya quruluşunu yaratsalar da, bir müddət sonra onu inqilablarla məhv etdilər. Bu dövrdə həmin ölkələrdə hakim sülalələr dəyişmişdi. Yeni təsərrüfat sistemi təşəkkül tapmış, cəmiyyətin sosial quruluşu ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı.

İngiltərə. XVI əsrə feodal-aqrar ölkəsi kimi daxil olan İngiltərədə kapitalist münasibətləri yaranırdı. Kənd təsərrüfatında XV əsrin sonlarından etibarən yüksəliş baş verməkdə idi. Yeni zadəganlar çəpərləmələr həyata keçirərək kəndlilərin torpaqlarını daha sərfəli şərtlərlə qısa müddətli icarəyə verir və yaxud onların əkin sahələrini otlaqlara çevirərək orada qoyunçuluğu inkişaf etdirirdilər. Onlar mahud parça istehsal edən manufakturalar açır, dağ-mədən işləri və ticarəti ilə məşğul olurdular. XVIII əsrin sonlarına kimi davam etmiş kəndlilərin torpaqlardan sıxışdırılması və onların yerində maddə əməyindən istifadə edən təsərrüfatların təşkili prosesi "aqrar çevriliş" adlanır. İngiltərənin manufaktura mərhələsinə daxil olan sənayesinin başlıca sahəsi "krallıqda həyatın mənbəyi, ticarət və sənayenin təməl daşı" adlandırılan mahud parça toxuculuğu idi.

XVI əsrdə İngiltərə iqtisadiyyatında hansı dəyişikliklər baş vermişdi?

VIII Henrix Tüdorun dövründə yaradılmış və kralın başçılıq etdiyi anqlıkan kilsəsi rəsmi dövlət kilsəsi elan olundu. İngiltərədə mütləq monarxiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri silklərin nümayəndəli orqanı olan parlamentin fəaliyyətini davam etdirməsi idi.

I Yelizaveta dövrünü (1558–1603) ingilis mütləqiyyətinin "qızıl əsri" adlandırırlar. Onun iqtisadi siyasəti *proteksionizm** prinsipinə əsaslanırdı.

XVI əsrin ikinci yarısında İrlandiyanın işğalı başa çatdırıldı və Şotlandiyada İngiltərənin təsiri gücləndi. 1587–1588-ci illərdə baş verən dəniz döyüşləri İspaniyanın dəniz donanmasının əsas hissəsinin məhv edilməsi ilə nəticələndi. İngiltərə güclü dəniz dövlətinə çevrilməyə başladı. I Yelizaveta övladı olmadığına görə Şotlandiya kralı, Stüartlar sülaləsinin nümayəndəsi VI Yakovu özünün varisi elan etmişdi.

* **Proteksionizm** – xarici malların ölkəyə gətirilməsinin məhdudlaşdırılması və müvafiq yerli malların istehsalının dəstəyinə yönəlmiş dövlət siyasəti

I Yelizaveta dövrünü nə üçün ingilis mütləqiyyətinin "qızıl əsri" adlandırırlar?

VIII Henrix

I Yelizaveta

1603-cü ildə İngiltərədə hakimiyyətə gələn I Yakov Stüart (1603–1625) qatı mütləqiyyət tərəfdarı idi. I Karl da atasının bu siyasətini davam etdirirdi. 1628-ci ildə parlamentin krala təqdim etdiyi “Hüquq haqqında *petisiya*”-da parlamentin razılığı olmadan hökumətin qanunsuz vergilər tələb etməsi, məhkəmənin qərarı olmadan qanunsuz həbslərin keçirilməsi pislənilirdi. I Karl ölkəni bundan sonra özünün idarə edəcəyini bildirib parlamenti qovdu. Lakin Şotlandiyada dini siyasətlə əlaqədar baş verən “yepiskop müharibələri”ndə məğlubiyəti onu 1640-cı ildə parlamenti yenidən çağırmağa vadar etdi. “Uzunmüddətli parlament”in (1640–1653) fəaliyyətə başlaması ilə inqilabi dəyişikliklər baş verdi. Parlament bir sıra kral məmurlarını mühakimə etdi, kralın tətbiq etdiyi qanunsuz idarəetmə qaydalarını və vergiləri ləğv etdi, siyasi məhbuslar azadlığa buraxıldı, dini zəmində təqiblərə son qoyuldu və s. Kralla parlament arasında kəskinləşən qarşıdurma vətəndaş müharibəsinə (1642–1646) səbəb oldu.

? *Nə üçün Stüartlar sülaləsinin kralları parlamentlə qarşıdurma siyasətinə üstünlük verirdilər?*

Birinci vətəndaş müharibəsindən sonra daha geniş islahatların keçirilməsini tələb edən levelerlər adlanan demokratik xalq hərəkatı meydana çıxdı. Onlar siyasi hüquqların bərabərliyini tələb edirdilər. 1648-ci ilin may-avqust aylarında baş vermiş ikinci vətəndaş müharibəsində kralın Şotlandiyanın yardımı ilə qalib gəlmək niyyəti baş tutmadı. 1649-cu ilin yanvarında kral edam olundu. Mayda parlament kral hakimiyyətini və parlamentin lordlar palatasını ləğv etdi, respublika qurulduğu elan olundu. Respublikada (1649–1653) bütün hakimiyyət ordu komandanlığına məxsus idi. Ordunun baş komandanı Kromvel İngiltərə, Şotlandiya və İrlandiyanın lord-protektoru (1653–1658) təyin edildi. Kromveldən sonra lord-protektor təyin olunan oğlu da generalların təzyiqi ilə istefa verdi. Yeni zadəganlar və burjuaziya Stüartlarla barışmaq qərarına gəldi. 1660-cı ildə İngiltərədə yenidən hakimiyyətə qayıdan Stüartların mütləqiyyətə meyil etmələri parlamenti 1688-ci ildə saray çevrilişi edərək Hollandiya hakimi Oranlı Vilhelmi hakimiyyətə dəvət etməyə məcbur qoydu. Dinc yolla baş verən bu hadisə İngiltərə tarixində “Şanlı inqilab” adlanır. Bundan sonra İngiltərədə parlamentli monarxiya quruluşu bərqərar oldu.

? *Sizcə, XVII əsr İngiltərə burjuva inqilabı ölkənin problemlərini həll edə bildimi?*

XVIII əsrin ortalarında yerli məhsulların dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətini artırmaq məqsədilə əvvəlcə toxuculuq sənayesində, sonra isə digər sahələrdə “*sənaye inqilabı*” * başlandı. İngiltərə dünyanın aparıcı sənaye ölkəsinə çevrildi.

"Məğlubedilməz armada"nın məğlub olması

La-Manş döyüşü

On illər ərzində ingilis dəniz quldurlarının ispan gəmilərini talan edərək batırması İspaniya dövlətinə böyük zərər vurmuşdu. Bundan əlavə, İngiltərə kraliçası I Yelizaveta hollandların ispan ağalığına qarşı mübarizəsini dəstəkləyirdi. İngiltərə həmçinin ümid edirdi ki, İspaniya üzərində qələbə onun dəniz ağalığına səbəb olmaqla yanaşı, İspaniyanın Yeni Dünya ilə ticarətdəki hegemonluğuna son qoyacaq.

* **Petisiya** – Ali hakimiyyət orqanlarına ünvanlanan kollektiv xahiş, müraciət və ya etiraz məktubu

* **Sənaye inqilabı** – əl əməyinin mexanikləşdirilərək manufakturaların iri fabriklərə çevrilməsi prosesi

XVIII əsrdə İngiltərənin iştirak etdiyi müharibələr onun Avropada nüfuzunu xeyli artırmaqla yanaşı, həm də müstəmləkə mülklərinin genişlənməsinə səbəb oldu. Şotlandiya 1707-ci ildə, İrlandiya 1801-ci ildə özünüidarə hüquqlarından məhrum edilərək İngiltərəyə ilhaq edildi.

Fransa. Fransa XVI əsrə daxili çəkişmələrə son qoyaraq mərkəzləşdirilmiş dövlət kimi daxil olmuşdu. Ölkə əhalisinin sayına və ərazisinin böyüklüyünə görə Qərbi Avropanın ən böyük dövləti idi. Feodal-aqrar ölkəsi olan Fransada kəndlilərin əksəriyyəti şəxsən azad idilər. Fransa sənayesində manufakturalar geniş yayılmışdı. Kətan parça istehsalına görə ölkə Avropada öndə gedirdi.

XVI əsrdə Fransanın iqtisadi həyatının əsas xüsusiyyətləri hansılardır?

İngiltərə inqilabı

XVI əsrin birinci yarısında mütəlak monarxiyanın formalaşması başlandı. Hakimiyyət uğrunda gedən daxili çəkişmələr nəticəsində 1594-cü ildə kral taxtına IV Henrix adı ilə Burbonlar sülaləsinin nümayəndəsi çıxdı. XIV Lüdoviqin (1643–1715) hakimiyyəti dövründə mütəlak monarxiya “qızıl əsr”ni yaşayırdı. Əyalətlərin silki nümayəndəli orqanlarının səlahiyyətləri kəskin azaldıldı. Kral hökuməti *merkantilist siyasət** yürüdüdü. Lakin kralın 32 il ərzində apardığı müharibələr ölkə iqtisadiyyatına ağır zərbə vururdu.

* Merkantilist siyasət – proteksionist tədbirləri, aktiv ticarət balansını və s. bu cür tədbirləri nəzərdə tutan dövlət siyasəti

Fransada Burbonların hakimiyyətə gəlməsinə hansı tarixi şərait imkan yaratmışdı?

XVIII əsrin ortalarında sənaye və ticarətin, qismən də kənd təsərrüfatının inkişafı sürətləndi. Cəmiyyətin sosial quruluşunda, ictimai şüurda ciddi dəyişikliklər baş verdi. İqtisadi cəhətdən güclənmiş burjuaziya azad sahibkarlığa mane olan feodal qaydalarına – inhisar hüququna, ağır vergilərə, sex qaydalarına, silki vergi sistemində qarşı çıxış edir və siyasi idarəçilikdə rolunu artırmağa çalışırdı. Bu dövrdə “şüurlarda inqilab” edən Fransa maarifçiliyi geniş vüsət aldı. Onun görkəmli nümayəndələri mövcud quruluşun əsaslarının ləğv edilərək vətəndaş hüquqlarının bərabərliyi, insanın “təbii azadlıqlarının” təmin olunduğu bir cəmiyyətin qurulmasını tələb edirdilər. Volter və Monetskyö İngiltərə nümunəsində konstitusiyalı monarxiyanın, Russo demokratik respublikanın

tərəfdarı idilər. Maarifçilərin irəli sürdükleri ideyalar XVIII əsrin sonlarında baş vermiş inqilaba güclü təsir göstərmişdi.

❓ *Fransa maarifçilərinin əsas ideyaları hansılardır?*

Mütləqiyyəti böhrandan çıxarmaq məqsədilə kral XVI Lüdoviq (1774–1793) vergi sisteminə dəyişikliklər etmək istəsə də, əyanların müqaviməti ilə qarşılaşdı. Kral Baş Ştatları çağırmaq qərarına gəldi və *üçüncü silkin** burada təmsilçiliyini iki dəfə artırdı. 1789-cu il mayın 5-də Versalda Baş Ştatlar öz işinə başladıqdan dərhal sonra üçüncü silkin deputatları bu orqanda say üstünlüklərinə arxalanaraq onu öz nəzarətləri altına almağa cəhd etdilər. İyulun əvvəlində deputatlar özlərini Müəssisələr Məclisi elan etdilər. Kralın Məclisi hərbi qüvvə ilə qovmaq niyyətindən narahat olan Paris əhalisinin aşağı və orta təbəqəsi iyulun 14-də silahlı üsyan qaldıraraq Bastiliya qalasını ələ keçirdi. Bununla da inqilabi dəyişikliklər dövrü başladı (1789–1794).

Fransa burjuva inqilabı bir neçə mərhələdən keçmişdir. 1789–1792-ci illəri əhatə edən ilk mərhələdə ölkədə konstitusiyalı monarxiya quruluşu bərqərar oldu, inzibati islahat keçirildi, qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabər hüquqluluğu elan edildi, kilsə islahatı keçirildi, əsas feodal qaydaları ləğv olundu. Fransada inqilabi boğmaq üçün Avstriya və Prussiya İngiltərənin səyi ilə ittifaq bağladılar. 1792-ci ilin aprelindən başlayan müharibələr 1815-ci ilə kimi davam etmişdir.

❓ *Inqilabın birinci mərhələsinin başlıca yekunu hansılardır?*

1792-ci il avqustun 10-da Parisdə baş verən üsyan kralın taxtdan devrilməsi ilə nəticələndi və bununla da inqilabın ikinci dövrü başladı. Ümumi seçki hüququ əsasında yeni qanunverici orqana – Konventə seçkilər keçirildi. Konvent respublika elan olunduğunu bəyan etdi. Kralın mühakiməsi və 1793-cü ilin yanvarında edam olunması həm ölkə daxilində, həm də onun xaricində birmənalı qarşılanmadı. Hərbi uğursuzluqlar hakimiyyətə qarşı çıxışların yenidən güclənməsinə səbəb oldu.

❓ *İkinci mərhələdə hansı yeniliklər baş vermişdi?*

* **Üçüncü silk** – Fransada din xadimləri və zadəganlardan başqa bütün əhali bu silkə aid edilirdi. Birinci və ikinci silklərdən fərqli olaraq, bu silkin nümayəndələri vergiləri ödəyirdilər.

1. İnsanlar azad, bərabər hüquqlarla doğulur və yaşayırlar...
7. Heç kəs qanunda nəzərdə tutulandan və onun nəzərdə tutduğu prosedurlardan irəli gələnlərdən başqa heç bir halda ittiham edilə, saxlanıla, yaxud həbs edilə bilməz.
9. Hər bir kəs günahı elan edilənə qədər günahsız sayılır...
10. Heç kəs öz baxışlarına, hətta dini baxışlarına görə sıxışdırılmamalıdır; bir şərtlə ki, onların ifadə olunması qanunla müəyyənləşdirilmiş ictimai asayişə pozmasın.
11. Fikir və mövqeyin azad ifadəsi insanın ən qiymətli hüquqlarından biridir...
12. İnsan və vətəndaş hüquqlarının təminatı üçün dövlətin gücü vacibdir; bu güc ixtiyar sahiblərinin şəxsi maraqları üçün deyil, hamının mənafeyinə xidmət etmək üçün yaradılır.
15. Cəmiyyətin hər hansı vəzifəli şəxsədən ona tapşırılmış idarəetmə sahəsinə dair hesabat tələb etmək hüququ var.
17. Müllkiyyət toxunulmaz və müqəddəs hüquq olduğuna görə heç kəs ondan məhrum edilə bilməz.

İnsan və Vətəndaş hüquqları bəyannaməsindən çıxarışlar

❓ *Verilmiş maddələri Azərbaycan Konstitusiyasının müvafiq maddələri ilə müqayisə edin.*

1793-cü il iyunun 2-də *yakobinçilər** çevriliş edərək hakimiyyəti ələ aldılar. Yakobin diktaturası dövründə kənddə feodal qaydaları tamamilə ləğv olundu, möhtəkirliyə qarşı sərt qanunlar yaradıldı, kəndlilərə torpaq sahələri verildi, yeni təqvim yaradıldı. Ölkənin sonrakı inkişafı bəzində yakobinçilər arasında kəskinləşən fikir ayrılıqları onların hakimiyyətini zəiflətdi. Bundan istifadə edən rəqibləri 1794-cü il iyulun 27-də (yeni təqvimlə termidorun 9-da) yakobinçilərin hakimiyyətini devirdilər.

Bu çevrilişi həyata keçirən və termidorçular adlandırılan siyasi qrupun nümayəndələri inqilab dövründə varlanmışdılar. Onlar inqilabi proseslərin dayandırılmasını və geniş işğalçılıq müharibəsinin aparılmasını tələb edirdilər.

❗ *Yakobin diktaturasının tədbirləri kimin maraqlarını əks etdirirdi?*

1795-ci ildə Fransanın yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Konstitusiyada icraedici hakimiyyət beş nəfərdən ibarət Direktoriyaya həvalə olunmuşdu. Direktoriyanın “yelləncəklər siyasəti” adlandırılan daxili siyasəti sabit deyildi. Bu siyasət əhalinin aşağı və yuxarı təbəqələrinin maraqları arasında maneəvə etmək taktikası idi. 1799-cu il noyabrın 9-da (brümerin 18-i) Napoleon özünə sadıq olan qoşunlar vasitəsilə çevriliş edərək hakimiyyəti ələ keçirdi. “18 Brümer” çevrilişinin nəticəsində Fransada Konsulluq rejimi yaradıldı. Bununla da Fransanın tarixində Napoleon Bonapart dövrü başladı.

☰ SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XVIII əsr “İngiltərənin hökmlərlik əsri” adlandırmaq olarmı?
2. XVI Lüdoviqi Fransa burjuva inqilabının baskarı hesab etmək mümkündürmü?
3. Fransada Napoleon Bonapartın hakimiyyətə gəlməsinə hansı amillər zəmin yaratmışdı?
4. I Yelizaveta və XIV Lüdoviqin hakimiyyətlərində oxşar cəhətlər hansıdır?
5. Feodal-aqrar ölkəsinin xüsusiyyətlərini müəyyən edin.

İnqilab Bastilyadan başlamışdır

Bastilya – XIV əsrin sonlarında dövlət cinayətkarlarının saxlanılması üçün inşa edilmiş qala. 1789-cu il iyulun 14-də üsyançılar qalanı ələ keçirdikdən sonra onu yerlə yeksan etmişdilər.

* Yakobinçilər – Fransa inqilabı zamanı yaranmış nüfuzlu siyasi cərəyanın təmsilçiləri

“18 Brümer” çevrilişi

BÖYÜK COĞRAFI KƏŞFLƏR VƏ MÜSTƏMLƏKƏ İŞGALLARI. ABŞ-ın YARANMASI

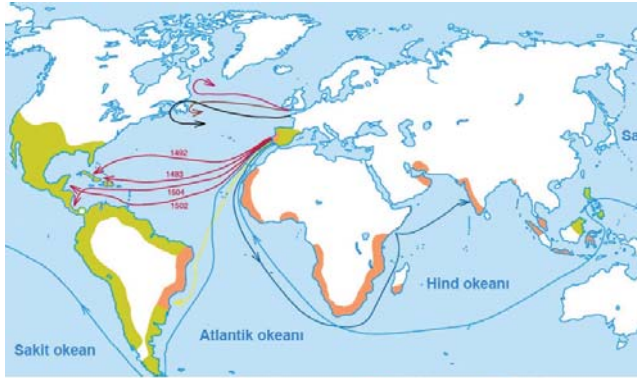
AÇAR SÖZLƏR

- Böyük coğrafi kəşflər
- karavella
- qul alveri
- "hindular"
- "Boston çay dəsgahı"
- "İstiqlaliyyət bəyannaməsi"

Orta əsrlərin sonlarında avropalıların sərvət axtarışı üçün ölkələrindən xeyli uzaqlara etdikləri dəniz səyahətləri onların dünya haqqında təsəvvürlərində böyük dönüş yaratdı. Yeni ərazilərin kəşfi və istismarı Avropada siyasi, iqtisadi və mədəni sahədə böyük irəliləyişlərə, yerli xalqların tarixlərində isə faciələrə səbəb oldu.

Böyük coğrafi kəşflər.

Avropa dənizçilərinin XV–XVII əsrin ortalarında coğrafi kəşfləri əvvəlkilərdən özünün böyük miqyası ilə fərqlənirdi. XIV–XV əsrlərdə Avropada əmtəə istehsalının artması ilə daha çox pul kütləsinə tələbat yarandı. Pulların zərb edilməsi üçün qiymətli metallar çatışmırdı. Şərq ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrini təmin edən Böyük İpək yolunun Osmanlı dövlətinin nəzarətinə keçməsindən

Böyük coğrafi kəşflər

sonra zəngin sərvətlər ölkəsi kimi təsəvvür edilən Hindistana dəniz yollarının axtarılması zərurəti avropalıları təhlükəli səfərlərə çıxmağa vadar edirdi. Artıq uzaq dəniz səyahətləri təşkil etmək üçün kifayət qədər coğrafi biliklər (yeni xəritələr), texniki yeniliklər (karavella, kompas və s.) və hərbi üstünlük (odlu silahlar) var idi.

Böyük coğrafi kəşflər dövründə əvvəlcə ispan və portuqal dənizçilərinin, XVI əsrin ortalarından isə ingilis, fransız, rus və holland dənizçilərinin səyahətləri nəticəsində dünya haqqında elmi təsəvvürlər xeyli genişləndi. Sivilizasiyaların qarşılaşması baş verdi.

Avropalıların Afrika, Asiya və Amerika qitələrində zəbt etdikləri ərazilər onların müstəmləkələrində çevrildi, yerli xalqların bir qismi kölə vəziyyətinə salındı, digərləri isə məhv edildi. Ucuz işçi qüvvəsinə tələbatın artması ilə yeni təşəkkül tapmış dünya ticarətində qul alveri genişləndi. Böyük İpək yolu tədricən əhəmiyyətini itirməyə başladı ki, bu da həmin yolun üzərində yerləşən Şərq dövlətlərinin iqtisadi tənəzzüllərinə səbəb oldu.

Amerika xalqları "Köhnə dünya" ilə qarşılaşırlar. XV əsrin sonlarında Amerikada müxtəlif inkişaf səviyyələrində olan, bu qitəni 1492-ci ildə avropalıları üçün kəşf edən Kolumbun yanlış olaraq "hindlilər" və ya "hindular" adlandırdığı çoxsaylı tayfalar məskunlaşmışdılar. Onların əksəriyyəti üç sivilizasiyanın mərkəzində yaşayırdılar: Yukatanda mayyalar, Meksikada asteklər, And dağlarında inkilər. İnkişaf səviyyələrinə görə onlar Şərqlin qədim sivilizasiyalarına bənzəyirdilər. Burada qul əməyindən istifadə olunsa da, icmalarda azad kəndlilər və sənətkarlar daha çox idilər.

Vahid dövlətlərinin olmaması səbəbindən və elmdə, incəsənətdə mühüm nailiyyətlərinə görə “Amerikanın qədim yunanları” adlandırılan mayyaların sivilizasiyası bizim eranın ilk əsrlərində inkişaf dövrünü yaşayırdı. Mayyaların şəhər-dövlətlərinin ən qüdrətli dövrü VII–VIII əsrləri əhatə edirdi. XVI–XVII əsrlərdə ispanlar mayyaların ərazilərini işğal etdilər.

🔗 Mayyaları nə üçün “Amerikanın qədim yunanları” adlandırırdılar?

Asteklər XIV–XV əsrlərdə qüdrətli dövlətlərini yaratmışdılar. Onların dövləti Meksika körfəzindən Sakit okeana kimi olan əraziləri əhatə edirdi. Paytaxt Tenocitlanda (Meksiko) 100 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Qoşqu heyvanlarına və təkərli nəqliyyat vasitələrinə malik olmayan asteklər yalnız piyadalar üçün nəzərdə tutulmuş yollar inşa edirdilər. Astek kişilərinin həyatında hərbi iş mühüm yer tuturdu. Əhalinin yalnız 1/5-i kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının istehsalı ilə məşğul olurdu. XVI əsrin 20-ci illərində ispanlar Astek imperiyasını süquta uğratdılar.

🔗 Astek və inklərin dövlətlərinin süqut etməsində oxşar cəhətləri müəyyən edin.

“Günəşin oğullarının padşahlığı” adlandırılan inklərin imperiyası XII əsrdən etibarən güclü və çoxsaylı ordular hesabına qonşularını özlərinə tabe etməyə başlamışdılar. Paytaxtları Kusko şəhəri idi. Bütün ölkə ərazisini əhatə edən poçt əlaqəsi yaradılmışdı. Daxili çəkişmə və müharibələr dövləti zəiflətməmişdi. XVI əsrin 30-cu illərində ispanlar inklərin tabeliyində olan tayfaların yardımı ilə onların ölkəsini işğal etdilər. Avropalıların gəlişləri Amerikanın müstəqil inkişafını dayandırdı.

XV əsrin sonu – XVI əsrdə Amerika qitəsinin mərkəzi və cənub hissələrində yaşayan xalqlar Avropa dövlətlərinin, əsasən, İspaniya və Portuqaliyanın müstəmləkə əsarəti altına düşdülər. Müstəmləkələr *metropoliyalı** üçün zəngin sər-vət mənbəyi idi. Müstəmləkə əsarəti Latın Amerikasında yerli əhalinin sayının sürətlə azalmasına, milli tərkibinin dəyişməsinə səbəb oldu.

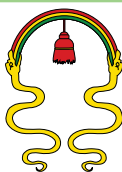
Şimali Amerikada avropalıların məskunlaşması. İspanlar əsas səylərini qitənin cənubundakı zəngin sər-vətləri olan dövlətlərin talan edilməsinə yönəldikləri üçün Şimali Amerikada möhkəmlənə bilməmişdilər. Şimali Amerikada 1607-ci ildə ingilis kolonistləri Ceymstaun, 1608-ci ildə isə fransız kolonistləri

...Məlumdur ki, xristianlar özlərinin tiranlığı və ədalətsizlikləri ilə 12 milyon nəfərdən çox hindunu... məhv etmişdilər... Xristianlar onları iki üsulla məhv edirdilər: ədalətsiz, qanlı, qəddar və müstəbid müharibə və ...insanların ...köləliyə salınmaları ilə... Qətlərin, viran qoyulmaların səbəbi və yeganə məqsədi xristianların qızıl əldə edərək varlanmaları idi...Və nə deyirəmsə, bilirəm, çünki öz gözələrimlə görmüşəm...

Bartolome de Las Casas (1474–1566). Hindistanın (Amerikanın – red.) viran qoyulması haqqında qısa məlumatlar

İnk dövləti

İnk dövlətinin gerbi

Ama llulla, ama suva,
ama qilla
(Yalan danışma, oğurluq etmə, tənbel olma)
İnk dövlətinin devizi

* **Metropoliya** – qədim yunan dilində “ana şəhər”. Müstəmləkələri olan dövlət nəzərdə tutulur.

Kvebek məskənlərini qurdular. İngiltərədən fərqli olaraq, Fransada koloniyalara köçürülmək üçün “artıq əhali” yox idi. Kanadada yerli əhalidən say etibarilə dəfələrlə az olan və kifayət qədər hərbi qüvvəyə malik olmayan fransızlar özlərinin ticarət və təhlükəsizlik maraqlarına görə onlarla dinc münasibətlər qurmaq məcburiyyətində idilər. Kanadada fransız müstəmləkə idarəçiliyi dərin böhran keçirirdi. **Şimali Amerikada kəskinləşməkdə olan ingilis–fransız rəqabəti Yeddiillik müharibədə (1756–1763) İngiltərənin qələbəsi ilə başa çatdı.** Kanada ingilis qoşunları tərəfindən işğal olundu.

📌 Fransanın Kanadanı itirməsinin səbəblərini müəyyən edin.

Şimali Amerikanın Atlantik okeanı sahillərində ingilis koloniyalarının yaranması prosesi XVII əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin 30-cu illərinə kimi davam etmişdi. Ceymstaun məskəninin salınmasından bir müddət sonra ərazisi genişlənən koloniya Virciniya adlandırıldı. Koloniyaları qubernator idarə edirdi. 1619-cu ildə idarəçilikdə kolonistlərin iştirakını təmin etmək üçün Amerikada ilk nümayəndəli orqan – Assambleya yaradıldı.

XVII əsrin 20–30-cu illərində burada koloniyaların salınmasında *puritanlar** fəal iştirak etmişdilər. Onlar Massaçusets, Yeni Plimut və başqa koloniyaları qurmuşdular. Puritanlar tərəfindən yaradılan Pensilvaniya koloniyasında yerli tayfalarla mehriban dostluq münasibətləri qorunub saxlanılırdı. Corciya koloniyası digər ingilis koloniyalarının, cənubdan ispanların və hindu tayfalarının basqınlarından qorunmaq məqsədilə yaradılmışdı.

* **Puritanlar** – XVI–XVII əsrlərdə İngiltərədə protestantlıq məzhəbini müdafiə edənlər

📌 Puritanlar hansı koloniyaları təşkil etmişdilər?

Koloniyaların əhalisi təkcə Britaniya adalarından deyil, həm də digər Avropa ölkələrindən köçüb gələnlərin hesabına artırdı. Koloniyalarda ingilislər, irlandlar, almanlar, fransızlar, hollandlar, ispanlar və b. xalqlar yaşayırdılar. Koloniyalarda əhali dini etiqad və sosial mənşə baxımından yekdil deyildi. Cənubdakı koloniyalarda çoxlu qaradərili qullar var idi.

İngiltərədə XVII əsrin ortalarında baş verən hadisələr zamanı koloniyaların əhalisi kral və parlament tərəfdarlarına bölünmüşdü. Koloniyalar idarəçilik məsələsində metropoliyadan asılılıqlarını xeyli azaltmağa nail olmuşdular. Lakin İngiltərədən idxal olunan mallardan asılı idilər. İngiltərə hökuməti koloniyaların iqtisadiyyatını tam nəzarət altına almağa çalışırdı. İngiltərə parlamentinin 1750-ci ildə qəbul etdiyi qanuna əsasən, koloniyalarda metal məmulatların istehsalı qadağan edilirdi. Digər qanuna əsasən, koloniyalara idxal olunan və ya oradan ixrac edilən bütün mallar ingilis gəmilərində daşınmalı idi. 1763-cü ildə kral bəyannaməsi ilə kolonistlərə Appalaçi dağlarından qərbdə yerləşən yerli tayfaların torpaqlarına keçmək qadağan edilirdi. 1765-ci ildə parlamentin “Möhür rüsumu” haqqında qanunu qəbul etməsi koloniyaların nümayəndələrinin Nyu-Yorkda müşavirəsinin keçirilməsinə səbəb oldu. Qəbul olunan sənəddə koloniyaların təmsilçilərinin iştirakları təmin olunmayana kimi İngiltərə parlamentinin koloniyalar üzərinə vergi qoymaq səlahiyyəti rədd edilir, İngiltərədən gətirilən malların boykot edilməsi qərar alınır. Kolonistlərin boykot hərəkatını sarsıtmaq məqsədilə İngiltərə parlamenti Ost-Hind ticarət şirkətinə koloniyalarda çayı ucuz qiymətə satmaq hüququ verdi. Buna cavab olaraq, 1773-cü ilin dekabrında kolonistlər Boston limanında ingilis gəmilərindəki çay yeşiklərini körfəzə boşaldılar.

ABŞ əsgərlərinin hərbi geyimləri

“**Boston çay dəsğahı**” adını almış bu hadisənin ardınca hökumət koloniyalar barəsində sərt qərarlar qəbul etdi.

İstiqlaliyyət müharibəsi və onun nəticələri. 1774-cü ilin sentyabrında Filadelfiyada I Kontinental konqresə toplanan koloniyaların təmsilçiləri hökumətin və parlamentin koloniyalara münasibətdə apardığı siyasəti kəskin tənqid edərək qanunsuz vergilərin ləğv olunması tələbini irəli sürdülər. Çıxışları yatırmaq üçün Amerikaya yeni ingilis qoşunu göndərildi. Leksinqton və Konkord yaxınlığında kolonistlərlə ingilis qoşunları arasında baş verən silahlı toqquşma 13 koloniyanın öz istiqlaliyyətləri uğrunda İngiltərəyə qarşı müharibəsinin (1775–1783) başlanmasına səbəb oldu. 1775-ci ilin mayında Filadelfiyada toplanan II Kontinental konqres Corc Vaşinqtonun başçılığı ilə vahid ordunun yaradılmasını qərara aldı. Yaxşı təlim keçməmiş və pis silahlanmış kolonistlərinin ordusu ardıcıl hərbi məğlubiyyətlərə düşərək oldu. İngilis hərbi donanmasının Amerika sahillərini blokadaya alması kolonistlərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı.

🔗 **Kolonistləri metropoliyaya qarşı mübarizəyə başlamağa vadar edən səbəblər hansılardır?**

1776-cı il iyulun 4-də konqres Tomas Ceffersonun müəllifi olduğu “**İstiqlaliyyət bəyannaməsi**”ni qəbul etdi. Burada İngiltərə kralına qarşı 27 bənddə əksolunan ittihamlar yer almışdı. Layihədə köləliyin insan hüquqlarına zidd olması barəsində maddə plantatorların tələbi ilə çıxarıldı. Bəyannamə ilə hər bir koloniya müstəqil dövlət elan olunur və onların vahid ittifaqda – **Amerika Birləşmiş Ştatlarında** birləşmələri qeyd edilirdi. İnsanın “təbii azadlıqları” və xalqın iradəsi haqqında müddəalar mütərəqqi xarakter daşıyırdı.

1777-ci ildə Saratoqa yaxınlığında baş verən döyüşdə ingilis qoşununun məğlub olması ABŞ-ın beynəlxalq nüfuzunu xeyli artırdı. Bu vaxta kimi ona gizli yardım edən Fransa ABŞ-ın müstəqilliyini tanıdı, onunla ticarət və müttəfiqlik haqqında müqavilələr imzaladı. İspaniya və Hollandiya da ABŞ-la müttəfiqlik haqqında saziş bağladı. Rusiya başda olmaqla bir qrup dövlətlər isə İngiltərənin bitərəf ölkələrin ticarət gəmilərinə qarşı zorakılığının qarşısını almaq üçün 1780-ci ildə “Silahlı bitərəflik ittifaqı” yaratdılar ki, bu da İngiltərənin ABŞ-ı iqtisadi blokadada saxlamasına imkan vermədi. 1781-ci il Yorktaun yaxınlığında ingilis qoşunlarının təslim olması ilə hərbi əməliyyatlar başa çatdı. 1783-cü ilin sentyabrında Parisdə imzalanmış sülh müqaviləsinə əsasən, İngiltərə ABŞ-ın müstəqilliyini və suverenliyini tanıdı və eyni zamanda Alleqan dağlarından Missisipiye kimi əraziləri ona güzəştə getdi.

🔗 **İstiqlaliyyət müharibəsində ABŞ-ın müttəfiqləri hansı dövlətlər idi?**

“İstiqlaliyyət bəyannaməsi”nin qəbul edilməsi

Bəşər tarixində elə bir məqam yetişir ki, bir xalq üçün onu başqa bir xalqa bağlamış siyasi telləri qırıb atmaq, Təbiət Qanunlarının və Yaradanın ona bəxş etdiyi imtiyazlara uyğun olaraq dünya qüdrətləri arasında ayrıca, bərabər mövqə tutmaq vacib olur və bəşəriyyətin rəyinə ehtiram tələb edir ki, həmin xalq onu müstəqilliyə vadar edən səbəbləri izah etsin.

Biz bunu sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqət sayırıq ki, bütün insanlar bərabər yaradılıb və Yaradan öz bəndələrinə müəyyən toxunulmaz hüquqlar bəxş edib ki, onların sırasına Həyat, Hürriyyət və Səadətə canatma hüquqları daxildir. Bu hüquqların təmin edilməsi üçün insanlar ədalətli, idarə olunanların razılığına güvənən hökumət qurur.

🔗 **Sənəddə Şimali Amerikada yaşayan insanların müstəqil dövlət yaratmaq hüququ nə cür əsaslandırılır?**

İstiqlaliyyət müharibəsi dövründə ABŞ-ın daxilində istiqlalçılıq tərəfdarları olan vətənpərvərlərlə onun əleyhdarları olan loyalistlər arasında vətəndaş müharibəsi gedirdi. Müharibədən sonra əhalinin $\frac{1}{5}$ -ni təşkil edən loyalistlərin əksəriyyəti ölkəni tərk edərək İngiltərənin digər müstəmləkələrinə, əsasən, Kanadaya köçdülər.

Filadelfiyadakı Konstitusiyə Məclisi

Müharibədən sonra ABŞ-ın dövlət xadimləri qarşısında duran əsas məsələ yeni yaranmış dövlətin daha da gücləndirilməsi idi. 1787-ci ildə Filadelfiyada toplanan Konstitusiyə Məclisi ABŞ-ın yeni konstitusiyasını qəbul etdi. 1789-cu ildə qüvvəyə minmiş konstitusiyaya əsasən, ABŞ-da hakimiyyətin müstəqil qollara bölünməsi və onların tarazlaşdırılmış münasibətləri təsbit olundu. Ali icra hakimiyyətini təmsil edən güclü prezident hakimiyyəti yaradıldı. Məhkəmələrin müstəqilliklərini təmin etmək üçün Ali Məhkəmə hakimlərinin ömürlük təyin olunması qaydası müəyyən edildi. Ali qanunverici orqanın – Konqresin senat adlanan yuxarı palatasında ştatlar eyni sayda, nümayəndələr palatası adlanan aşağı palatada isə seçicilərin sayına görə təmsil olunurdular. 1791-ci ildə konqres konstitusiyaya insan hüquq və azadlıqlarını və onların müdafiəsini əks etdirən ilk 10 əlavəni – “**Hüquqlar haqqında billi**” qəbul etdi.

1787-ci il ABŞ konstitusiyasının əsas prinsipləri hansılardır?

1789-cu ildə keçirilən ilk prezident seçkilərində ştatların təmsilçilərinin hamısı bu vəzifəyə Corc Vaşinqtonu layiq bildilər. ABŞ dövlətinin təşəkkülündə, demokratik idarəçilik prinsipləri əsasında onun siyasi sisteminin formalaşmasında, daxili və xarici siyasi xətlərinin müəyyən edilməsində C.Vaşinqtonun müstəsna rolu olmuşdur. Onun prezidentliyi dövründə ölkənin sənayesinin və maliyyə sisteminin inkişafı üçün mühüm qərarlar qəbul edilmişdi. C.Vaşinqton xarici siyasətdə ABŞ-ın Avropadakı hadisələrə bitərəfliyinin tərəfdarı idi.

ABŞ XVIII əsrin sonlarından etibarən daxilən güclənmək və Qərb yarımkürəsində hegemonluğa nail olmaq istiqamətində fəal səylər göstərməyə başladı. Sonrakı əsrlərdə ABŞ artıq dünyanın ən qüdrətli dövlətlərindən birinə çevrildi.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Böyük coğrafi kəşflərin səbəbləri hansılardır?
2. Mayya, Astek və İnk cəmiyyətlərini müqayisə edin.
3. Fransızların Kanadada yerli əhali ilə münasibətləri necə qurulmuşdu? Bunun səbəbini izah etməyə çalışın.
4. Sizin fikrinizcə, ingilis kolonistləri ilə metropoliya hakimiyyəti arasında olan ziddiyyətləri müharibədən başqa daha hansı yolla aradan qaldırmaq mümkün idi?
5. ABŞ-da 1787-ci ildə qəbul olunmuş konstitusiyanın müddəaları ilə Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının oxşar cəhətləri hansılardır?

AÇAR SÖZLƏR

- IV İvan
- Zemstvo məclisi
- oprıçnina
- Ryuriklər
- Çar
- İmperiya
- Romanovlar
- I Pyotr
- Niştadt sülhü
- II Yekaterina

Böyük Moskva knyazı III Vasilinin dövründə (1505–1533) rus torpaqlarının Moskva knyazlığı ətrafında vahid dövlət halında birləşdirilməsi prosesi başa çatdı. XVIII əsrdə isə uğurlu xarici siyasət nəticəsində Rusiya tutduğu ərazilərinə görə dünyanın ən böyük imperiyasına çevrildi.

Rusiyanın ilk çarı. Böyük knyaz IV İvan Qrozni (1533–1584) mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək üçün 1547-ci ildə çar titulu qəbul etdi. Boyarların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün silki nümayəndəli orqan kimi Zemstvo məclisini çağırdı. Keçirilən hərbi islahata görə, orduda vəzifələrin əsil-nəcabətə görə tutulması qaydası ləğv edildi, odlu və soyuq silahla silahlanmış yeni qoşun yaradıldı. IV İvanın Qanunnaməsinə görə, kəndlilərə feodalların yanından yalnız ildə bir dəfə – “Yuri günü”ndə köçmək hüququ verilirdi. Məmurların rüşvətخورluğuna görə sərt cəzalar tətbiq olundu, onların əhali hesabına saxlanılması qaydası ləğv edildi. Keçirilən islahatlar nəticəsində Rusiyada silki monarxiya quruluşunda mərkəzləşdirilmiş dövlət hakimiyyəti formalaşdı.

IV İvan Qrozni

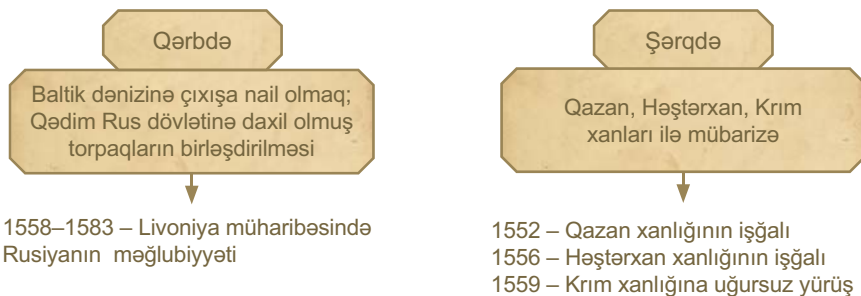
1565–1572-ci illərdə əyanların xəyanət ehtimalına qarşı genişmiqyaslı dövlət terror siyasəti – oprıçnina həyata keçirildi. Oprıçninanın nəticəsində çarın şəxsi hakimiyyəti xeyli güclənsə də, ölkədə sosial və iqtisadi vəziyyət ağırlaşdı. XVII əsrin əvvəllərində baş verəcək vətəndaş müharibəsinin ilkin şərtləri yarandı.

🔗 *IV İvanın dövründə hansı islahatlar keçirilmişdi?*

🔗 *Oprıçnina siyasəti Rusiyanın vəziyyətinə necə təsir etdi?*

XVI əsrin ikinci yarısında Rusiya dövləti geniş işğalçılıq müharibələri apararaq ərazilərini genişləndirdi və beynəlxalq aləmdə öz nüfuzunu artırdı.

XVI əsrin ikinci yarısında Rusiyanın xarici siyasətinin əsas vəzifələri və yekunları

Romanovların hakimiyyətə gəlməsi.

1598-ci ildə Rusiyada Ruriklər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatdı. Zemstvo məclisinin qərarı ilə nüfuzlu əyanlardan biri – Boris Qodunov Rusiya çarı elan olundu. Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə ölkədə başlanan hərc-mərclik dövrü dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinin pozulması, yerli əyanların mərkəzə tabe olmaması, vətəndaş müharibəsi və xarici müdaxilə ilə müşayiət olunurdu.

Minin və Pojarski

XVII əsrin əvvəllərində Rusiya *Reç Pospolitanın** hərbi müdaxiləsinə məruz qaldı. Minin və Pojarskinin başçılıq etdikləri rus xalq-azadlıq hərəkatı xarici işğalçıları ölkədən qovduqdan sonra 1613-cü ildə Zemstvo məclisinin qərarı ilə Rusiyada Romanovlar sülaləsi hakimiyyətə gətirildi. Çar Aleksey Mixayloviçin dövründə (1645–1676) mütləqiyyətin əsaslarının bərqərar olması məqsədilə **1649-cu ildə "Məclis Qanunnaməsi" qəbul edildi.** Sənədə əsasən, kəndlilər əbədi olaraq torpağa təhkim olundular, dövlət isə qaçan kəndliləri müddətsiz axtarmaq öhdəliyi götürdü. *Posad** əhalisi də yaşadığı posada təhkim olundu. Feodal zülmünün artmasına qarşı XVII əsrin ən böyük etiraz hərəkatı Stepan Razinin başçılığı ilə Don kazaklarının üsyanı başlandı.

🔗 1649-cu il "Məclis Qanunnaməsi" hansı qaydaları müəyyən etmişdi?

🔗 Stepan Razin Rusiya və Azərbaycan tarixlərində necə dəyərləndirilir?

XVII əsrdə Rusiyanın iqtisadiyyatında bir sıra yeniliklər baş verdi. Rusiyada 1620–1630-cu illərdə hollandlar tərəfindən metallurjiyada ilk manufakturalar yaradıldı. Şəhərlərin sayı artdı. Qərbi Avropa ölkələri ilə ticarət Arxangelsk, Asiya ölkələri ilə Həştərxan şəhər-limanlarının vasitəsilə aparılırdı.

XVII əsrdə Rusiyanın xarici siyasətinin qarşısında üç vəzifə dururdu: Baltik dənizinə çıxışa nail olmaq, Krım xanlarının basqınlarının qarşısını alaraq cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək, hərc-mərclik dövründə itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq.

XVI əsrdə Rusiyanın işğalları

Zemstvo məclisi Romanovları Rusiyada hakimiyyətə dəvət edir.

* **Reç Pospolita** 1569–1795-ci illərdə mövcud olmuşdur. Polşa krallığı və Böyük Litva knyazlığının birləşməsi nəticəsində yaradılmışdı.

* **Posad** – şəhəratrafi ərazilər

Zaporozhye kazaklarının Reç Pospolita hakimiyyətinə qarşı başladıkları etiraz hərəkatından istifadə edən Rusiya bu ərazinin öz tərkibinə qatılması haqqında qərar qəbul etdi. Rusiya-Reç Pospolita müharibəsinin (1654–1667) yekununda bağlanmış Andrusovo barışı ilə Solsahil Ukraynası-Kiyev, Bryansk və Smolensk Rusiyaya verildi. Osmanlı dövlətinin Solsahil Ukraynasına iddiaları ilə əlaqədar Rusiya ilə Osmanlı-Kırım birləşmiş qüvvələri arasında 1676–1681-ci illərdə baş verən müharibə Bağçasaray barışı ilə yekunlaşdı. Osmanlı imperiyası Kiyev ətrafında bəzi əraziləri hakimiyyəti altında saxlaya bildi.

XVII əsrdə Rusiya xarici siyasəti qarşısında duran vəzifələr hansılar idi?

Rusiyanın imperiyaya çevrilməsi. I Pyotr (1682–1725) qarşısında Rusiyanın isti dənizlərə çıxışını təmin etmək vəzifəsi dururdu. 1695–1696-cı illərdə rus qoşunları türklərin Azov qalasını ələ keçirməyə müvəffəq oldular və burada Taqanroq qalası inşa edildi. Osmanlı dövləti ilə gələcək müharibədə Avropa dövlətlərini öz müttəfiqlərinə çevirmək, ticarət, texniki və mədəni əlaqələr qurmaq üçün I Pyotr geniş nümayəndə heyəti ilə bir sıra Avropa ölkələrinə səfər etdi.

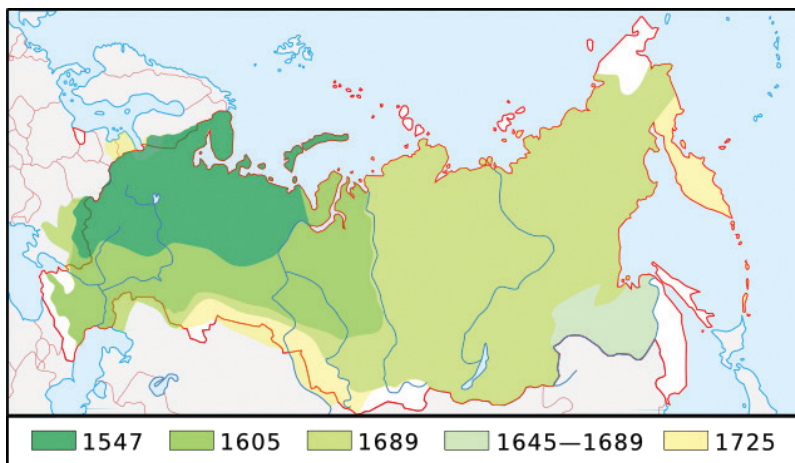
I Pyotr

İsti dənizlərə çıxışın əhəmiyyətini izah edin.

Rusiya, Danimarka, Polşa və Saksoniya arasında İsveçə qarşı Şimal ittifaqının yaradılması haqqında müqavilələr imzalandı. **1700-cü ildə İsveçlə "Şimal müharibəsi" başlandı.** Müharibədə ilk döyüşlər Rusiya üçün uğursuz olsa da, sonra vəziyyət onun xeyrinə dəyişdi. **1703-cü ildə Neva çayı sahillərində ələ keçirilən ərazidə Sankt-Peterburq şəhərinin əsası qoyuldu.** 1709-cu ildə baş vermiş Poltava döyüşündə məğlub edilən İsveç kralı Osmanlı ərazisinə qaçdı. Fransa və İsveçin təkidi ilə Osmanlı imperiyası Rusiyaya müharibə elan etdi. 1711-ci ildə Prut çayı sahilində mühasirəyə alınaraq əlverişsiz saziş imzalamağa məcbur olan I Pyotr Azov qalasını Osmanlı dövlətinə qaytarmalı, Taqanroq qalasını uçurmalı, İsveç kralına ölkəsinə qayıtmaq imkanı yaratmalı idi. Bu uğursuzluğa baxmayaraq, Rusiya "Şimal müharibəsi"ndə qalib gəldi.

I Pyotr tərəfindən Sankt-Peterburq şəhərinin layihəsinin təsdiq edilməsi

Rusiya XVI əsrin ikinci yarısı – XVIII əsrin birinci yarısında

1721-ci ildə imzalanmış Niştadt sülh müqaviləsinə əsasən, Rusiya Finlandiyanı İsveçə qaytarır və Baltik dənizi sahillərində əldə etdiyi geniş ərazilər üçün İsveçə 1,5 mln. rubl ödəyirdi. 1721-ci ildə Senat bu qələbə şərəfinə I Pyotru Rusiya imperatoru və “Böyük”, “Ölkənin atası” titulları ilə mükafatlandırdı. **Rusiya imperiyaya çevrildi.**

🔗 *Niştadt müqaviləsinin şərtləri hansılardır?*

I Pyotr ölkədə müxtəlif sahələri əhatə edən islahatlar həyata keçirdi. Bütün ölkə ərazisi səkkiz quberniyaya bölündü. Yeni yaradılmış Senat yeni qanunları hazırlamalı və məmurların fəaliyyətinə nəzarət etməli idi. 1718–1721-ci illərdə yaradılmış 12 kollegiya hökumət qismində fəaliyyət göstərirdi. Kilsə dövlətə tabe edildi. I Pyotrun hakimiyyəti illərində proteksionizm siyasəti yürüdüldü. Zavod sahiblərinə təhkimli kəndliləri satın almaq hüququ verilmişdi. 1722-ci ildə verilmiş “Rütbələrə dair cədvəl” hakim təbəqənin sıralarına digər silklərin istedadlı və bacarıqlı nümayəndələrinin daxil olmasını təmin edirdi. Səkkizinci dərəcəyə çatan (cəmi 14 dərəcə var idi) hər bir məmur və zabit irsi zadəganlıq hüququ əldə edirdi. Rusiyada pasport sisteminin əsası qoyulmuşdu.

I Pyotrun islahatları ölkənin qabaqcıl Avropadan geriliyini aradan qaldırmağa hədəflənsə də, bu, geriliyi yalnız bir qədər azaltmış oldu. İslahatlar nəticəsində Rusiyada mütəlqiyyətin formalaşması başa çatdı. Dahi fransız mütəfəkkiri Volter I Pyotrun islahatları ilə bağlı qeyd edirdi ki, digər xalqların 500 ildə əldə edə bilmədiklərinə ruslar 50 ildə nail olmuşlar.

🔗 *I Pyotrun islahatları hansı məqsədləri güdürdü?*

İmperiyanın yüksəliş dövrü. Saray çevrilişi nəticəsində hakimiyyətə gələn II Yekaterinanın dövründə (1762–1796) Rusiyada mütəlqiyyət quruluşu gücləndi. 1785-ci ildə zadəganlar haqqında verilən fərmana görə, onlar dövlətə məcburi xidmətdən, vergilərdən və cismani cəzalardan azad edildilər. Şəhər islahatına görə, onun əhalisi hər üç ildən bir şəhər özünüidarə orqanı olan dumanı, şəhər hakimini və məhkəmə hakimlərini seçirdi. Şəhər duması abadlıq, xalq maarifi, ticarət qaydalarına riayət olunmasını və s. məsələləri həll edirdi. Məktəb islahatına əsasən, quberniya və qəza mərkəzlərində xalq məktəbləri yaradılmışdı.

Niştadt sülh müqaviləsinin imzalanması

II Yekaterina

🔗 *II Yekaterinanın dövründə Rusiyanın daxili və xarici siyasətində hansı hadisələr baş vermişdir?*

II Yekaterinanın hakimiyyəti illərində Rusiyanın xarici siyasəti

Əsas məqsədləri	Nail olunma yolları	Yekunları
Qara dənizə çıxışın əldə edilməsi və cənub sərhədlərinin genişləndirilməsi “Yunan layihəsi”nin həyata keçirilməsi: Bizansın bərpası, Moldova, Valaxiya və Bessarabiya ibarət Dakianın yaradılması	Rusiya–Osmanlı müharibəsi: 1768–1774-cü illər	Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi (10 iyun 1774-cü il): • Rusiya Qara dəniz sahillərində Dneprlə Buq çayları arasında ərazini əldə etdi; • Rusiya Qara dənizdə öz donanmasını yaratmaq hüququ aldı; • Krım xanlığının Osmanlı dövlətindən asılılığına son qoyuldu; • Osmanlı dövləti Rusiyaya 4,5 mln. rubl təzminat verdi.

	1783-cü il – Krım xanının hakimiyyətdən əl çəkməyə vadar edilməsi	Krım Rusiyaya birləşdirildi, yeni şəhərlərin inşasına başlandı.
	1783-cü il – Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Georgiyevsk traktatının imzalanması	Şərqi Gürcüstan Rusiyanın protektoratlığı altına düşdü.
	Rusiya–Osmanlı müharibəsi: 1787–1791-ci illər	Yassı sülh müqaviləsi (29 dekabr 1791-ci il): • Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi və Şərqi Gürcüstanın Rusiya protektoratına keçməsi təsdiq edildi; • Dnestrlə Cənubi Buq çayları arasındakı ərazilər Rusiyaya keçdi; • Rusiya qoşunları Moldova, Valaxiya və Bessarabiyadan çıxarıldı.
	Reç Pospolitanın bölüşdürülməsi:	
Ukrayna və Belarusiya torpaqlarının Rusiyanın tərkibinə qatılması	1772-ci il (Rusiya, Prussiya, Avstriya iştirak edib.)	Şərqi Belarusiya və Livoniyanın bir hissəsi Rusiyaya birləşdirildi.
	1793-cü il (Rusiya və Prussiya iştirak edib.)	Sağsahil Ukraynası və Belarusiyanın mərkəzi əraziləri Rusiyaya birləşdirildi.
	1795-ci il (Rusiya, Prussiya, Avstriya iştirak edib.)	Litva, Kurlandiya və Qərbi Belarusiya Rusiyaya birləşdirildi.
Cənubi Qafqazda yeni ərazilərin zəbt edilməsi	1795–1796-cı illərdə “İran təhlükəsi” bəhanəsi ilə rus qoşunlarının bölgəyə göndərilməsi	Rus qoşunları bəzi Şimali Azərbaycan xanlıqlarını tabe etsə də, Yekaterinanın vəfatından sonra buradan çıxarıldı.

1796-cı ildə hakimiyyətə gələn I Pavelin taxt-tac varisliyi haqqında verdiyi qanunla Rusiyada qadınların hakimiyyətə gəlmələrinə son qoyuldu. Zadəganların imtiyazları azaldıldı. Kəndlilərin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tədbirlər görüldü: biyar günləri heftədə üç günə qədər azaldıldı, kəndlilərin torpaqsız satılması qadağan edildi. İngiltərə və Avstriyanın müttəfiqlik öhdəliklərinə əməl etmədiklərinə görə I Pavel 1798-ci ildə Fransa əleyhinə yaradılmış ittifaqdan çıxdı. Bu, İngiltərə və Avstriyanın narazılığına səbəb oldu. Ölkə daxilində də I Pavelin çoxsaylı düşmənləri onun hakimiyyətinə qarşı birləşmişdilər.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. XVI əsrin ikinci yarısında Rusiya hansı əraziləri işğal etmişdi?
2. II Yekaterina ilə I Pyotrün fəaliyyətləri arasında hansı oxşar cəhətləri göstərmək olar?
3. I Pavel daxili və xarici siyasətində hansı tədbirləri həyata keçirdi?
4. II Yekaterinanın fəaliyyəti haqqında referat hazırlayın.
5. IV İvan mütləq monarxiya yaratmağa çalışırdımı? Fikrinizi əsaslandırın.
6. Romanovların hakimiyyətə gəlmə şəraitini təsvir edin.
7. I Pyotru dövr baxımından dövlət xadimi kimi qiymətləndirin.

AÇAR SÖZLƏR

- I Səlim Yavuz
- “Möhtəşəm yüzillik”
- “Şərq məsələsi”
- “Yunan layihəsi”

Bizansın süqutundan sonra Osmanlı imperiyası 100 ildən çox Köhnə dünyada hökmranlıq edirdi. Bunun səbəbi nə idi? Nə üçün sonra imperiya güdrətini itirərək XVII əsrin sonundan Avropanın ekspansiya (təcavüzkar) siyasətinə məruz qaldı?

“İki müqəddəs şəhərin hakimi”. Osmanlı sultanı I Səlim Yavuz (1512–1520) taxta çıxandan sonra bütün müsəlmanların hökmdarı hesab olunan xəlifə titulu uğrunda Səfəvi və Məmlüklər* dövlətlərinin hökmdarları ilə mübarizəyə başladı. O, ilk növbədə, I Şah İsmayıl Səfəvi ilə toqquşdu. Çaldıran döyüşündə qələbə qazandıqdan sonra Səlim Suriya və Misirə yürüşə hazırlaşmağa başladı. Hazırlıq tədbirləri başa çatan kimi Osmanlı orduları Məmlüklərin sərhədini keçərək 1516-cı ildə onların ordusunu Mercidabık çölündə darmadağın etdilər. O dövrün ən güclü artilleriyası sayılan Osmanlı artilleriyası döyüşün tələyinə həlledici təsir göstərmişdi. **1516-cı il avqustun 29-da cümə namazı vaxtı Hələb şəhərinin məscidində I Səlim “İki müqəddəs şəhərin (Məkkə və Mədinənin) hakimi” titulu aldı.** Beləliklə, I Səlim özünü bütün müsəlmanların xəlifəsi elan etdi.

* **Məmlüklər** – Misir hökmdarlarının Qafqaz xalqlarından ibarət seçmə qoşun dəstələrini təşkil edən döyüşçü-qullar

Xəlifə titulu uğrunda mübarizə aparan dövlətlər hansı məqsədə nail olmağa çalışırdılar?

1517-ci ildə Osmanlılar Qahirəni tutdular. I Səlim Yavuzun qələbələri nəticəsində Məmlüklər dövləti süqut etdi, Suriya, Fələstin və Misir Osmanlı imperiyasının əyalətinə çevrildi.

I Səlimin hakimiyyəti dövründə imperiyanın hökmranlığı Aralıq dənizində də möhkəmləndi. 1518-ci ildə admiral Xeyrəddin Barbaros İspan donanmasını dağıdıraraq Əlcəzairi tutdu. I Sultan Səlimin Şərqdə qazandığı qələbələr Osmanlılara yenidən yürüşləri Avropaya istiqamətləndirməyə imkan verdi. Lakin bu planların icrası I Sultan Süleymanın (1520–1566) adı ilə bağlı idi.

XVI əsrin ilk onilliklərində Avropada hansı hadisələr Osmanlılara qarşı səlib yürüşünün təşkilinə mane oldu?

👉 I Səlimin hansı qələbələri Osmanlılara yürüşləri yenidən Avropaya istiqamətləndirməyə imkan verdi?

I Sultan Süleymanın yürüşləri. I Sultan Süleymanın birinci hədəfi Osmanlıların sərhədlərinin yaxınlığında yerləşən və Avropa istehkamı hesab edilən Belqrad şəhəri oldu. 1521-ci ildə Osmanlılar mühasirəyə düşmüş müdafiəçilərin müqavimətini qıraraq şəhəri tutdular. Bununla da Macarıstanın işğalına yol açıldı.

1526-cı ildə Moxaç şəhəri yaxınlığında Macarıstan uğrunda əsas döyüş baş verdi. Burada Osmanlılara qarşı macar-çex qoşunları vuruşurdu. I Süleyman macar süvarilərinə öz qoşununun ön sırasını yarmağa qəsdən imkan verdi. Lakin ön sıranın arxasında düşmən qoşununu atəşə tutan artilleriya yerləşdirilmişdi. Bu məğlubiyyət Macarıstanı Osmanlı imperiyasının vassalına çevirdi.

Moxaç döyüşü

👉 Moxaç şəhəri yaxınlığında baş verən döyüşdə tətbiq olunan taktikanın, ənənəvi "Turana taktikasının" ümumi və fərqli cəhətlərini müəyyənə bilərsiniz.

1529-cu ildə Avstriya hökmdarının Macar taxtına iddialarına cavab olaraq I Süleyman ilk dəfə olaraq Vyanaya yürüş təşkil etdi. İldırımsürətli hücum nəticə vermədi. Qışın yaxınlaşması, qida ehtiyatlarının və hərbi sursatın qıtlığı sultanı geri çəkilməyə məcbur qoysa da, o, mübarizədən imtina etmədi.

1535-ci ildə I Süleyman Fransanın kralı ilə bu dövlətin tacirlərinə imtiyazlı ticarət nizamnamələrinin (kapitulyasiyaların) verilməsi haqqında müqavilə imzaladı. Bununla da Venesiyanın Aralıq dənizində hökmranlığına son qoyuldu. Bu müqavilənin siyasi mahiyyəti daha əhəmiyyətli idi. Həmin müqavilə bir qolu Avstriya, digəri isə İspaniya və Müqəddəs Roma imperiyasını idarə edən Habsburq sülaləsinə qarşı yönəlmiş iki dövlətin ittifaqını təsdiq edirdi.

👉 1535-ci il müqaviləsinin hansı iqtisadi və siyasi nəticələri oldu?

1541-ci ildə Osmanlılar Avstriyaya qarşı yeni böyük yürüş təşkil etdilər. Buna cavab olaraq, İspaniya Əlcəzairin sahilinə 500 gəmidən ibarət olan donanma göndərdi. Bu məqamda təbiətin şiltaqlığı ispaniyalıların əleyhinə işlədi. Dənizdə qopan fırtına İspan donanmasının üçdəbir hissəsini, bütün artilleriyanı və minlərlə əsgəri məhv etdi. Buna baxmayaraq, ispaniyalıları əzmlə qalaya hücum etdilər. Lakin hücum uğursuzluqla nəticələndi. Bu məğlubiyyətdən sonra İspaniya Əlcəzairdə Osmanlıların hökmranlığı ilə barışmalı oldu.

1547-ci ildə Ədirnədə Osmanlı imperiyası ilə Avstriya arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə əsasında Macarıstanın yalnız şimal-qərb hissəsi avstriyalı Habsburqların hakimiyyəti altında qaldı, onun böyük hissəsinə isə Osmanlı imperiyası sahib oldu.

Osmanlılarla Habsburqların arasında müharibələr növbəti illərdə də davam edəcəkdi. I Süleyman nə qədər cəhd etsə də, Avstriyanın müqavimətini tam qıra bilmədi. Bunun iki səbəbi var idi. Birincisi, İspaniya və Müqəddəs Roma imperiyası tərəfindən Avstriyaya verilən böyük dəstək idi. İkincisi isə Şərqdə Səfəvilərlə davam edən müharibə Osmanlıları bütün qüvvələrini Avropa koalisiyasına qarşı yönəltmək imkanından məhrum edirdi. Bunlara baxmayaraq, I Sultan Süleymanın hakimiyyət illəri yalnız müharibə dövrü kimi deyil, həm də imperiyanın çiçəklənməsi dövrü kimi tarixə düşdü.

ABŞ konqresində
Sultan Süleymanın barelyefi

🔗 *Nə üçün Avstriya Osmanlıların hücumuna müqavimət göstərə bildirdi?*

“Möhtəşəm yüz il”in başlanması və sona çatması.

Xristian Avropası I Sultan Süleymanı “Möhtəşəm” adlandırmışdı. Müsəlman Şərqişdə isə onu Qanuni adlandırdırlar, çünki o, yeni qanunlar toplusu yaratmışdı və təbəələri üçün ədalətli bir hakim kimi çıxış edirdi. Məsələn, xristian kəndlilər haqqında qanun onların vəziyyətini xristian ölkələrindəki təhkimli kəndlilərin vəziyyəti ilə müqayisədə o dərəcədə yüngülləşdirmişdi ki, qonşu ölkələrin kəndliləri öz ölkələrindən Osmanlı imperiyasına köçməyi üstün tuturdular. O dövrün müasiri belə yazırdı: “Mən çoxlu macar kəndlilərini görmüşəm ki, öz evlərini yandıraraq ... türk ərazilərinə qaçsınlar, çünki bildirdilər ki, orada məhsulun ondan bir hissəsini təhvil verəndən sonra onları heç bir vergilərə və yaxud da sıxıntılara düçar etməyəcəklər”.

🔗 *Bu məlumat Osmanlı idarəçiliyi haqqında hansı təəssüratı yaradır?*

Lakin I Sultan Süleymanın vəfatından sonra “Möhtəşəm yüz il” başa çatdı. Tezliklə durğunluq əlamətləri göründü və XVII–XVIII əsrlərdə bu əlamətlər imperiyanı tənəzzülə yönəltdi.

Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün səbəbləri

Daxili səbəblər

1. Hakim sülalənin nüfuzdan düşməsi və getdikcə artan saray çevrilişləri.
2. Məmurların özbaşınalığı və idarə sisteminin pozulması.
3. Vergilərin artması, təsərrüfatın tənəzzülü və xəzinə gəlirlərinin azalması.
4. Tımar və ziyəmət sisteminin pozulması və dövlətin hərbi qüvvəsinin azalması.
5. Elm və texniki nailiyyətlərinin zəif tətbiq olunması.

Xarici səbəblər

1. Qərbi Avropada kapitalizmin inkişafı.
2. Coğrafi kəşflər nəticəsində beynəlxalq ticarətdə mövqeyin itirilməsi.
3. Qərbi Avropa dövlətlərinin kapitulyasiya hüquqlarının genişlənməsi.
4. Qərbdə Avropa ölkələrinin koalisiyası, Şərqişdə isə Səfəvilərlə müharibələrin aparılması.
5. Avropa dövlətləri tərəfindən Osmanlı mülklərinin bölüşdürülməsinin başlanması.

Sözsüz ki, həmin ağır dövrdə də Osmanlı imperiyasının keçmiş qüdrətinin bərpası istiqamətində cəhdlər göstərilirdi. Bunlardan ən önəmliləri – Baş vəzirlər Köprülü Mehmet paşa (XVII əsrin ikinci yarısı) və İbrahim paşanın (XVIII əsrin birinci onilliyi), həm də III Sultan Səlimin (XVIII əsrin sonu) islahatları idi. İslahatlar köhnəlmiş feodal quruluşunun çərçivələrindən kənara çıxma bilmədiyi üçün uğursuzluqla nəticələndi. Çünki o, dövlət idarəçiliyinin başqa istiqamətlərini dərinlən əhatə etməyib, əsasən, ordunun möhkəmləndirilməsinə yönəldilmişdi. Sultanın hökumətin daxili məsələlərini həll etməyə qadir olmaması ölkənin xarici böhranını da kəskinləşdirirdi.

🔗 *Nə üçün islahatlar tənəzzülün qarşısını ala bilmədi?*

“Şərq məsələsi”. Osmanlı imperiyasının hərbi qüdrətinin tənəzzülünün birinci əlaməti onun İspaniya, Venesiya və Genuyanın birləşmiş donanması tərəfindən Lepanto dəniz döyüşündə (1571) məğlub edilməsi idi. Bu məğlubiyyət imperiyada daxili vəziyyəti kəskinləşdirdi. Siyasi böhranı həтта Venesiya üzərində qələbələr, Kipr və Krit adalarının birləşdirilməsi belə zəiflədə bilmədi.

Osmanlı imperiyasının əsas rəqibi Avstriya olaraq qalırdı, onların arasında olan qarşıdurmanın əsas döyüş meydanı isə Macarıstan idi. 1683-cü ildə Osmanlı ordusu ilk döyüşlərdə avstriyalıları ağır məğlubiyyətlərə uğratdı. Onları izləyib Vyananı mühasirəyə aldı. Habsburqların köməyinə Polşa və Alman knyazlıqlarının hərbi qüvvələri çatdı. Osmanlılar məğlub oldular. Bu hadisə Osmanlıların Mərkəzi Avropadan sıxışdırılmasının başlanğıcı idi.

👉 1683-cü ildə Vyana uğrunda Osmanlı ordusunun məğlubiyyətinin hansı nəticələri olmuşdu?

1684-cü ildə Roma papasının təşəbbüsü ilə Osmanlılara qarşı yönəlmiş Avstriya, Polşa, Venesiya və Maltadan ibarət olan **“Müqəddəs ittifaq”** yaranmışdı. 1686-cı ildə Rusiya da bu ittifaqa qoşuldu. Geniş Avropa dövlətlərinin koalisiyası ilə bir neçə cəbhədə aparılan mübarizə Osmanlı imperiyasının ağır məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Karlovitsa sülh müqaviləsinin (1699) şərtlərinə görə, Macarıstan, Xorvatiya və Transilvaniya Avstriyaya, Podoliya Polşaya, Dalmasiya və Moreya isə Venesiyaya keçdi.

Osmanlı imperiyası ilk dəfə olaraq Avropada bu qədər geniş əraziləri itirirdi. Buna görə də XVIII əsrin birinci yarısında əlverişli beynəlxalq şəraitin yaranmasından istifadə edərək onları geri qaytarmağa çalışdı. Bu dövrdə Avropa ölkələrinin bir qismi İspaniya taxtına görə, digərləri isə Baltik dənizində hökmranlıq üçün mübarizə aparırdı. Osmanlılar Venesiya üzərində qələbə qazanmalarına baxmayaraq, yenə də Avstriyaya məğlub oldular.

Pojarevatsk müqaviləsinin (1718) şərtlərinə görə, Şimali Serbiya Belqrad şəhəri ilə Avstriyaya verildi, Venesiya isə Moreyanı Osmanlılara qaytarmalı oldu. Lakin növbəti müharibədə Osmanlılar qələbə qazana bildilər. Belqrad müqaviləsinin (1739) şərtlərinə görə, əvvəlki müqavilə ilə Avstriyaya verilmiş torpaqları geri qaytardılar.

👉 XVIII əsrin əvvəlində Osmanlı imperiyasının xarici siyasətinin fəallaşması üçün hansı hadisələr şərait yaradırdı?

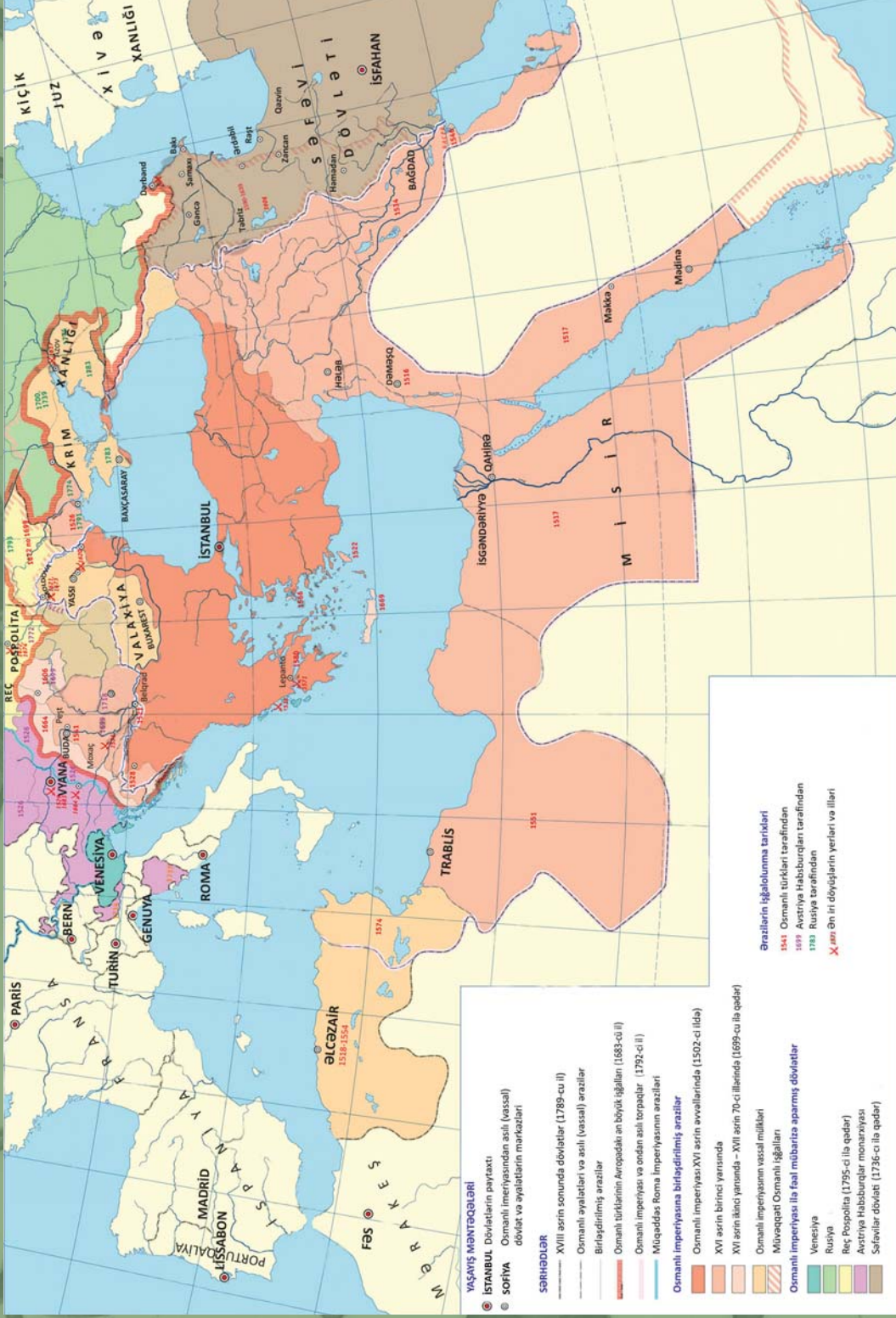
XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı imperiyası Rusiya ilə müharibələrdə məğlub olmuşdu. Bu məğlubiyyət imperiyanın böhranını daha da dərinləşdirdi. Belə bir şəraitdə beynəlxalq siyasətdə **“Şərq məsələsi”** yarandı. Onun mahiyyəti Osmanlı imperiyasının ləğv edilməsində və ərazilərinin böyük Avropa dövlətləri arasında bölüşdürülməsində idi. Lakin tezliklə bütün Avropanın diqqəti Fransa burjuva inqilabına yönəldi. “Şərq məsələsi”nin həlli beynəlxalq siyasətdə ikinci plana keçdi.

👉 Beynəlxalq siyasətdə “Şərq məsələsi”nin yaranmasının səbəbləri nə idi?

👉 Nə üçün Avropa ölkələri XVIII əsrin sonunda “Şərq məsələsi”ni həll edə bilmədi?

1793-cü ildə Avropa dövlətlərinin ittifaqı Fransa Respublikasına qarşı müharibəyə başladı, Osmanlı isə bitərəfliyini elan etdi. Prussiyanın Osmanlılara bu məsələdə təzyiq göstərmək cəhdlərinə Böyük vəzir bu cür cavab verdi: “Dövlətimizin Fransa ilə dostluq münasibətləri onun dövlət quruluşundan asılı deyil. Respublika, yaxud monarxiya olmasından asılı olmayaraq, bizim fransız xalqı ilə dostluğumuz davam edəcək. Siz fransızları **“yakobinçilər”**, biz isə **“fransızlar”** adlandırırıq”.

Osmanlı İmperiyası

Q Osmanlı imperiyasının Fransa inqilabına münasibəti digər ölkələrin münasibətindən nə ilə fərqlənirdi?

II Yekaterinanın “Yunan layihəsi”

“Şərqi məsələsi”nin həlli yollarından biri Rusiya hökmdarı II Yekaterina tərəfindən XVIII əsrin 80-ci illərində “Yunan layihəsi” adı altında irəli sürülmüşdü. Onun əsas müddəalarına aiddir:

1. Moldaviyanın, Valaxiyanın və Bessarabiyanın vahid, müstəqil Dakiya dövlətində birləşdirilməsi; yeni dövlətin başçısı pravoslav knyaz olmalı idi;
2. İstanbulun tutulması və Osmanlıların Avropadan çıxarılması;
3. Osmanlı dövlətinin keçmiş ərazisində Rusiyanın rəhbərliyi altında və Romanovlar sülaləsindən olan monarx tərəfindən idarə olunan Yunan imperiyasının yaradılması.

Bu layihənin həyata keçirilməsi Rusiya qarşısında geniş imkanlar açırdı.

Birincisi, o, Balkanlarda həlledici siyasi aqalığ əldə edə bilirdi.

İkincisi, Qara dəniz boğazları üzərində nəzarətə malik olur, bu da onun dəniz dövləti kimi mövqeyinin güclənməsi demək idi.

Üçüncüsü, Yaxın Şərqi ölkələri ilə ticarətin genişlənməsinə şərait yaradırdı.

Rusiyanın niyyəti “Yunan layihəsi”ndən narazılıqlarını açıq şəkildə bildiren Avropa diplomatlarına da aydın idi. Onları razı salmaq üçün Rusiya Avropa dövlətlərini Osmanlı imperiyasının torpaqlarının bölüşdürülməsinə cəlb etmək yolunu seçdi: Avstriyaya onun Bosniyaya və Serbiyanın bir hissəsinə olan iddialarını ödəmək, Fransaya Misirdə fəaliyyət sərbəstliyi vermək, İngiltərəyə onun böyük dəniz dövləti statusunun tanınması vəd olunurdu. Lakin Avropa dövlətləri arasındakı ziddiyyətlər Rusiyaya “Yunan layihəsi”ni həyata keçirməyə imkan vermədi.

Q “Yunan layihəsi”nin təhlilinə əsasən XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin mahiyyətini izah edin.

1798-ci ildə Napoleon Bonapart Osmanlıların tabeliyində olan Misirə qoşun yeritdi. Bunun nəticəsində Osmanlı imperiyası xarici siyasətində dönüş yaradaraq Fransaya qarşı yönəlmiş ittifaqa Böyük Britaniya, Avstriya, hətta onların daimi düşməni olan Rusiya ilə birlikdə daxil oldu. Osmanlı dövlətinin ciddi müqaviməti Napoleonun yürüşünün uğursuzluqla nəticələnməsinə səbəb oldu.

Misir ehramları yaxınlığında döyüş

Q XVIII əsrin sonunda Osmanlı diplomatiyasının Ümumavropa siyasətində mövqeyi nə üçün dəyişdi?

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Osmanlı–Səfəvi müharibələrinin islam dünyasına təsirini müəyyənləşdirin.
2. XVI əsrin birinci yarısında Osmanlı imperiyasının ərazilərinin genişlənməsinin üç əsas istiqamətini göstərin.
3. Osmanlı imperiyasının tənəzzülünün daxili və xarici səbəbləri arasında əlaqəni müəyyənləşdirin.
4. XVII əsrin sonundan XVIII əsrin axırlarına qədər Osmanlı imperiyasının sərhədlərinin dəyişməsinə xəritədə izləyin.

AÇAR SÖZLƏR

- Tsin
- Özünütəcrid siyasəti
- Əkbər şah
- Maratx
- Şeybanilər

Bəhs olunan dövrdə qədim dövlətçilik ənənələrinə malik olan Çin və Hindistanın inkişafı ləngiyir, dünyanın qabaqcıl dövlətlərindən çox-çox geri qalırdı. Bu da, öz növbəsində, Avropa dövlətlərinin bu ölkələrə müdaxiləsini asanlaşdırırdı.

Min sülaləsinin süqutu. XVI–XVII əsrlərin qovşağında Min dövləti tənəzzül dövrünə qədəm qoydu. Dövlət imperatorların qətiyyətsizliyindən istifadə edən saray əyanları idarə edirdilər. Zəif imperator hakimiyyəti, əyalətlərdə güclü ailələrin hökmranlığı, onları müdafiə edən saray əyanlarının güclənməsi, səmərəsiz daxili siyasət, xarici təhlükələrin artması, təbii fəlakətlər ölkənin vəziyyətini ağırlaşdırdı. İmperiyayı aclıq bürümüşdü. Nəticədə kəndli üsyanları başladı. 1644-cü ildə üsyançılar Çinin paytaxtı Pekini tutdular. Min sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Öz var-dövlətlərini itirməkdən qorxuya düşən iri feodallar üsyanı yatırmaq üçün çjurçjenləri (sonralar mancurlar adlandırıldı) ölkəyə dəvət etdilər. Elə həmin ildə mancurlar Pekini üsyançılardan geri aldılar. Mancurların və Çin feodallarının birgə səyi nəticəsində üsyan yatırıldı. Tədricən mancurlar ölkənin qalan hissəsini də işğal etdilər. Çində yadelli Mancur (Tsin) sülaləsinin hakimiyyəti (1644–1911) başladı.

? *Min sülaləsinin süqutunun səbəbləri hansılardır?*

Tsin sülaləsi. Mancurlar hakimiyyətə gəldikdən sonra ənənəvi Çin idarəçiliyinə toxunmadılar. Dövlətin başında mancurların Tsin sülaləsindən olan *boqdıxanlar** dururdu. Onlar qeyri-məhdud hakimiyyətə malik idilər. İmperator “**səma oğlu**” hesab olunurdu. Günəşə bənzərliyini sübut etmək üçün o, başdan-ayağa sarı geyimə bürünürdü. Başqa heç kəsin öz paltarını sarı sapla tikməyə ixtiyarı yox idi. Mancurlar çinlilərdən itaətkarlıq tələb edirdilər. İtaətkarlığın simvolu Çin kişilərinin ölüm qorxusu altında saxladıkları hörük idi. Mancur sülaləsinin əsas hərbi dayağı “**səkkiz bayraqlı qoşun**” idi ki, burada da mancurlarla yanaşı, mancur sülaləsinə sədaqətini sübut etmiş çinlilər də qulluq edirdilər.

1644-cü ildə üsyançılar Pekini tutanda imperator Çun Çjen özünü asdı. Lakin üsyan başçısı üçün bir məktub yazıb saxladı. Məktubda deyilirdi: “Məmurlar xəyanətkarlıq elədilər. Onların hamısı ölümə layiqdirlər. ... Onların hamısını öldürmək lazımdır ki, öz imperatorlarına yaxşı xidmət etməyi öyrənsinlər. ... Mən həyatdan əl çəkirim. Çünki bu nifrət elədiyim həyata borclu olmaq istəmirəm”.

Vasilyev L.S. Şərq tarixi, II cild, Moskva, 1998, səh. 564

? *Məmurların hansı hərəkətlərinə görə imperator onları ölümə layiq bilirdi?*

* **Boqdıxan** – Min və Mancur sülaləsindən olan Çin imperatorlarının daşdığı titul. Monqol dilində Boqd kaan “müqəddəs hökmdar” deməkdir.

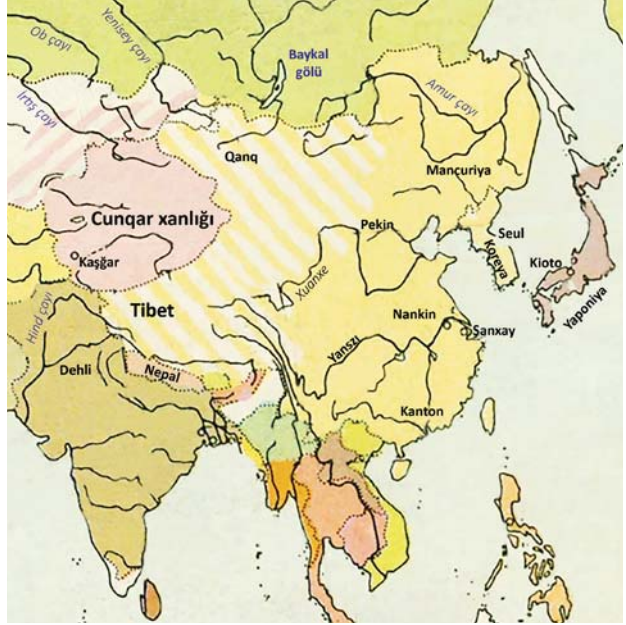
Çində möhkəmlənən mancurlar tezliklə qonşu ərazilərin işğalına başladılar. XVIII əsrin ortalarına kimi Cuncariya, Qaşqar, Şərqi Tibet ələ keçirildi, Koreya Çinin vassallığını qəbul etdi. Ruslar Amur ətrafında sıxışdırıldı. Bu işğalçılıq müharibələri nəticəsində XVIII əsrdə Çinin ərazisi, az qala, iki dəfə böyüdü.

❖ *Sizcə, nə üçün mancurlar Çinin əvvəlki idarəçiliyinə toxunmadılar?*

❖ *Digər bir dövləti tutduqdan sonra həmin ölkənin idarəçiliyinə toxunmayan və ya ona cüzi dəyişikliklər edən daha hansı xalqları tanıyırsınız?*

Mancurlar torpağı əkib-becərmək və vergi yığımını nizama salmaq üçün aqrar islahatlar apardılar. Mancur döyüşçülərinə xəzinə torpaqlarından torpaq paylanılmağa başlandı. Bu torpaqları satmaq olmazdı. Kənd icmasında nizam-intizama, əkinçiliyin inkişafına diqqət gücləndirildi. Sahibsiz qalan və kəndlilər tərəfindən becərilən torpaqlar onların irsi istifadəsinə keçirdi. Belə torpağı becərənlərdən üç il vergi alınmırdı. Əvvəlki sülalənin vaxtında qoyulmuş bəzi ağır vergi rüsumları ləğv edildi. Bütün bunların nəticəsində mancur hakimiyyətinin ilk iki əsri ərzində Çində intensiv inkişaf baş verdi. Əhalinin sayı sürətlə artdı, artıq XVIII əsrin sonlarında Çində təqribən 300 milyon insan yaşayırdı.

XVIII əsrdə Çinin iri şəhərlərində ipək toxuculuğu sənayesi inkişaf etmişdi, bu sahədə yüz minlərlə adam çalışırdı. Çini qablar istehsal edən dövlət mənfəetləri fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin çay istehsalı, duz çıxarma, gön dəri emalı, tikinti işləri, mədəni sənayesi inkişaf edirdi.

Çin, Hindistan, Mərkəzi Asiya XVI–XVIII əsrlərdə

❖ *Mancurların keçirdiyi aqrar islahatın nəticələri nə oldu?*

Özünütcərid siyasəti. Çin missionerlərin axını hələ Min sülaləsinin hakimiyyətinin sonlarında başlamışdı. Onlar Tsin sarayında da önəmli mövqeyə malik idilər. Mancurların Çində aqalıqları dövründə Avropa ölkələrinin tacirlərindən və donanmalarından yardım aldıklarına görə onlara müəyyən güzəştlər edirdilər. İngiltərə, Hollandiya, Fransa, Portuqaliya və Rusiya Çin bazarları uğrunda rəqabətə qoşulmuşdu. XVIII əsrin əvvəllərində Çin missionerlərin xidmətindən imtina etməyə başladı. Daha sonra kilsələr bağlandı və missionerlər, eləcə də bütün xarici tacirlər ölkədən qovuldular. 1757-ci ildə Çin hökuməti avropalıların bu ölkəyə gəlmələrini qadağan etdi. Avropalılara

Mancur dövründə Çin imperiyasının bayrağı

yalnız Kanton (Quançjou) şəhər-limanı vasitəsilə ticarət etməyə icazə verildi. Özünü təcrid siyasəti yürütməklə öz hakimiyyətini möhkəmlətməyə çalışan hökumət Çinin inkişafını ləngidir, onu dünyanın qabaqcıl dövlətlərindən çox-çox geriye atır, Avropa dövlətlərinin Çinə hücumunu asanlaşdırırdı.

🔗 *Sizcə, Çin hökumətinin avropalıların bu ölkəyə gəlmələrini qadağan etməsinə baxmayaraq, onlara Kanton limanı vasitəsilə də olsa, ticarət etməyə icazə verməsinin səbəbi nə ola bilərdi?*

Böyük Moğol dövlətinin yaranması. XVI əsrin əvvəllərində Hindistanda vahid dövlət yox idi. Ölkədə olan dövlətlərin ən böyüyü Dehli sultanlığı idi. Sonuncu Dehli sultanı İbrahim Ludi hakimiyyəti gücləndirmək üçün iri feodal və əyanlarla barışmaz mübarizəyə başladı. Buna görə də iri feodallar Kabul hakimi Zahirəddin Babura müraciət edib onları sultanın zorakılığından xilas etmələrini xahiş etdilər. Hindistana hücum edən Babur **1526-cı il iyunun 29-da Panipat döyüşündə İbrahim Ludinin qoşununu darmadağın etdi və Böyük Moğol dövlətinin əsasını qoydu.** Tezliklə Babur Şimali Hindistanın əsas hissəsini də özünə tabe etdi.

🔗 *Tsin dövləti ilə Böyük Moğol dövlətinin yaranmasında hansı oxşarlıq var?*

İctimai-iqtisadi münasibətlər. Böyük Moğol dövləti mərkəzləşdirilmiş dövlət idi. Hökmdar hakimiyyəti qeyri-məhdud idi. İşğal olunmuş bütün torpaqlar dövlət torpaq fonduna daxil edilirdi. Bu torpaqlar *xalisə* adlanırdı. Xalisədən şərti torpaq – *cagir* verilirdi. Cagirdarların çoxu müsəlman idi. Dövlətə tabe edilmiş və xərac verən hind knyazlarının şəxsi torpaqları *zəmindarlıq* adlanırdı. Sufi şeyxlərinin, müsəlman ruhanilərinin irsən keçən və vergidən azad olan torpaqlarına *soyurqal* və *ya mülk* deyilirdi. Dehli sultanlarından fərqli olaraq, Böyük Moğol şahları islam dinini zorla yaymaq haqqında düşünmürdülər. Əksinə, Babur şahın dövründə ölkədə *cizyə* də ləğv olunmuşdu. Artıq hindlilər hakimiyyətin ən yuxarı vəzifələrinə qədər xidmətə buraxılırdılar.

🔗 *Böyük Moğol şahlarının islam dinini zorla yaymamasının dövlətə hansı xeyri ola bilərdi?*

Dövlətin “**qızıl əsri**” Əkbər şahın (1556–1605) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Dövləti daxilən möhkəmləndirməklə məşğul olan Əkbər şah bütün ölkə üçün vahid qanunlar müəyyənləşdirdi, vergi sistemini nizama saldı.

“Sizin səfirin şahidi olduğu kimi, bizdə, demək olar ki, hər şey var. Biz çox nəfis hazırlanmış məmulatlara önəm vermirik və sizin ölkənin məhsullarına da ehtiyacımız yoxdu”.

Tsin imperatorunun 1793-cü ildə ingilis kralı III Georqa göndərdiyi məktubundan: Vasilyev L.S. Şərq tarixi, II cild, Moskva, 1998, səh. 569

🔗 *Bununla Çin imperatoru ingilislərə nə demək istəyirdi?*

Böyük Moğol imperatorluğunun döyüş bayrağı

Əkbər şah

Əhalidən yığdıqları məhsulun $\frac{1}{3}$ -i qədər vergi alınır. Ölkənin mərkəzi əyalətlərində kəndlilər vergini pulla verməli idilər. Bu da ölkədə bazar münasibətlərinin inkişafını sürətləndirirdi. İmperator vergi yığılmasını özünün ən etibarlı feodallarına – çağirdarlara tapşırırdı. Hər çağirdar yığdığı vergi hesabına muzzdu qoşun və döyüş filləri dəstəsi saxlamalı idi. Çağirdarların daimi torpağı yox idi. Onlar aldıkları torpaqlarda, orta hesabla, 10 il sahiblik edirdilər. Sonra hökmdar dövlətin digər ucqarlarında onlara yeni torpaq verirdi. Bu, feodalın orada möhkəmlənib müstəqil hakimə çevrilə bilməsinin qarşısını almaq üçün edilirdi.

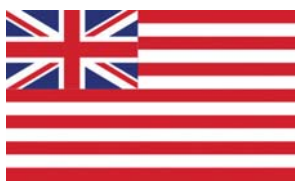
Fəal işğalçılıq siyasəti yürüdən Əkbər şah Qucaratı, Benqaliyanı, Kəşmiri tutdu və tezliklə Şimali Hindistanı, Mərkəzi Hindistanı, müasir Əfqanıstanın bir hissəsini özünə tabe etdi. Əkbər şahdan sonra onun varisləri dövlətin ərazilərini daha da genişləndirib hakimiyyətlərini, demək olar ki, bütün Hindistana yaya bildilər. Bununla yanaşı, tədricən çağirdarların dəyişdirilməsi dayandırıldı. Onlar irsi torpaq sahiblərinə çevrilməyə başladılar. Mərkəzi hakimiyyət zəiflədi və ölkədə yüzlərlə müstəqil hakimlər meydana gəldi. XVIII əsrdə dövlət dağılmağa başladı.

🔗 *Dövlətin “qızıl əsri” ifadəsini necə başa düşürsünüz?*

🔗 *Çağirdarların dəyişdirilməsinin dayandırılmasını dəyərləndirin.*

Dövlətin süqutu. XVIII əsrin 30-cu illərində Hindistan ərazisində Pəncab, Maratx, Benqal, Aud, Heydərabad kimi iri müstəqil dövlətlər var idi. Bu dövlətlərin bir-biri ilə mübarizə aparması xarici müdaxiləni asanlaşdırırdı. **1739-cu ildə Nadir şah Moğol ordusunu məğlub edib Dehlini tutdu.** Moğol dövləti Nadir şahdan asılılığı qəbul etdi. 1747-ci ildə Nadir şahın öldürülməsindən sonra onun yaratdığı böyük imperiya dağıldı. Bu işə Əhməd şah Dürraninin başçılığı altında müstəqil Əfqan dövlətinin yaranmasına səbəb oldu. Tezliklə əfqanlar Şimali Hindistanı – Böyük Moğol dövlətinin torpaqlarını tutmağa başladılar. Bu zaman Maratx dövləti Moğolların müdafiəsinə qalxdı. Uzun sürən Əfqan–Maratx müharibələri 1761-ci ildə Panipat döyüşü ilə bitdi. Maratxların döyüşdə məğlubiyəti Böyük Moğol dövlətinin də tənəzzülünü sürətləndirdi. Qələbəyə baxmayaraq, əfqanlar Hindistanda möhkəmlənə bilmədilər.

🔗 *Sizcə, Maratxların Böyük Moğol dövlətini müdafiə etməsinin səbəbləri nə ola bilərdi?*

Ost-Hind şirkətinin bayrağı

İngilis işğalı. Belə şəraitdə avropalılar Hindistana hərbi müdaxiləni gücləndirməyə başladılar. Hindistana gələn ilk avropalılar portuqallar olsalar da, sonradan bu ölkəyə hollandlar, xüsusən də fransız və ingilislər maraq göstərməyə başladılar. İngiltərə Hindistanın işğalını Ost-Hind şirkətinin əli ilə həyata keçirirdi. Hind knyazlıqlarından güzəştlər

Cahan şah

“Böyük bürokratik (süründürməçi) aparatın və ordunun saxlanılması xalqın üzərinə ağır yük kimi düşürdü. Bu yük Böyük Moğol hökmdarı Cahan şahın (1627–1658) möhtəşəm tikililərlə məşğul olması ilə daha da ağırlaşdı. Tədricən sistemli şəkildə vergi verənlərdən nələri varsa, hər şey əllərindən alınır...”

Sinxə N.K., Benerdji A.Ç.
Hindistan tarixi

🔗 *Mənbə əsasında vergilərin artırılmasının səbəblərini araşdırın.*

qoparan Ost-Hind şirkəti Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr (*sipahilər**) saxlamaq hüququ aldı. Bu da, öz növbəsində, gələcəkdə Hindistanın işğal edilməsində ingilislərin işini yüngülləşdirdi. İngiltərə ilə Fransa arasında baş vermiş müharibənin (1756–1763) əsas səbəblərindən biri də Hindistanda aqalıq uğrunda mübarizə idi. Müharibədə qalib gələn ingilislər 1770-ci ildə Benqaliya və Şimali Hindistanın digər torpaqlarında öz idarəçiliklərini yaratdılar. XVIII əsrin sonlarında Cənubi Hindistanın Heydərabad və Maysor kimi dövlətləri də ingilislər tərəfindən ələ keçirildi.

Sipahilər və ingilis zabiti

* **Sipahi** – zabitləri ingilis, əsgərləri hindlilərdən ibarət olan qoşun

? *Ost-Hind şirkətinin Hindistanda pul zərb etmək, silahlı dəstələr saxlamaq hüququ alması gələcəkdə Hindistanın işğal edilməsində ingilislərin işini necə yüngülləşdirə bilərdi?*

Mərkəzi Asiya. XVI əsrdə Mərkəzi Asiya Şeybani xanlığının idarəçiliyi altında idi. 1599-cu ildə bu xanlığın süqutundan sonra onun yerləşdiyi ərazidə müxtəlif vaxtlarda üç əsas xanlıq – Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yarandı. XVII əsrdə Mərkəzi Asiya Cunqar xanlığının aramsız dağıdıcı hücumlarına məruz qaldı, 1740-cı ildə isə Nadir şah tərəfindən istila edildi. Nadir şahın ölümündən sonra Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yenidən öz müstəqilliklərini bərpa etdi və XIX əsrin sonlarına qədər öz varlıqlarını qoruyub saxladılar.

? *XVII–XVIII əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın tez-tez yadellilərin hücumlarına məruz qalmasının səbəbləri nə idi?*

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Çin və Hindistan tarixlərinə aid hadisələri zaman oxunda göstərin.
2. Çinin işğal etdiyi əraziləri kontur xəritədə işarə edin.
3. Əkbər şahın fəaliyyətinə dair referat hazırlayın.
4. XVI–XVIII əsrlərdə Hindistana edilən hücumları cədvəl formasında qurun.
5. Çin və Hindistan dövlətlərinə avropalıların müdaxiləsini müqayisə edin.
6. Öyrəndiyiniz mövzulara bir də nəzər salın və dünya dövlətlərində olan “qızıl əsr” dövrlərinin müqayisəli cədvəlini qurun.

Qeyri-adi döyüş üsulu

Hindistana yürüş zamanı ilk dəfə döyüş filləri ilə qarşılaşan Nadir şah qeyri-adi taktikadan istifadə etdi.

“Öz qərargahında tək qalan şah düşünməyə başladı ki, belə çətin vəziyyətdən necə çıxırsın. Fillərin o qədər də qorxulu olmadığı orduya sübut etmək üçün o, müxtəlif üsullar fikirləşsə də, yalnız bir fikrin üstündə durdu. Heyvanların gözənlilməz bağırtıdan və ya onlara tanış olmayan bir əşyanın görünməsindən hürkdüyünü bilən Nadir dəvələrin belinə təndirlər qoyub, onlara od qalamağı və dəvələri hind filləri ilə mücadiləyə buraxmağı düşündü. Bu ... görüntüdə fillər hürkdülər, geriye qaçmağa başladılar, hind ordusu sıralarını yardılar”.

Kişmişev S.O.

“Nadir şahın Herat, Qəndəhar, Hindistana yürüşü və ölümündən sonra İranda baş verən hadisələr” əsərindən

AÇAR SÖZLƏR

- Maarifçilik
- Elmlər Akademiyası
- İstanbul Texniki Universiteti
- Sultan Əhməd Məscidi
- Tac Mahal
- Versal
- Luvr
- Motsart

XVII–XVIII əsrlər Qərbdə feodalizmdən kapitalizmə keçid dövrünün son mərhələsi kimi səciyyələnir. Bu proses mədəniyyətin bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Şərq ölkələrinin bir çoxunda isə iqtisadi və mədəni inkişafın ləngiməsi avropalıların müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlı idi. Bu dövrdə Şərq ölkələri arasında özünəməxsus mədəni xüsusiyyətləri ilə seçilən Osmanlı imperiyası qabaqcıl Avropa təcrübəsindən bəhrələnirdi. Rusiya da Qərbin nailiyyətlərindən öz inkişafı üçün istifadə etməyə çalışırdı.

Elm və təhsil. XVII–XVIII əsrlərdə manufakturaların çoxalması və ticarətin inkişafı Avropada ixtiraların sayının artmasına səbəb oldu.

Avropa tarixində XVIII əsr “Maarifçilik dövrü” hesab edilir. Bu dövr azad fikirliliyə, *rasionalizmə** əsaslanan ictimai və fəlsəfi fikrin inkişafı ilə bağlı idi. İngiltərədə XVII əsrdə inqilabın təsiri ilə yaranmış maarifçilik tədricən digər Avropa ölkələrini və Rusiyanı əhatə etdi. Fransa maarifçiləri daha çox fərqlənirdi.

XVII əsrin ingilis filosofu Frensis Bekon elmi insanın təbiət üzərində qələbəsi kimi qiymətləndirir və elmi metodların təcrübəyə əsaslanmasını vacib hesab edirdi. Bu dövr elminin ən yüksək nailiyyəti isə ingilis alimi İsaak Nyutonun ümumdünya cazibə qanununu kəşf etməsi idi.

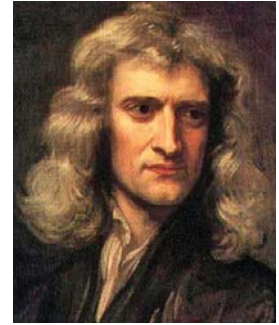
Holland təbiətşünası Antoni van Levenhuk mikroorqanizmləri 150–300 dəfə böyütməyə və öyrənməyə imkan verən linza ixtira etdi.

XVII əsrdə mərkəzləşdirilmiş vahid milli dövlət yaratmaq üçün feodal pərakəndəliyinin qalıqlarına qarşı mübarizə aparan Fransa burjuaziyası müvəqqəti olaraq öz qüvvələrini Kral hakimiyyəti ilə birləşdirdi. Bundan sonra fransız mədəniyyəti yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. XVII əsrdə XIII Lüdoviqin dövründə Parisdə kardinal Rişelyenin yaratdığı Fransız akademiyası ədəbiyyat və dil sahəsində rəsmi mərkəz hesab edilirdi.

Fransa alimi Rene Dekart analitik həndəsənin əsasını qoydu.

XVII əsrdə Osmanlı dövlətinin iqtisadi cəhətdən zəifləməsi təhsil sistemine öz təsirini göstərdi. Dini və dünyəvi elmlərin inkişafında durğunluq hiss olunmağa başladı. XVIII əsrdə bu sahədə Avropadan geriliyini anlayan Osmanlı sultanları təhsil sistemini Avropa təhsil modelinə uyğun qurmağa çalışırdılar. III Sultan Mustafanın hakimiyyəti dövründə 1773-cü ildə indiki İstanbul Texniki Universiteti fəaliyyətə başladı. İlk olaraq bu ali təhsil müəssisəsi gəmi inşaatı və dəniz xəritələri üzrə mütəxəssis hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuşdu.

* **Rasionalizm** – ağıl idrakin yeganə mənbəyi hesab edən idealist fəlsəfi cərəyan

İsaak Nyuton

İstanbul Texniki Universiteti (müasir görünüşü)

XVIII əsrdə imperiyada mətbəenin açılması tərəqqiyə meyilliliyin bariz nümunəsi idi. 1727-ci ildə III Sultan Əhməd mətbəə açmaq və dini məsələlərdən əlavə, başqa mövzularla bağlı kitab çap etməyə icazə verən fərman imzaladı. **Banisi İbrahim Mütəfərrik hesab edilən mətbəədə 1729-cu ildə ilk kitab çap olundu.** İlk vaxtlar tarix, coğrafiya və hərbi sənətə aid kitablar çap edilirdi.

? *Sizcə, Osmanlı dövlətinin Avropa ölkələrindən geri qalmasının səbəbi nədə idi?*

Rusiyada Avropasayağı inkişaf Aleksey Romanovun dövründə başlasa da, bu istiqamətdə ən böyük addım I Pyotrun hakimiyyəti illərində atılmışdı. Onun vaxtında Moskvada *naviqasiya**, artilleriya, mühəndislik və tibb məktəbləri, Peterburqda isə Dəniz Akademiyası yaradıldı. 1725-ci ildə Elmlər Akademiyası fəaliyyətə başladı.

1755-ci ildə Moskva Universitetinin əsasını qoyan Mixail Vasilyeviç Lomonosovun Rusiya elminin inkişafında müstəsna xidməti olmuşdur. O, üzvi və fiziki kimyanın yaradıcısı və ilk kimya laboratoriyasının təşkilatçısı idi.

Mixail Vasilyeviç Lomonosov

* **Naviqasiya** – dənizçilik, gəmiçilik

! *XVIII əsr Osmanlı və Rusiya təhsil sistemlərinin oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyən edin.*

Memarlıq və incəsənət. Bu dövr Osmanlı memarlığının şah əsəri Sultan Əhməd məscidi memar Mehmet Ağa tərəfindən XVII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir.

Hindistanda XVII əsrdə islam mədəniyyətinin təsiri altında gözəl memarlıq nümunələri yaradılmışdı. Böyük Moğol hökmdarı Cahan şahın arvadı Mümtaz Mahal Banu Bəyimin şərəfinə ucaldılan Tac-Mahal məqbərəsi (1631–1653) Hindistanın incisi hesab edilir.

Sultan Əhməd məscidi

? *Sizcə, Tac-Mahal məqbərəsi hansı xüsusiyyətlərinə görə islam memarlıq nümunələrini xatırladır?*

XVII əsrin birinci yarısında Fransanın paytaxtı qala şəhərindən tədricən iqamətgah şəhərinə çevrildi. İndi artıq Parisin siması saraylar, parklar, küçə və meydançaların mükəmməl sistemi ilə müəyyən edilirdi.

XIV Lüdoviqin dövründə tikilmiş məşhur Versal sarayı Fransada mütləqiyyətin rəmzi idi. Sarayda həm ölçüləri, həm də daxili dekorun əzəməti ilə diqqəti cəlb edən 2300 otaq var. Versalın ən məşhur salonu – Güzgülü salondur. Uzunluğu 70 m olan divarda aralarında qızıl suyuna çəkilmiş heykəllər və lampalar qoyulmuş 17 ədəd nəhəng güzgü quraşdırılmışdır. Güzgülü salonun tikilməsi üçün Fransanın maliyyə naziri Venesiyadan xüsusi olaraq güzgü işləri üzrə ustalar gətirmişdi.

Versal sarayında Güzgülü salon

? *Hansı Azərbaycan xanının sarayında güzgülü salon var idi?*

Sankt-Peterburqda Qış sarayı (indiki Ermitaj muzeyi)

Bu dövrdə Avropa memarlığı Rusiya memarlığına öz təsirini göstərir. Ölkəsini avropalaşdırmaq niyyətində olan I Pyotr XVIII əsrin əvvəlində yeni paytaxtın – Sankt-Peterburqun tikilməsi üçün Avropadan bir sıra tanınmış memarlar dəvət edir. II Yekaterinanın zamanında Rasstrelli və Rossi kimi memarlar “Şimali Venesiya” adlandırılan bu şəhərdə bir sıra memarlıq inciləri yaradırlar. Onların arasında Qış sarayı xüsusilə seçilir.

Avropada dinin təsiri azaldıqdan sonra incəsənətin bütün sahələrində inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Alman bəstəkarı və musiqiçisi İohan Bax mindən artıq musiqi əsəri yaradır. Avstriya musiqiçisi və bəstəkarı V.A.Motsartın yazdığı “Don Juan”, “Fıqaronun toyu” operaları müasir dövrdə də gözəl musiqi əsərləri hesab edilir.

Volfqanq Amadey
Motsart

❏ V.Motsartın hansı operasının süjeti Osmanlı imperiyası ilə bağlıdır? Onun bu cür süjet seçməsinin səbəbləri haqqında mülahizələr yürüdün.

Muzeylər. XVIII əsrdə Avropanın bir çox ölkələrində muzeylər ictimai həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrildi. Onların təşkil olunması həmin ölkələrdə mədəniyyətə verilən dəyərin bariz nümunəsi idi. Avropada zəngin, möhtəşəm incəsənət məbədlərindən biri Fransanın Luvr muzeyidir. Keçmişdə kral sarayı olmuş bu bina 1793-cü ildə Fransa inqilabından sonra muzey kimi xalqın xidmətinə verilmişdir. Muzey bir müddət Napoleonun adını daşımışdır. Tarixdən məlumdur ki, Napoleon ordusunun təcavüzü nəticəsində dünyanın ən görkəmli rəssam və heykəltəraşlarının şah əsərləri Fransaya gətirilmişdir. Luvrun eksponatları arasında Leonardo da Vinçinin “Co-konda”, Rafaelin “Gözəl bağban” əsərləri də var, həmçinin Luvrda İspaniyadan Hindistana qədər islam mədəniyyətini əks etdirən tarixi eksponatlar sərgilənir.

Britaniya muzeyinin
eksponatları

❏ Siyasi hadisələrin mədəniyyətin inkişafına təsirini izah edin.

1753-cü ildə ilk dəfə Londonda Britaniya muzeyi açıldı. Britaniya muzeyində incəsənətin ibtidai dövrlərindən başlayaraq, Avropa və Asiyanın orta əsrlər incəsənətinə qədər əsərlər, mədəniyyət nümunələri toplanmışdır. Misirin *sarkofaq** və mumiyaalrı, Afrikanın, Amerikanın etnoqrafik nümunələri, əlyazmaları, məişət əşyaları, dünyanın yeddi möcüzəsindən biri olan Halikarnas mavzoleyinin heykəlləri və baryefləri muzeyin ən möhtəşəm nümunələridir. Zəngin kolleksiyası olan bu muzey 6 milyon eksponata malikdir.

* **Sarkofaq** – qədim xalqlarda daş tabut

❏ Sizcə, Afrika və Asiyanın qiymətli əsərləri nə üçün Avropanın məşhur muzeylərində sərgilənir?

XVIII əsrin əvvəlində Rusiyada ilk muzeyin əsasını I Pyotr qoymuşdur. Bu muzey Kunstkamera adlanırdı. “Böyük səfirlik” zamanı Pyotr özü Avropadan yeni muzey üçün bir sıra maraqlı eksponatlar, o cümlədən təbiətin möcüzəli nümunələrini almışdı.

I Pyotrın Avropa səyahətinin təsiri altında Rusiyanın mədəni həyatına daxil edilmiş yeniliklər haqqında məlumat toplayın və təqdim edin.

Kunstkamera

Ədəbiyyat. XVI əsrin birinci yarısında məşhur ingilis dramaturqu və şairi Uilyam Şekspir yaşayıb-yaratmışdır. O, bir çox komediyanın, onlarla tarixi pyesin, 11 faciənin və sonetlər silsiləsinin müəllifidir. Onun “Hamlet”, “Otello”, “Romeo və Cülyetta”, “Maqbet”, “Kral Lir” kimi əsərləri dünya ədəbiyyatının nadir inciləri hesab edilir.

XVI əsrin dahi ingilis humanisti, filosof və dövlət xadimi Tomas Mor yazdığı “Utopiya” kitabında ictimai quruluşun ideal sistemi haqqında öz təsəvvürlərini əks etmişdir.

Məşhur ispan yazıçısı Migel de Servantesin “Don Kixot” əsəri bütün dünyada tanınır.

İngiltərə ədəbiyyatı bu dövrdə Daniel Defo və Conatan Svift kimi yazıçıların əsərləri ilə tarixə düşür. Alman ədəbiyyatı isə Höte və Şillerin adı ilə bağlıdır.

XVI–XVIII əsrlərdə Şərq ədəbiyyatında daha çox hökmdar hakimiyyəti tərənnüm olunur, sevgi, qəhrəmanlıq, təbiət mövzularına müraçiat edilirdi. Şərqdən fərqli olaraq, Maarifçilik dövrünün Qərb ədəbiyyatı daha çox hakimiyyəti, mövcud idarəçiliyi, dövlət quruluşunu tənqid edir, insanları demokratik yaşam dəyərlərinə yönləndirirdi. Bu baxımdan Avropa ədəbiyyatında Bomarşe, Volter, Didro, Russo kimi Fransa maarifçilərinin əsərləri xüsusi yer tutur. Onların əsərlərində yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərmişdir.

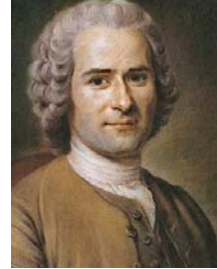
Tomas Mor

Uilyam Şekspir

Volter

Jan Jak Russo

Bu yazıçılardan hansının əsərləri ilə tanışsınız? Onların əsərlərinin adlarını araşdırıb cədvəl şəklinde göstərin.

SUAL VƏ TAPŞIRIQLAR

1. Sizcə, nə üçün XVII–XVIII əsrlərdə tərəqqiyə meyil göstərən hökmdarlar dənizçilik və gəmiqayırma ilə bağlı təhsil ocaqlarını açmağa çalışırdılar?
2. Qərbi Avropada XVII–XVIII əsrlərdə elmin inkişafının səbəblərini müəyyənləşdirin.
3. Sosial-iqtisadi vəziyyətin mədəniyyətə təsirini dövrə aid nümunələrlə əsaslandırın.
4. Muzeylərin dövlət və xalq üçün əhəmiyyəti barədə referat hazırlayın.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı, 1983.
2. Heyət C. Türklərin tarixi və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı, 1993.
3. Kramer N. Tarix Şumerdən başlayır. Bakı, 2012.
4. Qumilyov L. Qədim Türklər. Bakı, 1989.
5. Qüdrətov D. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2000.
6. Mahmudov Y.M. Orta əsrlər tarixi. Avropa erkən orta əsrlərdə. Bakı, 2012.
7. Özdək Rəfiq. Türkün qızıl kitabı. I və II hissə. Bakı, 1991–1992.
8. Vəlixanlı N.M. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993.
9. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 2007.

Rus dilində

10. Артаманов М.И. История Хазар. Москва, 1962.
11. Великие империи мира. Москва, 2011.
12. Все войны древности. Москва, 2009.
13. Всемирная история. В 24-х томах. Том 1–10. Минск, 1999.
14. Зуев М.Н. История России. Москва, 2000.
15. История востока. В 6 томах. Т. 2. Москва, 1999.
16. История древнего Востока. Москва, 1979.
17. История древнего мира. В 3-х томах, часть 2. Москва, 1989.
18. История культуры народов мира. В 10-ти книгах. Москва, 2005.
19. История средних веков. Под ред. Карпова С.П. Том 1-2. Москва, 2001.
20. История средних веков. Крестовые походы. Москва, С.-Пб. 2001.
21. История США. В 4-х томах, том 1. Москва, 1983.
22. Маныкин А.С. Новая и новейшая история стран Западной Европы и Америки. Москва, 2004.
23. Мифы народов мира. В 2-х томах. Москва, 1980, 1982.
24. Новая история стран Европы и Америки. Под ред. Юровской Е.Е. и Кривогуза И.М. Том 1-2. Москва, 1998.
25. Чизхольм Д. Мировая история в датах. Москва, 1999.
26. Кишмишев С.О. Походы Надир шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис, 1889.

İnternet resursları:

27. www.history.az
28. www.history.ru
29. <http://www.britishmuseum.org/>
30. <http://hermitagemuseum.org/wps/portal/hermitage/>
31. <http://collections.vam.ac.uk/>

Buraxılış məlumatı

ÜMUMİ TARİX 10

*Ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün
Ümumi tarix fənni üzrə*

DƏRSLİK

Tərtibçi heyət:

Müəlliflər: **Təvəkkül Əliyev**
Rövşən Hətəmov
Niyaməddin Quliyev
Pərviz Ağalarov
Şamil Əmrahov
Faiq Babayev
Elşən Qasimov
Kamran Əsədov
Elnur Hüseynov

İxtisas redaktoru **Nərgiz Qasımzadə**

Buraxılışa məsul **Sevil İsmayılova**
Baş redaktor **Ülkər Məmmədova**
Üz qabığının dizaynı **Zaur Abbasov**
Dizayner və səhifələyici **Nurlan Nəhmətov**
Redaktor **Nərgiz Cabbarlı**
Korrektor **Nübar Qarayeva**
Texniki redaktor **Fəridə Səmədova**
Texniki direktor **Xəqani Fərzaliev**
Nəşriyyat direktoru **Eldar Əliyev**

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin qrif nömrəsi:
2017-103*

© **Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi – 2018**

Müəlliflik hüquqları qorunur. Xüsusi icazə olmadan bu nəşri və yaxud onun hər hansı hissəsini yenidən çap etdirmək, surətini çıxarmaq, elektron informasiya vasitələri ilə yaymaq qanuna ziddir.

Hesab-nəşriyyat həcmi. Fiziki çap vərəqi 9. Formatı 70x100 ¹/₁₆.
Səhifə sayı 144. Ofset kağızı. Jurnal qarnituru. Ofset çapı.
Tiraj 15000. Pulsuz. Bakı – 2018.

“Şərq-Qərb” ASC
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

Pulsuz

Əziz məktəbli !

**Bu dərslik sənə Azərbaycan dövləti tərəfindən
bir dərs ilində istifadə üçün verilir.**

**O, dərs ili müddətində nəzərdə tutulmuş bilikləri
qazanmaq üçün sənə etibarlı dost və yardımçı olacaq.**

**İnanırıq ki, sən də bu dərsliyə məhəbbətlə yanaşacaq,
onu zədələnmələrdən qoruyacaq, təmiz və səliqəli
saxlayacaqsan ki, növbəti dərs ilində digər məktəbli
yoldaşın ondan sən kimi rahat istifadə edə bilsin.**

Sənə təhsildə uğurlar arzulayırıq!